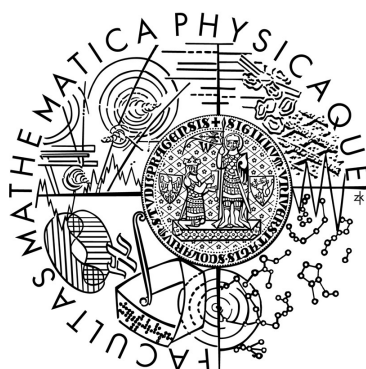

Univerzita Karlova v Praze
Matematicko-fyzikální fakulta

DISERTAČNÍ PRÁCE

Václava Kettnerová

Lexikálně-sémantické konverze ve valenčním slovníku

Ústav formální a aplikované lingvistiky

Vedoucí disertační práce: doc. RNDr. Markéta Lopatková, Ph.D.

Studijní program: Informatika

Studijní obor: Matematická lingvistika

Praha 2012

Především děkuji doc. Markétě Lopatkové za vedení mé práce, za veškerou podporu profesionální i osobní, za ochotu naslouchat a diskutovat. Děkuji též za čtení jednotlivých verzí práce a za kritické a inspirativní poznámky.

Dále bych ráda poděkovala Zdeňce Uřešové, Zdeňku Žabokrtskému a Karolíně Skwarske, kteří mou práci ochotně přečetli a poskytli mi cenné rady a připomínky.

V neposlední řadě patří můj dík rodině, která při mně stála. Můj dík náleží zejména Vítkovi za jeho trpělivost, podporu a přesvědčení, že práci dokončím, mé mamince za její obětavou pomoc a Vojtíškovi za každý jeho úsměv.

Těsně před dokončení práce se můj život poněkud zdramatizoval, za jeho stabilizování bych ráda alespoň touto cestou poděkovala centru Ondřejov, jmenovitě dr. Markétě Skálové, dr. Renátě Fialové a Marku Zemanovi.

Tato práce využívá jazykových zdrojů uložených a distribuovaných projektem MŠMT ČR LINDAT-Clarín No. LM2010013. Práce dále vznikla za podpory projektů GA ČR No. GA P406/12/0557 a GA ČR No. P406/10/0875.

Prohlašuji, že jsem tuto disertační práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

Beru na vědomí, že se na moji práci vztahují práva a povinnosti vyplývající ze zákona č. 121/2000 Sb., autorského zákona v platném znění, zejména skutečnost, že Univerzita Karlova v Praze má právo na uzavření licenční smlouvy o užití této práce jako školního díla podle § 60 odst. 1 autorského zákona.

V Praze dne 29.3.2012

Název práce: Lexikálně-sémantická konverze v češtině

Autor: Václava Kettnerová

Ústav: Ústav formální a aplikované lingvistiky

Vedoucí disertační práce: doc. RNDr. Markéta Lopatková, Ph.D.

Ústav formální a aplikované lingvistiky

Abstrakt: V disertační práci podáváme návrh reprezentace lexikálně-sémantických konverzí ve valenčním lexikonu. Lexikálně-sémantické konverze chápeme jako vztahy mezi sémanticky blízkými syntaktickými konstrukcemi tvořenými odlišnými lexikálními jednotkami lexematicky totožného slovesa. Tyto vztahy jsou spojeny se změnami ve valenční struktuře slovesa, které vyplývají ze změn ve vzájemném přiřazení situačních participantů a valenčních doplnění. Tyto změny mohou zasahovat počet, typ valenčních doplnění, jejich obligatornost i morfematickou formu. Na základě sémantické a syntaktické analýzy dvou typů lexikálně-sémantické konverze, lokativní konverze a konverze Nositel děje-Místo, navrhujeme, aby lexikálním jednotkám vytvářejícím syntaktické varianty ve vztahu lexikálně-sémantické konverze v datové části lexikonu odpovídaly odlišné valenční rámce propojené atributem *-conv*, jehož hodnotou bude typ lexikálně-sémantické konverze. Součástí pravidlové komponenty valenčního lexikonu pak budou pravidla určující změny ve vzájemné korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění. Ačkoli reprezentaci lexikálně-sémantické konverze primárně navrhujeme pro účely popisu valence českých sloves ve valenčním slovníku *VALLEX*, předpokládáme, že poznatky uváděné v této práci mohou být využity při popisu tohoto typu vztahu i v dalších lexikálních zdrojích.

Klíčová slova: lexikálně-sémantické konverze, valenční slovník, lexikografická reprezentace, změny ve valenční struktuře slovesa

Title: Lexical-semantic Conversions in Czech

Author: Václava Kettnerová

Department: Institute of Formal and Applied Linguistics

Supervisor: doc. RNDr. Markéta Lopatková, Ph.D.

Institute of Formal and Applied Linguistics

Abstract: In this thesis, we provide an adequate lexicographic representation of lexical-semantic conversion. Under the term lexical-semantic conversion, the relation between semantically similar syntactic structures which are based on separate lexical units of the same verb lexeme is understood. These relations are associated with various changes in valency structure of verbs – they may involve a number of valency complementations, their type, obligatoriness as well as morphemic forms. These changes arise from differences in the mapping of situational participants onto valency complementations. On the basis of semantic and syntactic analysis of two types of Czech lexical-semantic conversions, the locative conversion and the conversion Bearer of action-Location, we propose to represent lexical units creating syntactic variants in the relation of lexical semantic conversion by separate valency frames stored in the data component of the lexicon. The special attribute `-conv` whose value is a type of lexical-semantic conversion is assigned to relevant valency frames. Then the rule component of the lexicon consists of general rules determining changes in the correspondence between situational participants and valency complementations. This proposal is primarily designed for the valency lexicon of Czech verbs, *VALLEX*. However, we suppose that this representation can be applied in other lexical resources as well.

Keywords: lexical-semantic conversions, valency lexicon, lexicographic representation, changes in valency structure of verbs

Obsah

Úvod.....	1
1 Popis lexikálně-sémantických konverzí v zahraniční jazykovědě.....	6
1.1 Syntaktický přístup.....	8
1.2 Lexikální přístup.....	13
1.3 Přístup založený na pravidlech korespondence doplnění sloves a povrchových syntaktických pozic.....	16
1.4 Konstrukční přístup.....	27
1.5 Lexikálně-sémantické konverze v lexikálních zdrojích.....	30
1.5.1 FrameNet.....	30
1.5.2 PropBank.....	32
1.5.3 VerbNet.....	33
1.5.4 Explanatory Combinatorial Dictionary.....	35
2 Popis lexikálně-sémantických konverzí v české jazykovědě.....	37
2.1 Lexikálně-sémantické konverze jako prostředek hierarchizace větné struktury.....	37
2.2 Typologické řazení lexikálně-sémantických konverzí.....	40
2.3 Situace a její perspektivizace.....	47
2.4 Lexikálně-sémantické konverze ve vztahu k významu a obsahu.....	55
3 Valenční teorie ve funkčním generativním popisu.....	62
3.1 Základní charakteristika funkčního generativního popisu.....	62
3.2 Valence ve funkčním generativním popisu.....	65
3.3 Změny ve valenčním rámci sloves ve funkčním generativním popisu.....	71
4 Alternace v češtině.....	75
4.1 Lexikalizované alternace.....	77
4.1.1 Lexikálně-sémantická konverze.....	78
4.1.2 Dvojí strukturní realizace situačního participantu.....	83
4.1.3 Strukturní rozpad situačního participantu.....	87
4.1.4 Hypotéza tzv. alternace Adresátu a volného doplnění směru Kam?.....	93
4.2 Gramatikalizované alternace.....	95
4.2.1 Gramatická konverze.....	96
4.2.2 Kombinace diatezí a lexikalizovaných alternací.....	100
4.2.3 Reciprocita.....	103
4.2.4 Kombinace reciprocit a diatezí.....	108
4.2.5 Kombinace reciprocit a lexikalizovaných alternací.....	110
5 Lokativní konverze.....	112
5.1 Sémantické rysy lokativní konverze.....	112
5.1.1 Sémantické třídy sloves souvýskytu.....	113
5.1.2 Sémantická charakteristika situačních participantů.....	118
5.1.3 Význam syntaktických konstrukcí.....	123
5.1.4 Holistická interpretace situačních participantů.....	129
5.2 Lexikálně-sémantická reprezentace lokativní konverze.....	132
5.2.1 Sémantické role.....	133
5.2.2 Lexikálně-konceptuální struktury.....	133
5.2.3 Lexikálně-konceptuální struktury sloves souvýskytu.....	136
5.3 Valence sloves souvýskytu.....	139
5.3.1 Slovesa vytvoření souvýskytu (vztah uvnitř).....	140
5.3.2 Slovesa vytvoření souvýskytu (vztah na povrchu).....	143
5.3.3 Slovesa zrušení souvýskytu (vztah uvnitř).....	147

5.3.4 Slovesa zrušení souvýskytu (vztah na povrchu).....	151
5.4 Reprezentace změn ve valenční struktuře sloves souvýskytu.....	156
5.4.1 Derivace lokativní konverze.....	157
5.4.2 Pravidla korespondence situačních participantů a valenčních doplnění.....	162
6 Konverze Nositel děje-Místo.....	167
6.1 Sémantické rysy konverze Nositel děje-Místo.....	168
6.1.1 Sémantické třídy sloves.....	168
6.1.2 Sémantická charakteristika situačních participantů.....	170
6.1.3 Význam syntaktických konstrukcí.....	175
6.1.4 Holistická interpretace situačního participantu Místo.....	180
6.1.5 Bezpodmětové konstrukce a konstrukce s formálním subjektem to.....	181
6.2 Lexikálně-sémantická reprezentace konverze Nositel děje-Místo.....	183
6.3 Valence sloves.....	185
6.4 Pravidla korespondence situačních participantů a valenčních doplnění.....	188
Závěr.....	190
Seznam literatury.....	192

Seznam obrázků

Obr. 1.1. Reprezentace věty <i>Fred handed a toy to the baby</i> v LFG.....	15
Obr. 1.2. Reprezentace věty <i>Fred handed the baby a toy</i> v LFG.....	15
Obr. 1.3. Sémantická relace <i>See_also</i> mezi sémantickými rámci <i>Placing</i> a <i>Filling</i> ve <i>FrameNetu</i>	32
Obr. 1.4. Sloveso <i>smear</i> v <i>PropBanku</i>	33
Obr. 1.5. Sémantická třída <i>spray-9.7</i> ve <i>VerbNetu</i>	34
Obr. 3.1. Princip posouvání aktantů ve <i>FGP</i>	69
Obr. 4.1. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic slovesa <i>vyčesat</i>	79
Obr. 4.2. Dvojitá strukturní realizace situačního participantu Cíl slovesa <i>vyjít</i>	84
Obr. 4.3. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic při strukturním rozpadu participantu Informace slovesa <i>řici</i>	88
Obr. 4.4. Rozpad tématu a dikta u verb dicendi v pojetí Součkové (2005).....	91
Obr. 4.5. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic užití slovesa <i>přinést</i> v (5a).....	93
Obr. 4.6. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic užití slovesa <i>přinést</i> v (5b).....	94
Obr. 4.7. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic slovesa <i>natřít</i> ve vztahu pasivní diateze.....	97
Obr. 4.8. Vztah mezi užitími slovesa <i>semlít</i>	103
Obr. 4.9. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic slovesa <i>svěřit</i> při reciprocitě Konatele (ACT) s Adresátem (ADDR), resp. Mluvčího a Recipienta.....	105
Obr. 4.10. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic slovesa <i>oddělit</i> při reciprocitě Patientu (PAT) s Původem (ORIG).....	106
Obr. 5.1. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic u slovesa <i>naložit</i>	141
Obr. 5.2. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic u slovesa <i>natřít</i>	144
Obr. 5.3. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic u slovesa <i>vysypat</i>	148
Obr. 5.4. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic u slovesa <i>očistit</i>	152
Obr. 6.1. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic v syntaktických variantách <i>V domě voněla vanilka – V domě to vonělo vanilkou</i>	183
Obr. 6.2. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic slovesa <i>hemžit se</i>	186

Seznam tabulek

Tab. 1.1. Syntaktické rysy gramatických funkcí v teorii lexikálního mapování v lexikálně funkční gramatice.....	18
Tab. 5.1. Kolokace sloves souvýskytu v ČNK v subkorpusu SYN2010 vyhledané pomocí Bonito 2 (nástroje Word sketch engine) a seříděné dle saliance.....	120
Tab. 5.2. Kolokace sloves souvýskytu v ČNK v subkorpusu SYN2010 seříděné dle povrchové syntaktické pozice Obsahu, resp. Pokrytí.....	123
Tab. 5.3. Syntaktické konstrukce sloves vytvoření souvýskytu v ČNK v subkorpusu SYN2010 tříděné z hlediska významů změna lokace vs. stavu a přidávání/dodávání vs. opatřování.....	127
Tab. 5.4. Syntaktické konstrukce sloves zrušení souvýskytu v ČNK v subkorpusu SYN2010 analyzované z hlediska významů změna lokace vs. změna stavu a odstraňování vs. zbavování.....	127
Tab. 5.5. Valenční rysy sloves vytvoření/vytváření souvýskytu se sémantickou modifikací vztah uvnitř.....	143
Tab. 5.6. Valenční rysy sloves vytvoření/vytváření souvýskytu se sémantickou modifikací vztah na povrchu.....	147
Tab. 5.7. Valenční rysy sloves z/rušení souvýskytu se sémantickou modifikací vztah uvnitř.....	151
Tab. 5.8. Valenční rysy sloves z/rušení souvýskytu se sémantickou modifikací vztah na povrchu.....	156
Tab. 5.9. Vzájemná korespondence situačních participantů a valenčních doplnění u sloves vytvoření/vytváření souvýskytu.....	164
Tab. 5.10. Vzájemná korespondence situačních participantů a valenčních doplnění u sloves z/rušení souvýskytu.....	164
Tab. 6.1. Kolokace sloves vytvářejících konstrukce typu <i>Včely se hemží na zahradě – Zahrada se hemží včelami</i> vyhledané v ČNK v subkorpusu SYN2010 pomocí Bonito 2 nástroje Word sketch engine a seříděné dle saliance.....	173
Tab. 6.2. Kolokace sloves vytvářejících konstrukce typu <i>Včely se hemží na zahradě – Zahrada se hemží včelami</i> vyhledané v ČNK v subkorpusu SYN2010 a seříděné dle povrchové syntaktické pozice Nositele děje.....	175
Tab. 6.3. Syntaktické konstrukce sloves <i>blýskat (se), bzučet, hemžit se, pulzovat, rezonovat, rozléhat se, třpytit se, vonět, zářit a znít</i> v ČNK v subkorpusu SYN2010 tříděné dle významů děj vs. stav.....	179
Tab. 6.4. Valence sloves vytvářejících syntaktické konstrukce ve vztahu lexikálně-sémantické konverze Nositel děje-Místo.....	188
Tab. 6.5. Korespondence situačních participantů a valenčních doplnění u sloves vytvářejících syntaktické konstrukce ve vztahu lexikálně-sémantické konverze Nositel děje-Místo.....	188

Úvod

Sloveso bývá tradičně považováno za centrum věty, a proto studium jeho syntaktických vlastností patří k základním lingvistickým úlohám. Valencí se chápe „počet a povaha míst (argumentů), které na sebe dané sloveso (popř. slovo jiného slovního druhu) váže“, viz heslo *Valence* v *Encyklopedickém slovníku češtiny* (autorem hesla je J. Panevová) (Karlík – Nekula – Pleskalová, 2002: 517n.). Valence slovesa sehrává též klíčovou roli v mnoha úlohách automatického zpracování přirozených jazyků; jmenujme např. lemmatizaci, tagging, desambiguaci významů, syntaktickou i sémantickou analýzu. Teoreticky je valence zkoumána zhruba od poloviny 20. století.¹ Výsledky teoretického bádání v oblasti valence začaly být zejména na konci 20. století uplatňovány při budování lexikálních zdrojů.²

Valenční chování sloves je velmi rozmanité, a tak je nelze odvodit obecnými pravidly, je však možné ho popsat pro každé sloveso zvlášť v podobě lexikálního hesla uloženého ve valenčním slovníku, kde je informace o valenční struktuře slovesa v jeho jednotlivých významech zachycena v podobě valenčního rámce. Jeden valenční rámec prototypicky odpovídá jednomu významu slovesa. V některých případech však mohou být významově blízká užití slovesa syntakticky strukturována odlišným způsobem. Vztahy mezi syntaktickými konstrukcemi, v nichž je totožná abstraktní situace vyjadřovaná slovesem rozdílně povrchově syntakticky strukturována, jsou povahy (i) konverzní a (ii) nekonverzní.

(i) Konverzní vztahy jsou spojeny s takovými změnami ve valenční struktuře slovesa, které mají charakter permutace participantů situace zasahující některou z prominentních povrchových syntaktických pozic (např. vztah věty v aktivu a pasivu slovesa *stavět se* vyznačuje permutací participantů Agens a Patiens, která zasahuje subjekt: *Dělníci.SUBJ-Agens stavějí novou školu.OBJ-Patiens* – *Nová škola.SUBJ-Patiens je stavěna dělníky.ADV-Agens*).

(ii) Změny ve valenční struktuře slovesa charakteristické pro nekonverzní vztahy mezi konstrukcemi takovouto povahu nemají (např. v reciproční konstrukci slovesa *dávat* dochází k „posunu“ participantu Recipient vyjádřeného v nereciproční konstrukci v méně prominentní povrchové syntaktické pozici do pozice Agentu jakožto participantu

1 Poprvé termínu valence původně známého z chemie užil Tesnière (1959).

2 Základní přehled lexikálních zdrojů zaměřených na popis valence lze najít např. u Žabokrtského (Žabokrtský, 2005).

realizovaného v pozici závažnější: *Otec*.SUBJ-Agens *dával matce*.INOBJ-Recipient *drahé dárky* – (*Otec a matka*).SUBJ-Agens,Recipient *si dávali drahé dárky*). Zatímco konverzní vztahy mezi syntaktickými strukturami jsou v jazyce centrálním prostředkem hierarchizace situace označované slovesem, vztahy nekonverzní povahy představují způsob periferní.

Konverze³ jakožto jeden ze způsobů hierarchického uspořádání situace vyjadřované slovesem může být realizována (a) prostředky lexikálními (např. *Petr prodal Janovi auto* – *Jan koupil od Petra auto*), (b) lexikálně-sémantickými (např. *Petr natřel barvu na zeď* – *Petr natřel zeď barvou*) a (c) gramatickými (např. *Petr natřel barvu na zeď* – *Barva byla na zeď natřena Petrem/od Petra*).

Lexikálně-sémantické konverze, tj. typ (ib), a zejména možnosti reprezentace tohoto typu vztahu ve valenčním lexikonu jsou hlavním předmětem této práce. Lexikálně-sémantický typ konverze volíme zejména proto, že zatímco konverze vyjadřovaná gramatickými prostředky (změnou slovesného rodu) byla v české jazykovědě často diskutována (Grepel – Karlík, 1983; 1986: 154nn.; 1998: 132nn.), (*Mluvnice češtiny 3*, 1987: 233nn.), (Panevová a kol., ms.), konverze realizovaná prostředky lexikálně-sémantickými (změnou lexikální jednotky slovesa) stála spíše na okraji zájmu (výjimku představuje Danešova detailní studie konstrukcí typu *vybrat dopisy ze schránky* – *vybrat schránku* (Daneš, 1985: 51nn.)).

Ačkoli předmětem této práce bude především popis lexikálně-sémantických konverzí, okrajově při popisu jejich specifických rysů probíráme též konverzní vztahy gramatické, tj. typ (ic), a dále některé vztahy mezi syntaktickými strukturami nekonverzní povahy, tj. typ (ii). Od konverzních vztahů mezi lexematicky odlišnými slovesy, tj. od typu (ia), zde zcela odhlížíme. Podrobně se tímto typem vztahu ve své disertační práci zabývala Kováčová (2005).

Uvedme nyní charakterizaci lexikálně-sémantických konverzí. Vztah lexikálně-sémantické konverze spojuje sémanticky blízké syntaktické konstrukce založené na lexematicky totožném slovese, které se vyznačují permutací participantů situace označované slovesem zasahující některou z prominentních povrchových syntaktických

---

³ Nutno podotknout, že v české jazykovědě je termín konverze užíván ve dvojitým smyslu: (a) buď označuje slovtvorný bezafixální proces, při němž dochází k přechodu jednoho slovního druhu k jinému slovnímu druhu (viz *Encyklopedický slovník češtiny* heslo *Konverze* (autorem hesla je Z. Rusínová) (Karlík – Nekula – Pleskalová, 2002: 231)), nebo (b) odkazuje ke vztahu mezi syntaktickými konstrukcemi vyznačujícími se změnou ve vzájemném přiřazení participantů situace označované slovesem a povrchových syntaktických pozic. V této práci budeme užívat termínu konverze ve smyslu (b), srov. též (Štícha, 1984) a (Ondrejovič, 1989).

pozic. Permutace participantů je v případě vztahu lexikálně-sémantické konverze vyvolána změnou lexikální jednotky slovesa. Popis lexikálně-sémantických konverzí, které lze s ohledem na jazykové prostředky, kterými je tento typ vztahu realizován, chápat jako jeden z paradigmatických významových vztahů strukturujících slovní zásobu, náleží k předním úkolům lexikografické práce. Podání výčtu lexikálně-sémantických konverzí, tj. lexikálních jednotek sloves vytvářejících syntaktické varianty ve vztahu lexikálně-sémantické konverze, však s ohledem na povahu lexikálního systému jazyka, který je ve srovnání s dalšími jazykovými rovinami nepoměrně rozsáhlejší a podstatně dynamičtější, považujeme za úkol velmi obtížný, přesahující možnosti a síly jednoho člověka. Zde si klademe skromnější cíle, a to popsat tento typ konverze především ve vztahu k syntaktickému chování sloves a navrhnout adekvátní reprezentaci změn ve valenční struktuře lexikálně-sémantických konverzí ve valenčním lexikonu.

V úvodu této práce podáme základní přehled přístupů k reprezentaci změn ve valenční struktuře sloves rozvíjených zejména v západní lingvistice posledních desetiletí (odd. 1), které později využijeme při formulaci vlastní koncepce reprezentace změn ve valenční struktuře lexikálně-sémantických konverzí ve valenčním lexikonu.

V odd. 2 obrátíme pozornost k popisu lexikálně-sémantických konverzí v české jazykovědě, kde byly řazeny k prostředkům hierarchizace sémantické struktury věty a probírány především v souvislosti s konverzními vztahy realizovanými prostředky gramatickými. Naším cílem bude vymezení základních termínů, typologické utřídění jazykových prostředků řazených do oblasti hierarchizace, vyjasnění klíčových pojmů „situace“ a „perspektiva“ a charakteristika lexikálně-sémantických konverzí ve vztahu k distinkci jazykový význam vs. kognitivní obsah.

V odd. 4 podrobíme vztah lexikálně-sémantické konverze konfrontaci s dalšími vztahy konverzního i nekonverzního charakteru. Předpokládáme, že srovnání typologicky odlišných změn ve valenční struktuře sloves spojených s těmito vztahy nám napomůže určit specifické vlastnosti lexikálně-sémantických konverzí a formulovat jejich adekvátní reprezentaci v rámci valenčního lexikonu.

Návrh lexikografické reprezentace lexikálně-sémantické konverze budeme demonstrovat na příkladu dvou odlišných lexikálně-sémantických konverzí, a to lokativní konverze (např. *Petr natřel barvu na zed'* – *Petr natřel zed' barvou*) (odd. 5) a konverze, kterou pro nedostatek vhodnější terminologie nazýváme konverze Nositel děje-Místo (např.

V domě voněla vanilka – Dům voněl vanilkou) (odd. 6). Zatímco v prvním případě změny ve valenční struktuře sloves zasahují prominentní povrchovou pozici přímého objektu, ve druhém případě je danými změnami dotčen subjekt. Lokativní konverzi zde volíme proto, že ji chápeme jako jistý prototyp lexikálně-sémantické konverze sui generis: jde o konverzi poměrně frekventovanou, kterou tvoří velké množství sloves. O centrálním postavení tohoto typu mezi ostatními lexikálně-sémantickými konverzemi svědčí skutečnost, že na rozdíl od jiných typů byla lokativní konverze zejména v zahraniční jazykovědě předmětem mnoha studií, v české lingvistice její detailní analýzu vypracoval Daneš (1985). Lexikografická reprezentace této konverze však dosud navržena nebyla.

Druhý probíraný typ lexikálně-sémantické konverze – konverze Nositel děje-Místo – byl v české lingvistice diskutován z hlediska kognitivní lingvistiky (Fried, 2005), v zahraniční jazykovědě však dosud nemá ustálenou interpretaci. Vybíráme ji zde též proto, že v některých pracích bývá uváděna jako jistý podtyp lokativní konverze. Ukážeme však, že z hlediska sémantického i syntaktického se jedná o svébytný typ lexikálně-sémantické konverze. Návrh lexikografického popisu lokativní konverze a konverze Nositel děje-Místo formuluje takovým způsobem, aby byl využitelný i pro další typy lexikálně-sémantických konverzí.

Lexikografická reprezentace lexikálně-sémantických konverzí navržená v této práci je primárně určena pro popis valence ve valenčním slovníku českých sloves *VALLEX* (Lopatková a kol., 2008). Tento slovník vznikl od roku 2001 v Ústavu formální a aplikované lingvistiky na Matematicko-fyzikální fakultě Univerzity Karlovy. Teoretickým základem tohoto slovníku je funkční generativní popis. Charakteristice tohoto teoretického rámce, který představuje východisko naší práce, věnujeme samostatný oddíl (odd. 3).

Charakterizujeme zde alespoň ve stručnosti uvedený slovník.⁴ Od počátku vytváření slovníku *VALLEX* byl kladen důraz na jeho všestranné využití nejen pro lidského uživatele, ale i pro počítačové zpracování jazyka (pro strojový překlad, vyhledávání v textech apod.). Slovník obsahuje formální popis valenčních vlastností českých sloves v jejich jednotlivých významech. Klíčová informace je uložena ve valenčním rámci sestávajícím z jednotlivých valenčních pozic, z nichž každá odpovídá jednomu valenčnímu doplnění. Valenční pozice jsou složeny z funktoru (označujícího sémanticko-syntaktický typ vztahu doplnění ke slovesu), z morfemického vyjádření (u valenčních doplnění, jejichž forma je dána

---

⁴ Podrobné informace o struktuře valenčního slovníku českých sloves *VALLEX* lze najít např. v (Žabokrtský – Lopatková, 2007) a (Lopatková a kol., 2008).

rekčně) a z informace o obligatornosti/fakultativnosti doplnění. Jednotlivé významy slovesa jsou charakterizovány pomocí glos a příkladů. Slovník navíc poskytuje informace o dalších syntaktických vlastnostech sloves, jako jsou kontrola, reflexivita, možnost recipročního užití valenčních doplnění a syntakticko-sémantická třída slovesa. *VALLEX* obsahující celkem 2730 lexémů českých sloves, jimž odpovídá přes 6460 lexikálních jednotek, pokrývá především primární a obvyklá užití sloves, okrajová užití (jako např. idiomy) jsou do slovníku zahrnuta pouze v případě, že se jedná o typická nebo častá užití slovesa.⁵ Kromě lexikálních dat poskytovaných valenčním slovníkem *VALLEX* využijeme následující lexikální zdroje: Český národní korpus (nadále ČNK),⁶ Pražský závislostní korpus⁷ a s ním úzce svázaný valenční slovník *PDT-VALLEX*⁸ (Urešová, 2009), (Urešová, 2010), (Urešová, 2011). V elektronické podobě je nám kromě *VALLEXu* a *PDT-VALLEXu* též dostupná část brněnského valenčního slovníku českých sloves *VerbaLex*⁹ (Hlaváčková – Horák, 2006). Cenným zdrojem jsou pro nás též tištěné valenční slovníky, a to *Slovesa pro praxi: valenční slovník nejčastějších českých sloves* (Svozilová – Prouzová – Jirsová, 1997) a *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení* (Svozilová – Prouzová – Jirsová, 2005). Dále též přihlížíme k informacím uvedeným ve výkladových slovnících *Slovníku spisovného jazyka českého* (1989) a *Slovníku spisovné češtiny* (2007).

---

5 Slovesa zahrnutá ve valenčním slovníku *VALLEX* byla vybírána na základě frekvence v Českém národním korpusu SYN2000.

6 <http://www.korpus.cz/>

7 Pražský závislostní korpus je dostupný na <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/>. Pro vyhledávání v něm byl vyvinut nástroj Netgraph (<http://quest.ms.mff.cuni.cz/netgraph/>) (Mírovský, 2008). Prohledávání korpusu dále umožňuje TrEd (<http://ufal.mff.cuni.cz/~pajas/tred/>), který slouží též jako anotační nástroj (Pajas – Štěpánek, 2008). Pro pokročilejší vyhledávání je možné využít nástroj PML-TQ.

8 <https://ufal.mff.cuni.cz/lindat/PDT-Vallex.html>

9 <http://nlp.fi.muni.cz/verbalex/>

1 Popis lexikálně-sémantických konverzí v zahraniční jazykovědě

V úvodu jsme lexikálně-sémantické konverze popsali jako vztahy mezi sémanticky blízkými užitími téhož slovesného lexému, které charakterizují změny v jeho valenční struktuře. Tyto změny jsou v případě lexikálně-sémantických konverzí spojeny se změnou lexikální jednotky slovesa a mají povahu permutace participantů situace označované slovesem, která zasahuje některou z prominentních povrchově syntaktických pozic. Vzhledem k tomu, že změny ve valenční struktuře sloves jsou v případě lexikálně-sémantické konverze vyvolány změnou lexikální jednotky slovesa, jde o alternace lexikalizované. Pokusíme se nyní blíže charakterizovat reprezentace takových změn rozvíjené především v anglo-americké lingvistice posledních desetiletí. Základní postuláty jednotlivých teorií budeme demonstrovat především na příkladu lokativní konverze (např. *Sedláci naložili seno na vůz – Sedláci naložili vůz senem*), která je diskutována napříč mnoha koncepčně rozdílnými teoriemi. Naším cílem ovšem není představit dílčí analýzy této konverze, jde nám především o vymezení základních tendencí v jejím popisu. Nepůjde nám zde ani o detailní výklad valenčních teorií: z nich uvádíme pouze ty principy, které se bezprostředně vztahují k popisu lexikálně-sémantických konverzí, příp. obecně změn ve valenční struktuře sloves. Tento výklad později využijeme při formulaci vlastního návrhu popisu lexikalizovaných alternací spojených se vztahem lexikálně-sémantické konverze.

Základní přístupy ke změnám ve valenční struktuře sloves tak, jak jsou rozpracovány v zahraniční jazykovědě, lze vymežit následujícím způsobem: (i) syntaktický přístup, (ii) lexikální přístup, (iii) přístup zaměřený na pravidla vzájemné korespondence mezi doplněními slovesa a povrchovými syntaktickými pozicemi a (iv) konstrukční přístup.

Ad (i) Syntaktické přístupy předpokládají, že jediný význam slovesa může být různě povrchově syntakticky strukturován. Změny v povrchově syntaktické strukturaci doplnění sloves tyto přístupy lokalizují mezi hloubkovou a povrchovou syntaktickou rovinu a vzniklé syntaktické varianty popisují pomocí explicitních pravidel (odd. 1.1).

Ad (ii) V lexikálních přístupech sehrává klíčovou roli lexikon, v němž jsou výčtem podány informace o syntaktickém chování sloves, včetně specifikace povrchové

syntaktické realizace doplnění sloves. Rozdílné povrchově syntaktické strukturace téhož slovesa jsou zachyceny samostatnými lexikálními hesly. Lexikálními pravidly jsou pak stanoveny vztahy mezi lexikálními položkami (odd 1.2).

Ad (iii) Novější přístupy, často označované jako teorie lexikálního mapování (tzv. lexical mapping theory), se zaměřují na formulaci formálních pravidel popisujících korespondenci doplnění sloves a povrchových syntaktických pozic, která jsou stanovena mimo lexikon. Lexikální heslo (na rozdíl od lexikálních přístupů) již neposkytuje informaci o povrchové syntaktické realizaci doplnění sloves: ta je vyvozena na základě daných pravidel (odd. 1.3).¹⁰ Výše uvedené přístupy (i)-(iii) více či méně spojuje základní předpoklad, že informace o valenční struktuře slovesa patří do lexikonu, odkud jsou syntaktické struktury tzv. projektovány.¹¹

Ad (iv) Konstrukční přístupy rozvíjené v posledních desetiletí se proti tomuto předpokladu radikálně vymezují a zcela přehodnocují úlohu lexikonu, která je v konstrukčních teoriích značně redukována. Jako centrální je chápána samotná konstrukce, která je popisována jako samostatná jazyková jednotka na slovese nezávislá. Změny ve valenční struktuře sloves jsou v konstrukčním pojetí interpretovány jako uplatnění slovesa v rozdílných konstrukcích (odd. 1.4).

Vzhledem k okolnosti, že usilujeme o adekvátní popis lexikálně-sémantických konverzí ve valenčním slovníku, rozhodli jsme se náš výklad zaměřený na přístupy ke změnám ve valenční struktuře sloves na závěr doplnit o zachycení tohoto vztahu v zahraničních lexikálních zdrojích (odd. 1.5).

Než však začneme s bližší charakteristikou výše uvedených přístupů, považujeme za nutné učinit terminologickou poznámku týkající se termínů valenční vs. argumentová struktura slovesa. Termíny argumentová struktura a argumenty jsou vžité především v anglo-americké jazykovědě. S ohledem na naše teoretické východisko, jímž je funkční generativní popis (odd. 3), budeme označení argumentová struktura a argumenty slovesa užívat pouze v souladu s terminologií zde probíraných teoretických rámců, v následujících oddílech pak užíváme termínů vžitých v teoretickém rámci funkčního generativního popisu, tj. termínů valenční struktura slovesa a valenční doplnění.

---

¹⁰ Nutno podotknout, že v mnohých teoriích se setkáváme s kombinací uvedených přístupů: příkladem může být obohacení lexikálního přístupu o některá pravidla vzájemné korespondence argumentů a povrchových syntaktických pozic v lexikálně funkční gramatice nebo Jackendoffova teorie lexikálně-konceptuálních struktur, k těmto teoriím viz dále odd. 1.3.

¹¹ V zahraniční literatuře bývá tento přístup označován jako projekční (tzv. projectionist approach). Viz např. (Levin – Rappaport Hovav, 2005).

1.1 Syntaktický přístup

Syntaktické přístupy předpokládají, že jediný význam slovesa může být různě povrchově syntakticky strukturován. Změny v povrchově syntaktické strukturaci doplnění sloves jsou pak lokalizovány mezi hloubkovou a povrchovou syntaktickou rovinu. Vzniklé povrchově syntaktické varianty jsou popisovány pomocí explicitních pravidel, přičemž ta z povrchových syntaktických variant, která je přímým odrazem hloubkové syntaktické struktury, je chápána jako základní, zatímco povrchová struktura, která se od hloubkové syntaktické struktury odlišuje, je interpretována jako odvozená pomocí transformačního pravidla aplikovaného na danou hloubkovou syntaktickou strukturu.

Syntaktický přístup je typický především pro transformační generativní gramatiku (dále TGG), kde jsou změny ve valenčním rámci slovesa popisovány pomocí transformací. TGG procházela v průběhu vývoje zásadními změnami, které se dotýkají i pojetí transformací. Zatímco v počátečních fázích vývoje TGG, v období standardní teorie a rozšířené standardní teorie jsou transformace popisovány pomocí strukturního popisu a analýzy změn, v období principů a parametrů¹² se pojetí transformací mění zavedením teorie stop a zobecněním typologie transformací. První pojetí transformací přiblížíme na počátečních stádiích vývoje TGG (Chomsky, 1957) a v období standardní teorie (Chomsky, 1965). Poté obrátíme pozornost k teorii inkorporace obohacující teoretický rámec TGG v období teorie řízenosti a vázání (tj. v období principů a parametrů), pro něž je typické druhé pojetí transformací (Baker, 1988). V našem výkladu nám půjde především o možnosti uplatnění transformací pro popis lexikalizovaných alternací u užití sloves spojených vztahem lexikálně-sémantické konverze.

Dříve, než osvětlíme první pojetí transformací, uvedme základní principy počáteční fáze TGG (Chomsky, 1957). TGG v této fázi předpokládala gramatiku G , která vycházela z popisu věty pomocí bezprostředních složek. Gramatika G sestávala (i) z frázové části $[\Sigma, F]$ a (ii) z části transformační (obsahující obligatorní i fakultativní transformace). (i) Frázovou část gramatiky lze definovat jako $G = (VN, VT, P, S)$, kde VN a VT jsou disjunktní abecedy, VN představuje abecedu neterminálů (pomocných symbolů) a VT abecedu terminálů (symbolů jazyka generovaného gramatikou G), P představuje konečnou množinu přepisovacích pravidel s formou $\alpha \rightarrow \beta$ interpretovaných jako α přepiš na β (α je řetěz

---

¹² Název období principů a parametrů souhrnně označuje období teorie řízenosti a vázání, bariér a pozdějšího minimalismu. Vztahuje se ke studiu lidského jazyka jako vrozeného abstraktního systému (pro něž se uplatňuje termín univerzální gramatika) skládajícího se z univerzálních principů modifikovaných jazykově specifickými parametry. Více viz (Veselovská, 2001).

z $(VN \cup VT)^+$ obsahující alespoň jeden symbol z VN a β je řetěz z $(VN \cup VT)^*$, S náleží do množiny VN a je nazýván výchozím symbolem. Pokud $\alpha \rightarrow \beta \in P$ a γ, δ náleží do množiny $(VN \cup VT)^*$, potom píšeme $\gamma\alpha\delta \Rightarrow_G \gamma\beta\delta$ a říkáme, že gramatika G z řetězu $\gamma\alpha\delta$ přímo odvozuje řetěz $\gamma\beta\delta$. Pokud $\alpha_i \in (VN \cup VT)^+$, kde $i=1, \dots, m$, potom píšeme $\alpha_1 \Rightarrow_G \alpha_2 \Rightarrow_G \dots \Rightarrow_G \alpha_m$ a říkáme, že gramatika G z α_1 odvozuje α_m . (píšeme též $\alpha_1 \Rightarrow_G^* \alpha_m$). Na základě relace $\Rightarrow_G^*$ zavedeme formální jazyk vymezený gramatikou G : $L(G) = \{ w \in VT^*; S \Rightarrow_G^* w \}$. (ii) Přepisovací pravidla byla doplněna o tzv. gramatické transformace T , které se uplatňují na řetěz z $L(G)$, příp. na množinu řetězů (příčemž se bere v úvahu jejich derivační historie), a mění jej na řetěz s odvozenou strukturou. Mezi transformacemi byl shledáván kvalitativní rozdíl: (a) některé transformace byly chápány jako obligatorní (pokud by nebyly aplikovány, nevznikla by gramaticky správná věta) a (b) jiné jako fakultativní (např. pasivizační transformace). Výsledkem uplatnění obligatorních transformací na řetězy generované frázovou částí gramatiky byl konečný počet jádrových vět, které byly pomocí fakultativních transformací převáděny v nekonečnou množinu derivovaných struktur odpovídajících povrchovým strukturám vět (Chomsky, 1957).

Od počátečních fází vývoje TGG je jako transformace sui generis uváděna především transformace pasivizační, která je zachycena následujícím pravidlem: jestliže S_1 je gramatická věta mající formu $NP_1 - Aux - V - NP_2$, pak jí odpovídající řetěz s formou $NP_2 - Aux + be+en - V - by + NP_1$ je také gramatická věta.¹³ Např. pokud syntaktické struktře $NP_1 - Aux - V - NP_2$ odpovídá věta *John chose a book*, výsledkem strukturální změny popisované transformačním pravidlem pro pasivum $NP_2 - Aux + be+en - V - by + NP_1$ bude věta *A book was chosen by John*.¹⁴

V období tzv. standardní teorie se rekurzivní vlastnosti jazyka, původně soustředěné do transformačního komponentu, soustřeďují do frázového komponentu, který spolu se slovníkem¹⁵ vytváří bázi umožňující generovat nekonečnou množinu vět (Chomsky, 1965). Pojetí transformací se v období standardní teorie nemění (viz výše), též jejich funkce specifikovat pro každou hloubkovou syntaktickou strukturu jednu nebo více struktur povrchových zůstává stejná, avšak na rozdíl od počáteční fáze TGG se mění status mnoha transformací. Chomsky přijímá důležitý postulát, že transformace pouze kombinují

13 Pravidlo citujeme dle 1. českého vydání Chomského *Syntaktických struktur*, které vyšlo v překladu Z. Hlavsy, F. Daneše a E. Benešové v roce 1966 v Praze v nakladatelství Academia.

14 Příklad citujeme dle (Hajičová – Panevová – Sgall, 2002: 37).

15 Slovník sestává z množiny transformačních pravidel pro přepis komplexních symbolů přiřazených lexikálními jednotkám. Tyto komplexní symboly jsou složeny ze syntaktických rysů a symbolu slovního druhu.

sémantické interpretace již interpretovaných frázových ukazatelů, ale jinak sémantickou interpretaci nemění¹⁶ (Chomsky, 1965: 132). Přijetí tohoto postulátu v důsledku vede „k přerozdělení práce“ mezi frázový a transformační komponent. Fakultativní transformace spojené se změnou významu jsou nahrazeny pravidly začleněnými přímo do frázového komponentu (sem patří např. negace, otázky). Z transformací zůstávají obligatorní transformace, které nyní fungují jako filtr správně utvořených hloubkových struktur,¹⁷ a transformace sloužící ke stylistickému odstínění.

Obraťme nyní pozornost k syntaktickým strukturám, které v úvodu označujeme jako konstrukce spojené vztahem lexikálně-sémantické konverze, a pokusme se charakterizovat jejich status v TGG v počátečních stádiích vývoje a v období standardní teorie. Syntaktické struktury spojené vztahem lokativní konverze probírá v nepublikované disertační práci B. Hallová [B. Partee] (Hall, 1965).¹⁸ Autorka vycházející z teoretického rámce TGG v období standardní teorie se pokusila uplatnit při analýze lokativní konverze stejné principy jako při popisu vztahu mezi větou v aktivu a pasivu. Syntaktické varianty spojené vztahem lokativní konverze chápala jako rozdílné povrchové syntaktické struktury sdílející totožnou hloubkovou strukturu. Za základní variantu, jejíž povrchová struktura je přímým odrazem hloubkové syntaktické struktury, autorka označila konstrukci *John smeared paint on the wall*, zatímco větu *John smeared the wall with paint* interpretovala jako variantu, jejíž povrchová struktura je rozdílná od struktury hloubkové. Tato syntaktická varianta měla být odvozená pomocí transformačního pravidla aplikovaného na danou hloubkovou syntaktickou strukturu.

Proti interpretaci Hallové však dle Fräsera mluví skutečnost, že sloveso může klást na přímý objekt a na nepřímý objekt po předložce *with* rozdílné selekční restriktce, srov. *He crammed (stuffed, wadded) a pencil into the suitcase* – **He crammed (stuffed, wadded) the suitcase with a pencil*, které svědčí spíše pro různost hloubkových syntaktických struktur daných vět (Fraser, 1971). Na analýzu selekčních restrikcí dále navázal Anderson, který

---

16 Chomského model gramatiky v této fázi vývoje sestává ze syntaktického, sémantického a fonologického komponentu. Dva posledně zmíněné komponenty gramatiky jsou čistě interpretativní: nepodílejí se na generování syntaktických struktur. Hloubková struktura získává v sémantickém komponentu sémantickou interpretaci, zatímco povrchová struktura je ve fonologickém komponentu interpretována foneticky (Chomsky, 1965).

17 Správně utvořená je ta hloubková struktura, které lze přiřadit povrchovou/é strukturu/y: pouze v případě, že žádná z obligatorních transformací uplatněných na hloubkovou strukturu není blokována, je možné na základě dané hloubkové struktury derivovat správně utvořenou povrchovou strukturu.

18 Základní teze této disertační práce zde přejímáme z Andersonovy studie zaměřené na danou konverzi (Anderson, 1971).

sémantický rozdíl mezi členy lokativní konverze analyzoval na základě holistické efektu.¹⁹ Sémantický rozdíl mezi konstrukcemi dle autora vylučuje, že by dané konstrukce sdílely stejnou hloubkovou syntaktickou strukturu a že by byly spojeny transformační operací (viz výše postulát, že transformace nemění význam) (Anderson, 1971). Možnost popisu vztahu mezi členy lokativní konverze pomocí transformací tak, jak byly pojaty v počáteční fázi TGG a v období standardní teorie, tak byla vyloučena.

V dalších fázích vývoje TGG souhrnně označovaných jako teorie principů a parametrů (viz výše) se pojetí transformací proměňuje, a to zobecněním typologie transformací (zůstává jediný typ transformačního pravidla, tzv. posun alfa (Move Alpha), který je zobrazován jako změna pozice jednotky ve frázovém ukazateli) a zavedením stop.²⁰ Transformace, které byly dříve zachyceny pomocí strukturní analýzy řetězů, na něž se transformační pravidlo uplatňuje, a strukturní změny působících na těchto řetězech, jsou nyní popisovány pomocí algoritmu „jako komplex operací spočívající v řetězu substitucí a kombinací v přesném sledu a za přesných podmínek“ (Veselovská, 2001).

Transformace v pojetí TGG v období teorie řízenosti a vázání využívá Baker (1988). V souvislosti s popisem změn ve valenční struktuře sloves²¹ obohacuje daný teoretický rámec o tzv. teorii inkorporace. Věty sdílející totožný význam, avšak lišící se usouvztažením sémantických (tematických) rolí (Agent, Patient, Goal, Instrument atd.) a gramatických funkcí (subjekt, objekt atd.) označuje Baker jako tzv. tematické parafráze. Autor pracuje s hypotézou, že identické sémantické vztahy mezi jazykovými jednotkami jsou reprezentovány totožnými strukturními vztahy mezi těmito jednotkami na rovině D-struktury²² („hloubková“, podkladová struktura), viz tzv. UTAH (Uniformity in Theta Assignment Hypothesis) (Baker, 1988: 46). Rozdílné S-struktury (povrchové struktury)

---

19 Skutečnost, že určitý participant je dějem zasažen jako celek, Anderson spojuje se syntaktickou pozicí přímého objektu u tranzitivních sloves a se subjektem u sloves intransitivních. Srov. Andersonem uváděné příklady, které ukazují, že pokud k větě připojíme dodatek popírající holistickou interpretaci participantu v pozici přímého objektu u tranzitivních sloves (**John smeared the wall with paint, but most of the wall didn't get any paint on it*) a participantu v subjektové pozici u sloves intransitivních (**The garden is swarming with bees, but most of the garden has no bees in it*), vznikne kontradiktorní výpověď. V případě participantů v jiné syntaktické pozici (zde v pozici adverbiale) to však neplatí (*John smeared paint on the wall, but most of the wall didn't get any paint on it; Bees are swarming in the garden, but most of the garden has no bees in it*) (Anderson, 1971: 389).

20 Více viz (Veselovská, 2001).

21 V Bakerově terminologii jde o změny gramatických funkcí. Vymezuje celkem pět typů těchto změn: pasivum, antipasivum, aplikativum, kauzativum a tzv. possessor raising. Nutno ovšem dodat, že autor pracuje s typologicky odlišnými jazyky a některé ze jmenovaných změn se v angličtině nevyskytují.

22 K základní terminologii TGG viz heslo *Gramatika generativní transformační v Encyklopedickém slovníku češtiny* (autorem hesla je Ludmila Veselovská a Mojmir Dočekal) (Karlík – Nekula – Pleskalová, 2002: 157n.).

významově totožných tematických parafrází pak autor interpretuje jako důsledek inkorporace jednoho slova do jiného slova, která je v Bakerově teorii formálně modelována jako posun alfa, kde alfa zastupuje hlavu (N, V atd.) nebo frázi (NP, VP atd.).²³ Pro tematické parafráze platí, že S-struktura jedné syntaktické konstrukce je paralelní s D-strukturou, zatímco S-struktura druhé konstrukce je derivována pomocí transformace posun alfa aplikované na danou D-strukturu. Jako příklad autor analyzuje tzv. aplikativní konstrukce v bantuském jazyce chichêwa, které jsou z hlediska změny v usouvzažnění sémantických rolí a gramatických funkcí podobné anglickým konstrukcím typu *The zebras handed the trap to the fox – The zebras handed the fox the trap*, u nichž změna ve valenční struktuře sloves bývá obvykle označována jako dativní alternace.²⁴

Ze základní charakteristiky tematických parafrází vyplývá, že teorie inkorporace se vztahuje na popis takových syntaktických konstrukcí, které vykazují sémantickou shodu. Nelze ji tedy uplatnit při popisu vztahu mezi syntaktickými konstrukcemi, u nichž dochází k sémantickému posunu. Pokud přijmeme Andersonovu hypotézu sémantického rozdílu mezi členy lokativní konverze založenou na holistické interpretaci, nemůžeme tyto členy považovat za tematické parafráze. Popis změn ve valenční struktuře, které vykazují užití slovesa spojená tímto vztahem, je tak vyloučen na základě sémantické povahy konstrukcí již v prvním kroku.

Shrňme nyní uvedené poznatky o popisu změn ve valenční struktuře sloves

23 Inkorporace dle Bakera představuje hlubší jazykový proces ležící v základu změn korespondence sémantických (tematických) rolí a gramatických funkcí. Tento proces je vymezen principy univerzální gramatiky, zatímco rozdíly ve změnách gramatických funkcí v jednotlivých jazycích jsou důsledkem parametrizace těchto principů.

24 Aplikativní konstrukce navrhuje Baker zachycovat jako inkorporaci předložky do slovesa. Vychází zde z pozorování, že obdobnou funkci jako předložka plní v aplikativních konstrukcích tzv. aplikativní sufixy. Pokud je v jazyce chichêwa namísto předložky užit aplikativní sufix inkorporovaný do slovesa, dochází ke stejné změně usouvzažnění sémantických rolí a gramatických funkcí, jakou pozorujeme u konstrukcí s dativní alternací. Následující příklady vět z jazyka chichêwa a jejich anglických protějšků dokládají danou změnu při užití předložky *kwa* a aplikativního sufixu *-ir* (s alomorfelem *-er*) inkorporovaného do slovesa:

- (a) Mbidzi zi-na-**perek**-a msampha **kwa** nkha.
zebras SP-PAST-**hand**-ASP trap **to** fox
The zebras handed the trap to the fox.
- (b) Mbidzi zi-na-**perek-er**-a nkhandwe msampha.
zebras SP-PAST-**hand-to**-ASP fox trap
The zebras handed the fox the trap.

(Baker, 1988: 229)

Jako základní, tedy jako syntaktická konstrukce, jejíž S-struktura je shodná s D-strukturou, je chápána konstrukce (a), zatímco S-struktura syntaktické konstrukce (b) je interpretována jako odvozená v důsledku uplatnění transformace posun alfa na D-strukturu, při níž dochází k inkorporaci předložky do slovesa. Inkorporace předložky do řídicího slovesa způsobuje, že recipient (*fox*) je řízen slovesem, nikoli předložkou. Důsledkem je pak změna syntaktické struktury, kdy je recipient realizován jako objekt.

v syntaktických přístupech. Ukázali jsme, že syntaktické přístupy popisující změny ve valenční struktuře sloves pomocí transformací se primárně zaměřují na takové alternace, které jsou typické pro vztah mezi syntaktickými konstrukcemi, u nichž nedochází k sémantickému posunu (pasivum nebo tzv. dativní alternace). Popis lexikalizovaných alternací pomocí transformací byl vzhledem k sémantickému rozdílu mezi členy lexikálně-sémantické konverze již v období standardní teorie (na příkladu lokativní konverze) zpochybněn. Podobně teorie inkorporace vycházející z odlišného pojetí transformací počítá pouze s popisem syntaktických konstrukcí vykazujících sémantickou shodu.²⁵

1.2 Lexikální přístup

V lexikálních přístupech sehrává klíčovou roli lexikon. Rozdílné povrchově syntaktické strukturace téhož slovesa jsou zachyceny samostatnými lexikálními položkami, jejichž součástí je informace o povrchově syntaktické realizaci valenčních doplnění. Kvantitativní nárůst informace v lexikonu bývá v lexikálních přístupech redukován (i) specifickou formální notací, která zkráceně zachycuje např. rozdílné povrchově syntaktické strukturace doplnění sloves,²⁶ a dále (ii) lexikálními pravidly specifikujícími vztahy mezi lexikálními položkami. Základní principy lexikálního přístupu blíže osvětlíme na příkladu počáteční koncepce lexikálně funkční gramatiky (dále LFG) (Bresnan, 1982a). Další teoretický rámec, který volí pro popis vztahů mezi užitými sloves spojených se změnami v jejich valenční struktuře lexikální přístup, představuje např. Model Smysl ↔ Text (Měľčuk, 1988). O tomto přístupu pojednáme v oddíle 1.5.4, kde probíráme zachycení lexikálně-sémantických konverzí v rámci lexikálních zdrojů a kde blíže představujeme lexikální komponentu tohoto teoretického modelu – Explanatory Combinatorial Dictionary.

LFG²⁷ předpokládá dvě roviny reprezentace věty, a to (i) funkční strukturu, tzv. f-strukturu (functional structure, f-structure), která reprezentuje gramatické relace specifikované pomocí gramatických funkcí (např. SUBJ, OBJ, OBL), a (ii) složkovou strukturu, tzv. c-strukturu (constituent structure, c-structure), která odpovídá povrchové

---

25 Alespoň na okraj poznamenejme, že o jiném typu reprezentace lexikálně-sémantických konverzí v rámci TGG uvažuje Dowty (2000). Autor v případě poměru syntaktické konstrukce *The garden is swarming with bees* ke konstrukci *Bees are swarming in the garden* (které v odd. 6 uvádíme jako příklady konstrukcí ve vztahu lexikálně-sémantické konverze) uvažuje o lexikální derivaci analogické pravidlům slovtvorby navržené Chomským v práci *Remarks on nominalization* (1970).

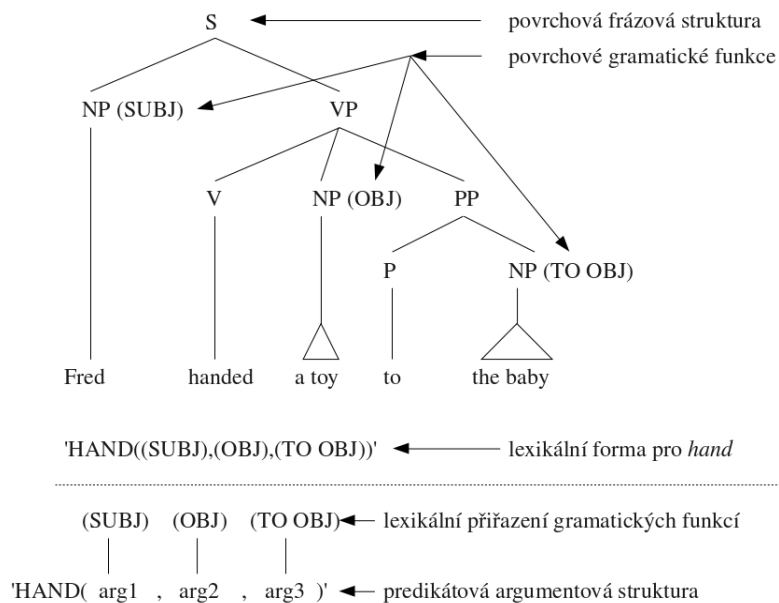
26 Viz např. (Jackendoff, 1990), více viz odd. 1.3.

27 K základním principům LFG viz též (Neidle, 1994) a (Dalrymple a kol., 1995).

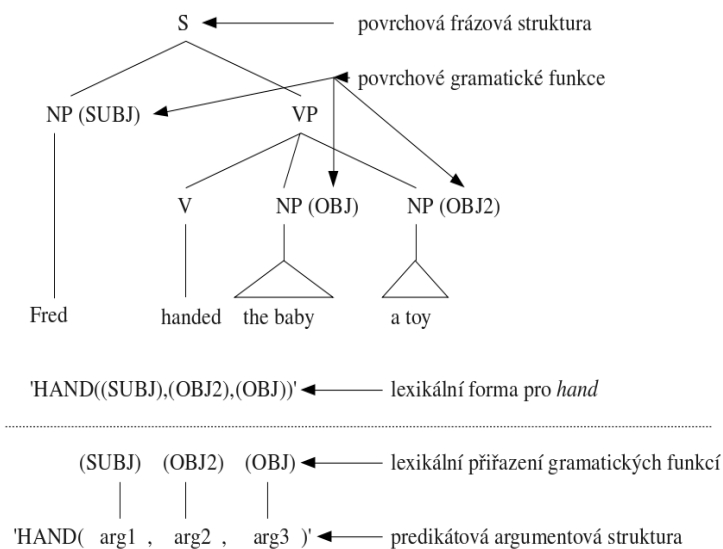
syntaktické struktury a je reprezentována pomocí frázové struktury generované syntaktickým komponentem generativní gramatiky. LFG přisuzuje gramatickým funkcím univerzální charakter, avšak jejich povrchová syntaktická realizace je jazykově specifická, a tak zatímco jazyky jsou si v f-struktuře podobné, v c-struktuře se mohou výrazně odlišovat. Pro syntaktickou realizaci gramatických funkcí v LFG platí princip přímého syntaktického zobrazení (direct syntactic encoding), který zabraňuje jakémukoli syntaktickému procesu měnit korespondenci gramatických funkcí a povrchových syntaktických pozic. Gramatické funkce jsou tak přiřazovány povrchovým strukturám přímo (bez prostředku, jakým jsou např. transformace).

Přímé syntaktické zobrazení gramatických funkcí je umožněno posílením úlohy lexikální komponenty, která obsahuje informaci o významu lexikálních jednotek a jejich predikátové argumentové struktuře (sestavující z určitého počtu argumentů označených číslem) a zároveň určuje korespondenci argumentů a gramatických funkcí. Predikátová argumentová struktura spolu s gramatickými funkcemi vytváří tzv. lexikální formu slovesa. Např. lexikální forma slovesa *hand* 'HAND((SUBJ),(OBJ),(TO OBJ))' obsahuje tři argumenty *arg1*, *arg2* a *arg3* přiřazené po řadě gramatickým funkcím SUBJ (subjekt), OBJ (objekt) a TO OBJ (*to*-objekt).

Schéma 1.1 zobrazuje informaci poskytovanou syntaktickou komponentou (nad čarou) pro větu *Fred handed a toy to the baby* a informaci obsaženou v lexikální komponentě pro sloveso *hand* (pod čarou). Syntaktická komponenta generuje povrchovou frázovou strukturu věty *Fred handed a toy to the baby* a identifikuje NP dominující slovům *Fred*, *a toy* a *the baby* po řadě jako (SUBJ), (OBJ) a (TO OBJ). Ke spojení slovesa a lexikální formy 'HAND((SUBJ),(OBJ),(TO OBJ))' dojde pomocí tzv. lexikálního vložení (lexical insertion). Sloveso *hand* má ovšem ještě další lexikální formu 'HAND((SUBJ), (OBJ2),(OBJ))', která vzniká přiřazením jiných gramatických funkcí téže predikátové argumentové struktuře: OBJ v tomto případě koresponduje se třetím argumentem, nikoli se druhým, kterému je přiřazena funkce druhého objektu OBJ2 (např. *Fred handed the baby a toy*), viz obr. 1.2.

Obr. 1.1. Repräsentace věty *Fred handed a toy to the baby* v LFG (Bresnan, 1982b: 150).

Obr. 1.2. Repräsentace věty *Fred handed the baby a toy* v LFG (Bresnan, 1982b: 151).

Vztah mezi syntaktickými strukturami *Fred handed a toy to the baby* a *Fred handed the baby a toy* je v LFG zachycen jako operace na lexikálních formách slovesa *hand*, nikoli

pomocí transformačních pravidel operujících na syntaktických strukturách, srov. odd. 1.1. Tato operace nahrazuje gramatickou funkci (OBJ) za (OBJ2) a funkci (TO OBJ) za (OBJ), viz následující pravidlo (v LFG označované jako lexikální):²⁸

(OBJ) → (OBJ2)

(TO OBJ) → (OBJ)

Bresnanová a její spolupracovníci ukazují, že zachycení změn v přiřazení gramatických funkcí pomocí lexikálních pravidel operujících na lexikálních formách sloves je v mnoha aspektech adekvátnější než popis pomocí transformací (viz odd. 1.1).²⁹ V LFG byla v rámci lexikálních pravidel soustředěna pozornost např. na pasivum a na konstrukce řazené k tzv. dativní alternaci (viz výše sloveso *hand*). Lexikální pravidla sice v rámci LFG na popis lexikálně-sémantických konverzí aplikována nebyla, avšak Rappaport Hovav a Levinová zabývající se změnami ve valenční struktuře sloves vznášejí hypotézu, že právě lexikální pravidla by mohla představovat vhodnou reprezentaci těch změn, které jsou spojeny se vztahy mezi rozdílnými lexikálními jednotkami sdílejícími určité společné sémantické jádro (Rappaport Hovav – Levin, 1998). Autorky rozlišují v zásadě dva typy lexikálních pravidel, a to (i) lexikální pravidla specifikující vztahy mezi lexikálními jednotkami se stejnou lexikálně-sémantickou reprezentací, avšak odlišnou syntaktickou realizací (dle autorek např. pasivum nebo dativní alternace), a (ii) lexikální pravidla, která uvádějí ve vztah lexikální jednotky s rozdílnými lexikálně-sémantickými reprezentacemi, mezi nimiž však lze shledávat určitý systematický vztah. V odd. 5 a 6 ukážeme, že členy lexikálně-sémantické konverze představují posledně zmíněný příklad, tedy taková užití slovesa, která lze popsat rozdílnými, avšak systematicky spojenými lexikálně-sémantickými reprezentacemi.

1.3 Přístup založený na pravidlech korespondence doplnění sloves a povrchových syntaktických pozic

Třetí z přístupů ke změnám ve valenční struktuře sloves se zaměřuje na formulaci

²⁸ Viz též popis pasiva pomocí lexikálních pravidel (Bresnan, 1982c).

²⁹ Např. lexikální popis pasiva umožňuje dle Bresnanové vysvětlit univerzální sémantický efekt pasivizace napříč jednotlivými jazyky i její rozdílnou povrchovou syntaktickou realizací v jednotlivých jazycích. Navíc z hlediska jazykové akvizice se dle autorky lexikální výklad pasiva mnohem více přibližuje psychologicky reálné proceduře (Bresnan, 1982c).

explicitních pravidel vzájemné korespondence doplnění sloves a povrchových syntaktických pozic. Tento přístup bývá často označován jako tzv. teorie lexikálního mapování. Pravidla lexikálního mapování jsou v těchto teoriích postulována mimo lexikon, který již neobsahuje informaci o povrchové syntaktické realizaci valenčních doplnění, příp. tuto informaci redukuje.³⁰ Zde se zaměříme na teorie, v nichž jsou pravidla korespondence doplnění sloves a povrchových syntaktických pozic hlavním prostředkem pro zachycení změn ve valenční struktuře sloves.³¹ Teorie lexikálního mapování se opírají o lexikálně-sémantickou reprezentaci sloves. Záměrně zde uvádíme tři teorie lexikálního mapování, které využívají třech rozdílných typů lexikálně-sémantické reprezentace, a to (i) teorii lexikálního mapování formulovanou v 90. letech v teoretickém rámci LFG, která využívá lexikálně-sémantickou reprezentaci slovesa založenou na tradičně pojatých sémantických rolích,³² (ii) Dowtyho koncepci korespondence proto-rolí a povrchových syntaktických pozic vycházející ze zobecněných sémantických rolí a (iii) Jackendoffovy lexikálně-konceptuální struktury, které na rozdíl od sémantických rolí nebo zobecněných sémantických rolí představují strukturovanou reprezentaci lexikálně-sémantických vlastností slovesa.

Ad (i) Vyjděme nejprve od teorie lexikálního mapování, která je na počátku 90. let rozvíjena v teoretickém rámci LFG (Bresnan, 2001: 302nn.), (Neidle, 1994) a (Sadler, 1996). Teorie lexikálního mapování je v teoretickém rámci LFG rozvíjena od 90. let. Tato teorie pro případy, jako je např. pasivum, definuje pravidla vzájemné korespondence argumentů a gramatických funkcí, a tak na rozdíl od počáteční koncepce LFG (srov. odd. 1.2) již není nutné v těchto případech korespondenci argumentů a gramatických funkcí explicitně zachycovat v lexikonu.

Základním postulátem teorie lexikálního mapování v LFG je, že gramatické funkce mohou být popisovány na základě dvou binárních rysů, a to sémanticky ne/omezený („thematically un/restricted“) [-+r] a ne/objektový [-+o], kde znaménko „-“ představuje nepříznakovou hodnotu rysu a „+“ hodnotu příznakovou. Gramatické funkce jsou na základě daných rysů uskupeny ve čtyři skupiny, a to subjekt (SUBJ), objekt (OBJ), nepřímý objekt (OBL_θ) a tzv. sémanticky omezený objekt („restricted object“) (OBJ_θ):

30 Srov. s lexikálním přístupem. Viz odd. 1.2.

31 Některé ze syntaktických teorií též využívají formálních pravidel korespondence (např. UTAH, viz odd. 1.1). Podobně Fillmoreova pádová gramatika využívá pravidlo korespondence hloubkových pádů a subjektu (Fillmore, 1968). Pravidla korespondence zde ovšem fungují spíše jako pomocný mechanismus, zatímco centrální úlohu při popisu změn ve valenční struktuře sloves plní transformace.

32 K tradičnímu pojetí sémantických rolí viz (Levin – Rappaport Hovav, 2005).

	<i>-r sémanticky neomezený</i>	<i>+r sémanticky omezený</i>
<i>-o neobjektový</i>	SUBJ	OBL _θ
<i>+o objektový</i>	OBJ	OBJ _θ

Tab. 1.1. Syntaktické rysy gramatických funkcí v teorii lexikálního mapování v lexikálně funkční gramatice.

Základní intuice pro přiřazení rysů „r“ a „o“ gramatickým funkcím je zhruba tato: subjekt je nejméně příznakovou gramatickou funkcí s rysy [-o] a [-r], zatímco sémanticky omezený objekt je funkcí nejvíce příznakovou s rysy [+o] a [+r].³³ Dané rysy sehrávají v teorii lexikálního mapování argumentů na gramatické funkce klíčovou úlohu. Na určitou gramatickou funkci je mapován právě ten z argumentů, který vykazuje shodné rysy, tedy např. argument s rysy [-o] a [-r] bude mapován na subjekt. Argumenty (opatřené sémantickými (tematickými) rolemi seřazenými v hierarchii *agens > beneficent > proživatel/cíl > nástroj > patiens/theme > lokativ*)³⁴ jsou ovšem z hlediska rysů „r“ a „o“ „podspeifikovány“: každá sémantická role je spojena pouze s jedním rysem. Např. argument s rysem [-o] tak může být mapován buď na gramatickou funkci subjektu, nebo nepřímého objektu. Druhý rys, který určuje mapování argumentu na gramatickou funkci, je vyvozen až stanovenými obecnými pravidly lexikálního mapování argumentů a gramatických funkcí. Platí zásada, že žádná gramatická funkce nemůže být spojena s více než jednou sémantickou rolí a žádná sémantická role nemůže být spojena s více než jednou gramatickou funkcí.

Neidle (1994) uvádí příklad mapování argumentů slovesa *hit* na gramatické funkce. Argumentová struktura slovesa *hit* je následující:

hit < *agens theme* >
[-o] [-r]

Pravidlem je stanoveno, že pokud nejvyšší argument (myšleno z hlediska tematické hierarchie) v argumentové struktuře nese rys [-o], bude mapován na subjekt, jinak se jím stává argument s rysem [-r]. U slovesa *hit* se tedy subjektem stává argument s rolí *agens*.

33 Nutno podotknout, že některé jazyky gramatickou funkci sémanticky omezený objekt nemají.

34 Zdůrazněme však, že tematické hierarchie jsou konstruktem značně problematickým: jednotlivé teorie využívající tematických hierarchií se často rozcházejí jak v počtu tematických rolí, tak i v jejich umístění v hierarchii (tato otázka se týká především pozice tematické role *Theme* a rolí *Source/Goal/Location*), srov. rozdíly v tematických hierarchiích u Jackendoffa (1990) a v LFG. Více o tematických hierarchiích viz (Levin – Rappaport Hovav, 2005).

Na základě zmíněného pravidla je pak vyvozen druhý rys agentu slovesa *hit* [-r], viz tabulka 1.1. Druhému argumentu slovesa *hit* s tematickou rolí theme s rysem [-r] již nemůže být přiřazen rys [-o] (viz zmíněné pravidlo, že žádná gramatická funkce nemůže být spojena s více než jednou sémantickou rolí a žádná sémantická role nemůže být spojena s více než jednou gramatickou funkcí), jelikož na subjekt by byla mapována více než jedna sémantická role. Argument s rolí theme proto může získat jen rys [+o]. Z kombinace rysů [-r] a [+o] pak vyplývá, že daný argument je vyjádřen jako přímý objekt. V případě pasiva je argument s tematickou rolí [-o] „potlačen“, a tak se subjektem může stát pouze argument s rysem [-r].

Obrátme nyní pozornost k možnostem pravidlového popisu mapování argumentů a gramatických funkcí u lexikálně-sémantických konverzí. Jako příklad opět uveďme lokativní konverzi. Možnosti zachycení této konverze v rámci teorie lexikálního mapování v LFG nastiňuje Kordoni, z níž zde čerpáme především (Kordoni, 2005). Autorka ukazuje, že pokud přisoudíme argumentům členů lokativní konverze sémantické role agens, theme(=locatum) a lokativ, lze na základě pravidel lexikálního mapování vyvodit pouze korespondenci charakteristickou pro jeden člen tohoto vztahu *The farmer.SUBJ-agens loaded the hay.OBJ-theme on the wagon.OBL-lokativ*. Argumenty s rolemi agens, theme a lokativ jsou mapovány na gramatické funkce následujícím způsobem: (i) agens jakožto nejvyšší argument v hierarchii s rysem [-o] bude mapován na SUBJ, (ii) druhý argument theme s rysem [-r] tak již nemůže být ohodnocen rysem [-o], získá rys [+o] a bude mapován na OBJ a (iii) poslední z argumentů s rolí lokativ s rysem [-o] získá rys [+r] a bude mapován na OBL. Mapování argumentů a gramatických funkcí u syntaktické konstrukce *The farmer-agens loaded the wagon-lokativ with hay-theme* však na základě uvedené množiny sémantických rolí pravidlově vyvodit nelze, jelikož theme s rysem [-r] může být v závislosti na druhém rysu mapován pouze na SUBJ, nebo OBJ, nikoli na OBL, a lokativ s rysem [-o] se může mapovat pouze na SUBJ, nebo na OBL, nikoli na OBJ, viz tabulka 1.1. Na základě teorie lexikálního mapování LFG tak dvojí rozdílnou povrchově syntaktickou strukturaci argumentů členů lokativní konverze určit nelze. Jak naznačuje Kordoni, pravidlově by bylo možné korespondenci vyvodit, pokud bychom členům tohoto vztahu přisoudili rozdílné sémantické role.³⁵ Takové řešení se však nejeví jako zcela

---

35 Kordoni (2005) navrhuje obecnější sémantické značení argumentů, a to agens, patients a ne-patients (tzv. non-patient), přičemž jako patients je označen ten z argumentů, který se nachází v pozici přímého objektu. V důsledku je tedy v jedné konstrukci jako patients interpretováno locatum (*Peter:agens goß Wasser.patients-locatum auf die Blumen.ne-patients*) a ve druhé konstrukci lokace (*Peter:agens goß die Blumen.patients-lokace*)

adekvátní, jelikož zcela ignoruje sémantickou blízkost členů konverzního vztahu.

Ad (ii) Soustředme se nyní na Dowtyho teorii lexikálního mapování, která namísto tradičních sémantických rolí (např. výše sémantické role v teorii lexikálního mapování LFG) využívá tzv. zobecněných sémantických rolí. Zobecněné sémantické role proto-Agens a proto-Patiens navrhl Dowty, který při jejich formulaci vycházel z kritiky tradičního pojetí sémantických rolí jako diskrétních kategorií definovaných nezávisle na slovese (Dowty, 1991). Sémantické role dle autora mají spíše povahu klastru: na základě souboru prototypických vlastností vymezuje dvě proto-role, a to proto-Agens a proto-Patiens.³⁶ Podle toho, zda určité doplnění slovesa vykazuje vyšší počet vlastností proto-Agentu nebo proto-Patientu, je označeno agentní nebo patientní proto-rolí. Dowty na základě počtu prototypických vlastností formuluje pravidla vzájemné korespondence proto-rolí a povrchových syntaktických pozic: to doplnění slovesa, které nese více vlastností proto-Agentu než proto-Patientu, bude realizováno jako subjekt, a doplnění, které je charakterizováno větším počtem vlastností proto-Patientu, se vyjádří jako přímý objekt.

K dvojímu rozdílnému mapování doplnění slovesa a povrchových syntaktických pozic dochází v případě, že dané pravidlo nedokáže určité doplnění slovesa jednoznačně namapovat na subjekt nebo na přímý objekt. Tato situace nastane: (i) pokud dvě doplnění slovesa vykazují stejný počet vlastností proto-Agentu a proto-Patientu nebo (ii) pokud dvě doplnění slovesa vyjadřují totožný počet vlastností proto-Patientu. V případě (i) je (a) jednou jedno z doplnění slovesa vyjádřeno v subjektové pozici a druhé doplnění v pozici přímého objektu a (b) podruhé to doplnění, které obsazovalo pozici přímého objektu, je realizováno jako subjekt a doplnění původně vyjádřené v pozici subjektu se realizuje jako přímý objekt. V případě (ii) (a) jednou jedno z doplnění obsadí pozici přímého objektu a druhé méně prominentní syntaktickou pozici a (b) podruhé to doplnění, které bylo realizováno jako přímý objekt, se odsune do méně prominentní syntaktické pozice a pozici

---

mit Wasser.ne-patiens). Domníváme se ovšem, že tato interpretace se opírá převážně o syntaktické chování daných argumentů, nikoli o jejich lexikálně-sémantické rysy, a že ji proto lze jen těžko považovat za adekvátní lexikálně-sémantickou reprezentaci slovesa.

36 Vlastnosti spojované s proto-Agentem jsou následující: (a) volní účast na ději nebo stavu (*John is being polite to Bill*), (b) cítění a/nebo vnímání (*John sees/fears Mary*), (c) kauzace děje nebo změny stavu jiného účastníka děje (*Teenage unemployment causes delinquency*), (d) pohyb (vzhledem k poloze jiného účastníka děje) (*Water filled the boat*) a (e) existence nezávisle na ději vyjádřeném slovesem (*John needs a new car*). Proto-Patiens vykazuje následující vlastnosti: (a) podléhá změně stavu (*John moved the rock*), (b) jde o tzv. incremental theme, tedy o takové doplnění slovesa, jehož části korespondují s jednotlivými fázemi děje označovaného slovesem (neformálně lze říci, že incremental theme odměřuje děj vyjádřený slovesem) (*John crossed the driveway*), (c) je zasazen jiným účastníkem děje (*Smoking causes cancer*), (d) je stabilní vzhledem k pohybu jiného účastníka děje (*The bullet entered the target*) a (e) neexistuje nezávisle na ději, příp. neexistuje vůbec (*John built the house*).

přímého objektu obsadí doplnění původně vyjádřené v méně prominentní syntaktické pozici, přičemž subjekt zůstává nezasazen.

Z hlediska lokativní konverze jde dle autora o případ (ii), kdy dvojí korespondence doplnění slovesa a povrchových syntaktických pozic vyplývá ze skutečnosti, že dvě doplnění slovesa sdílejí stejné vlastnosti proto-Patientu: v příkladech *Mary sprayed (the) paint onto the wall* – *Mary sprayed the wall with (the) paint* doplnění slovesa *paint* a *wall* podléhají změně stavu a navíc se obě chovají jako incremental theme, tedy jako doplnění, jehož jednotlivé části korespondují s fázemi děje označovaného slovesem: děj vyjádřený slovesem *spray* je završen v závislosti na tom, zda jsou všechny části dané entity zasaženy dějem, tedy (i) zda je barva zcela spotřebována (*Mary sprayed (the) paint onto the wall*), anebo (ii) zda je zeď zcela pokryta barvou (*Mary sprayed the wall with (the) paint*) (Dowty, 1991: 587).

Ačkoli Dowtyho proto-role patří k vlivným konceptům, mají svá omezení. Hlavní nevýhodu Dowtyho přístupu lze spatřovat v tom, že proto-role netvoří součást celkového teoretického popisu jazyka, ale představují jen dílčí problematiku valence tranzitivních sloves (proto-role nebyly formulovány s ohledem na slovesa intranzitivní). Z tohoto hlediska není možné na základě proto-rolí zachytit korespondenci doplnění sloves a syntaktických pozic u lexikálně-sémantických konverzí, které nejsou založeny na tranzitivním slovese (např. *Včely se hemží na zahradě* – *Zahrada se hemží včelami*).³⁷

Ad (iii) Soustředíme se nyní na teorii lexikálního mapování opírající se o strukturovanou lexikálně-sémantickou reprezentaci slovesa založenou na lexikálně-konceptuálních strukturách, kterou obohacuje svůj jinak převážně lexikální přístup³⁸ k popisu valenční struktury sloves Jackendoff (1990). Popíšme nejprve základní rysy Jackendoffových lexikálně-konceptuálních struktur.

Lexikálně-konceptuální struktura v Jackendoffově teorii představuje funkční-argumentovou strukturu vyznačující se určitým počtem argumentových pozic usouvztažněných pomocí funkcí typu GO, BE, CAUSE apod. Každá argumentová pozice v lexikálně-konceptuální struktuře je obsazena konceptuálním konstituentem, který je

³⁷ Za velmi diskutabilní lze též považovat skutečnost, že všem rysům spojovaným s proto-Agentem a proto-Patientem je přisuzována stejná závažnost. Např. v případě proto-Agenta je jistě kauzace nadřazená pohybu, protože pohyb je typickou vlastností proto-Agenta pouze v případě, že není způsoben jiným participantem. Dále např. přítomnost některých rysů proto-Agenta a proto-Patienta se vzájemně podmiňují: např. kauzace změny stavu jiného participantu jako typická vlastnost proto-Agenta vyvolává změnu stavu jako charakteristický rys proto-Patienta. Diskusi o Dowtyho proto-rolích přehledně shrnuje Levinová a Rappaport Hovav (2005).

³⁸ Lexikální přístup viz odd. 1.2.

reprezentantem určité konceptuální kategorie typu věc (Thing), děj (Event), stav (State), místo (Place), cesta (Path), vlastnost (Property) apod.³⁹ Sémantické (tematické) role konceptuálních konstituentů (Aktor, Theme, Cíl apod.) jsou definovány na základě strukturní pozice konstituentu v konceptuální struktuře. Při jejich určení sehrávají klíčovou roli též konceptuální kategorie a funkce: např. Theme je definován jako první argument všech funkcí, které se vztahují k dějové nebo stavové konceptuální kategorii, zatímco konceptuálním konstituentům z konceptuální kategorie cesta a místo jsou v závislosti na typu funkce přiděleny role Místo, Východisko, či Cíl.⁴⁰ Lexikální jednotky jsou vedle lexikálně-konceptuální struktury popsány subkategorizačním rámcem tvořeným z určitého počtu syntaktických argumentů. Výsledná struktura věty pak vzniká na základě vzájemného usouvztažnění konceptuálních konstituentů a syntaktických argumentů, které je explicitně stanoveno v lexikálním hesle pomocí indexů. Obecně platí, že každému syntaktickému argumentu odpovídá určitý konceptuální konstituent. Neplatí však, že by každý konceptuální konstituent musel být syntakticky realizován. Pro ilustraci uveďme lexikální heslo pro sloveso *run*:

run	
V	← lexikální kategorie
_____ <PP>	← subkategorizační rámec
[Event GO ([Thing] _i , [Path] _j)]	← konceptuální struktura

(Jackendoff, 1990: 45)

První řádek lexikálního hesla obsahuje informaci o lexikální kategorii lexikální jednotky: *run* je reprezentováno jako sloveso (V). Druhý řádek poskytuje informaci o syntaktických argumentech slovesa v podobě subkategorizačního rámce (špičaté závorky značí, že syntaktický argument realizovaný jako PP je pouze fakultativní, subjekt se v rámci explicitně neuvádí). Třetí řádek zachycuje konceptuální strukturu se dvěma konceptuálními konstituenty (náležejícími ke konceptuálním kategoriím věc (Thing) a cesta (Path)) mapovanými funkcí GO na konceptuální konstituent typu děj (Event) odpovídající slovesu *run*. Lexikální heslo dále obsahuje informaci o vzájemné korespondenci konceptuálních

39 Nutno zdůraznit, že Jackendoff je zastánce lokalistického přístupu k popisu významu, který je založen na předpokladu, že význam slovesa lze konceptualizovat na základě dvou základních konceptů pohyb a lokace. Při popisu významu kauzativních sloves však Jackendoff od striktní lokalistické hypotézy ustupuje.
40 K formální definici sémantických rolí viz (Jackendoff, 1990: 257nn.).

konstituentů a syntaktických argumentů, která je zachycena pomocí dolních indexů vyznačených u konstituentů. V případě slovesa *run* je konceptuální konstituent typu cesta (Path) koindexován s PP, a bude se proto syntakticky realizovat jako PP. Konceptuální konstituenty indexované jako *i* se vždy vyjadřují jako subjekt.

Komplexní popis sémantických a syntaktických vlastností lexikálních jednotek v lexikálním hesle má svá úskalí v redundanci informací. Redukce redundantních informací je v Jackendoffově koncepci dosahováno pomocí (i) speciální notace, která umožňuje zachytit rozdílné syntaktické kontexty lexikálních jednotek v rámci jediného lexikálního hesla,⁴¹ a (ii) pomocí formálních pravidel korespondence konceptuálních a syntaktických argumentů.⁴²

Pravidla mapování konceptuálních konstituentů a syntaktických argumentů se v Jackendoffově koncepci opírají o rozlišení syntaktických argumentů (i) na argumenty v užším smyslu a (ii) na adjunktivy: tato distinkce je vyznačena u konceptuálních konstituentů přímo v konceptuální struktuře slovesa dolním indexem A označujícím argumenty. Pokud konceptuální konstituent není vyznačen tímto indexem, jde o adjunkt. Při formulaci pravidel Jackendoff vychází ze sémantických rolí. Popíšme nyní velmi zjednodušeně možný mechanismus mapování konceptuálních konstituentů vyznačených v konceptuální struktuře jako argument na syntaktické pozice. Nejprve dojde k seřazení sémantických rolí konceptuálních konstituentů dle sémantické (tematické) hierarchie (Aktor > Patiens/Beneficient > Theme > Cíl/Východisko/Místo). Sémantické role jsou posléze mapovány na syntaktické pozice dle stanovené syntaktické hierarchie (Subjekt > 1. Objekt > 2. Objekt): sémantická role umístěná v hierarchii nejvýše bude mapována na subjekt, druhá nejvýše umístěná role bude vyjádřena v syntaktické pozici prvního objektu a role nejnižší postavená bude korespondovat s druhým objektem.

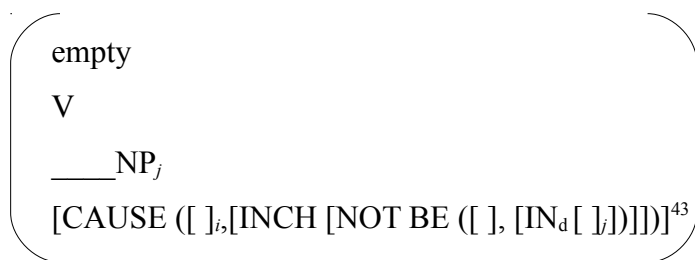
Např. syntaktické a sémantické rysy slovesa *empty* jsou popsány v následujícím lexikálním hesle:

---

41 Příkladem mohou být špičaté závorky označující fakultativnost argumentu realizovaného pomocí PP v subkategorizačním rámci slovesa *run* (viz výše), které zachycují dva syntaktické kontexty daného slovesa: např. *He ran into the room* a *He ran*.

42 Pokud by bylo možné pravidlově popsat korespondenci konceptuálních konstituentů a syntaktických argumentů vyčerpávajícím způsobem, lexikon by se bez informace o subkategorizačním rámci lexikální jednotky zcela obešel. Jackendoff však ukazuje, že pravidlově lze stanovit vzájemnou korespondenci jen některých syntaktických argumentů. Bez subkategorizačního rámce se tedy dle autora zcela obejít nelze.

(Jackendoff, 1990: 168)

Ve větě *Emma emptied the sink* bude prvnímu konceptuálnímu konstituentu na základě pozice v konceptuální struktuře přisouzena sémantická role Aktor (*Emma*), která dle hierarchie syntaktických pozic bude mapována na subjekt. Pro druhý konceptuální konstituent s rolí Východisko (*the sink*) pak zbývá syntaktická pozice prvního objektu.

Další doplňková pravidla mapování jsou formulována pro fakultativní adjunktů. Autor však ukazuje, že pravidlově lze odvodit (i) korespondenci konceptuálních konstituentů a syntaktických argumentů s prototypickou povrchově syntaktickou realizací a (ii) korespondenci konceptuálních konstituentů a fakultativních adjunktů. Mapování argumentů s neprototypickou rekcí (např. *John believes in God*) a obligatorních adjunktů však musí být vyznačeno pomocí subkategorizačního rámce ve slovníkovém hesle.

Obraťme nyní pozornost k případům anglických konstrukcí slovesa *fill*: *Water filled the tank* – *The tank filled (with water)* (Jackendoff, 1990: 251). Rozdíly v syntaktické strukturaci doplnění slovesa *fill* autor vykládá jako důsledek toho, že se konceptuální konstituent lexikálně vyjádřený slovem *water* chová vzhledem k distinkci argument vs. adjunkt dvojznačně: může být vyjádřen buď jako argument (*Water filled the tank*), nebo jako adjunkt (*The tank filled (with water)*). V takových případech autor u daného konceptuálního konstituentu špičatými závorkami vyznačuje fakultativnost dolního indexu A, viz navržená konceptuální struktura slovesa *fill*, v níž dolní index <A> u prvního konceptuálního konstituentu označuje možnost být syntakticky vyjádřen buď jako argument, nebo jako adjunkt.⁴⁴

43 INCH označuje slovesa samovolného děje. Dolní index d vyznačuje význam tzv. distributivní lokace. Tento význam nese takové užití slovesa, které označuje lokaci určité entity a zároveň skrze daný prostor určuje i základní dimenze dané entity. Distributivní lokaci se dle Jackendoffa vyznačují např. užití sloves *swarm* a *load* ve větách *The garden swarmed with bees* nebo *Felix loaded the truck with books*, jelikož vypovídají nejen o umístění entity *bees*, resp. *books*, ale zároveň skrze participanty *garden*, resp. *truck* předurčují i její prostorové vymezení (Jackendoff, 1990: 106).

44 K dolnímu indexu A viz výše.

$$\left(\begin{array}{l} \text{fill} \\ \text{V} \\ [\text{INCH} [\text{BE} ([\text{Thing}]_{\langle A \rangle}, [\text{IN}_d [\text{Thing}]_A])] \end{array} \right)^{45}$$

(Jackendoff, 1990: 253)

Na základě pravidel korespondence konceptuálních konstituentů a syntaktických argumentů je možné vyvodit dvojí syntaktickou realizaci konceptuálních konstituentů: konstituent s rolí Theme (lexikálně realizovaný slovem *water*) se jako argument mapuje na subjektovou pozici (*Water filled the tank*) a jako adjunkt na adverbialní pozici (*The tank filled with water*). Druhý konstituent s rolí Cíl (lexikálně vyjádřený slovem *tank*) je ve struktuře vyznačen jako argument a na základě pozice v tematické hierarchii se mapuje na objekt (*Water filled the tank*), nebo na subjekt (*The tank filled with water*).

Výše uvedené konstrukce *Water filled the tank* – *The tank filled (with water)* vykazují některé shody s konstrukcemi lokativní konverze: v konceptuální struktuře je též přítomen konceptuální konstituent s rolí Theme (v následujících příkladech jde o konstituent lexikálně vyjádřený slovem *hay*) a tento konstituent se syntakticky realizuje buď jako argument (*Bill loaded hay onto the truck*), nebo jako adjunkt (*Bill loaded the truck with hay*). V konstrukcích lokativní konverze se však na rozdíl od konstrukcí *Water filled the tank* a *The tank filled with water* vzhledem k distinkci argument vs. adjunkt chová dvojznačně navíc i konceptuální konstituent s rolí Cíl. Pokusme se nyní odvodit dvojí syntaktickou strukturaci konceptuálních konstituentů s rolemi Theme a Cíl a syntaktických argumentů na stejném základě jako v případě konstrukcí *Water filled the tank* a *The tank filled with water*.

V konceptuální struktuře odpovídající slovesu *load* vyznačíme dolním indexem <A> (označujícím možnost konceptuálního konstituentu být realizován jako argument, nebo adjunkt) jak konceptuální konstituent s rolí Theme, tak konstituent s rolí Cíl:

---

45 K notaci INCH a dolního indexu d, viz poznámka 43.

$$\left(\begin{array}{l} \text{load} \\ \text{V} \\ [\text{CAUSE} ([ ]_A, [\text{INCH} [\text{BE} ([ ]_{<A>}, [\text{IN}_d / \text{ON}_d [ ]_{<A>}])]])] \end{array} \right)^{46}$$

Určit dvojí syntaktickou strukturaci konceptuálních konstituentů slovesa *load* na základě uvedené konceptuální struktury však není možné, jelikož dle pravidel mapování z dané struktury vyvodíme nejen konstrukce *Bill loaded hay onto the truck* – *Bill loaded the truck with hay*, ale i negramatické struktury **Bill loaded with hay onto the truck* – **Bill loaded hay the truck*. Jackendoff proto syntaktické konstrukce spojené vztahem lokativní konverze reprezentuje dvěma odlišnými konceptuálními strukturami a otázku adekvátní reprezentace vztahu mezi danými konceptuálními strukturami nechává otevřenou (Jackendoff, 1990: 171nn.).

Závěrem shrňme možnosti zachytit vztah lexikálně-sémantické konverze v rámci uvedených teorií lexikálního mapování. Viděli jsme, že tyto teorie docházejí jen k dílčímu řešení dané problematiky, tj. nacházejí více (zachycení lokativní konverze v Dowtyho teorii lexikálního mapování) či méně uspokojivé řešení (reprezentace téže konverze v teorii lexikálního mapování LFG). Jiné typy lexikálně-sémantických konverzí kromě lokativní konverze v rámci uvedených teorií dosud nebyly zpracovány vůbec, příp. teorie ze své podstaty pravidlové vyvození dvojí povrchové syntaktické strukturace u určitých typů lexikálně-sémantických konverzí předem vylučuje (na základě Dowtyho proto-rolí nemůže být určena korespondence proto-rolí a povrchových syntaktický pozic u syntaktických konstrukcí typu *Bees are swarming in the garden* – *The garden is swarming with bees*). V některých případech pak teorie pro různé typy lexikálně-sémantických konverzí nabízejí rozdílná řešení (Jackendoffova reprezentace členů lokativní konverze a konstrukcí *Water filled the tank* a *The tank filled with water*). Ačkoli tedy teorie lexikálního mapování představují poměrně sofistikovaný přístup k popisu změn ve valenční struktuře slovesa, zůstává v nich dosud mnoho otázek otevřených.

46 Jackendoff uvádí pro sloveso *load* v konstrukci *Felix loaded the truck with books* následující konceptuální strukturu, z níž vypouštíme subkategorizační rámec a kterou výše obohacujeme o index A:

$$\left(\begin{array}{l} \text{load} \\ \text{V} \\ \text{NP}_j \\ [\text{CAUSE} ([ ]_i, [\text{INCH} [\text{BE} ([ ]_j, [\text{IN}_d / \text{ON}_d [ ]_j]])]])] \end{array} \right)$$

(Jackendoff, 1990: 173)

1.4 Konstrukční přístup

Na rozdíl od přístupů, které předpokládají, že syntaktické chování slovesa je ovlivněno jeho sémantickými rysy, konstrukční přístupy⁴⁷ sdílejí předpoklad, že jsou to naopak syntaktické rysy slovesa, které determinují sémantické aspekty větné struktury. Dle konstrukčních teorií vzniká větná struktura zapojením slovesa do konstrukce, která je chápána jako na slovesu nezávislá jazyková jednotka. Rozdílné syntaktické strukturace doplnění slovesa nejsou interpretovány jako rozdílné významy slovesa, ale jsou chápány jako důsledek zapojení slovesa do rozdílných konstrukcí. Konstrukční přístupy se vymezují proti teoriím, podle nichž je syntax projektována z informací o lexikálních jednotkách uložených v lexikálním hesle ve slovníku, a přehodnocují úlohu lexikonu v popisu jazyka: lexikon obsahuje pouze elementární informaci o významu slovesa. Konstrukční přístup ke vztahu lexikálně-sémantické konverze budeme demonstrovat na příkladu lokativní konverze v pojetí Goldbergové (1995), jejíž koncepce vychází z chápání konstrukce jako jazykové jednotky o stránce formální a významové. Goldbergová pracuje s pěti vysoce abstraktními typy konstrukcí:⁴⁸

1. Ditranzitivní konstrukce: X CAUSES Y to RECEIVE Z

<agt rec pat>

Subj V Obj Obj₂

(Pat fixed Bill the letter)

2. Kauzativní konstrukce pohybu: X CAUSES Y to MOVE Z

<cause theme goal>

Subj V Obj Obl

(Pat sneezed the napkin off the table)

3. Rezultativní konstrukce: X CAUSES Y to BECOME Z

<agt pat result-goal>

Subj V Obj Obl_{PP/Adj}

(She kissed him unconscious)

4. Intransitivní konstrukce pohybu: X MOVES Y

<theme goal>

---

47 Základní principy konstrukčních teorií předkládá Goldbergová (2003).

48 Přístup založený na vysoce abstraktních konstrukcích ovšem není přijímán bez výhrad. Iwata např. argumentuje pro nutnost pracovat v rámci konstrukční gramatiky s větším počtem méně abstraktních konstrukcí (Iwata, 2008).

Subj V Obl

(*The fly buzzed into the room*)

5. Konativní konstrukce: X DIRECTS ACTION at Y

<agt theme>

Subj V Obl_{at}

(*Sam kicked at Bill*)

(Goldberg, 1995: 3)

Význam syntaktické struktury jako celku je dle Goldbergové výsledkem zapojení významu slovesa do významu konstrukce.⁴⁹ Obecně platí, že sloveso je zapojitelné do konstrukce označující takový typ děje, který je možné interpretovat jako zobecnění děje vyjádřeného slovesem. Pro sloveso je vymezen jen omezený počet jeho klíčových významů a typických konstrukcí, do kterých se dané významy zapojují. Neprototypické užití slovesa je pak interpretováno jako důsledek uplatnění slovesa v (pro něj) neprototypické konstrukci, nikoli jako produkt polysémie. Příkladem zapojení slovesa do neprototypické konstrukce může být např. užití slovesa *sneeze* ve větě *He sneezed the napkin off the table*. Pro dané užití však není vymezen další význam slovesa; sémantický posun je vykládán jako důsledek zapojení tohoto slovesa do kauzativní konstrukce pohybu (X CAUSES Y to MOVE Z).

Soubor konstrukcí tvoří strukturovanou množinu vzájemně propojených prvků: pomocí asymetrické tranzitivní relace dědičnosti je budována rozsáhlá síť vztahů mezi konstrukcemi. Konstrukce jsou spojeny touto relací, pokud mezi nimi existuje sémantický a syntaktický vztah, přičemž je dovolena vícečetná dědičnost: určitá konstrukce může být děděna více než jednou konstrukcí. Goldbergová rozlišuje čtyři základní typy relace dědičnosti: vztah polysémie, metaforické extenze, části a příkladu.

(i) Vztah polysémie představuje vztah mezi určitou konstrukcí a její významovou

---

49 U Goldbergové se výklad toho, jakým způsobem se sloveso zapojuje do konstrukce, opírá o rozlišení dvou typů rolí, a to (a) participantních rolí, které se zakládají na sémantických vlastnostech slovesa a které jsou determinovány selekčními restrikcemi slovesa, a (b) argumentových rolí, které jsou určovány sémantikou konstrukce. Argumentové role tvoří omezenou množinu a jsou považovány za univerzální; odpovídají zhruba Fillmoreovým pádům (Fillmore, 1968). Z hlediska interakce participantních a argumentových rolí stanovuje Goldbergová dva principy, a to (i) princip sémantické koherence a (ii) princip souladu. (i) Princip sémantické koherence říká, že se spolu mohou spojovat pouze sémanticky kompatibilní role: sémanticky kompatibilní jsou role r_1 a r_2 , pokud r_1 může být interpretována jako příklad role r_2 , nebo role r_2 představuje příklad role r_1 . Např. participantní role slovesa *put* *putter* se spojuje s argumentovou rolí *agens* v kauzativní konstrukci pohybu, protože tato role představuje příklad agentu. (ii) Princip souladu stanovuje, že participantní role, které jsou lexikálně prominentní (tzv. *profiled participants*), musejí být spojeny s takovou argumentovou rolí, která je syntakticky realizována jako subjekt nebo jako přímý objekt.

extenzi. Např. ditranzitivní konstrukce typicky vyjadřuje úspěšný přesun (např. zapojení slovesa *give* do ditranzitivní konstrukce), za významovou extenzi jsou pak pokládány různé významové obměny daného významu (např. zapojení sloves *get*, *grab*, *win*, *earn*, ale i *bequeath*, *leave*, *refer*, *forward*, *allocate*, *allot*, *assign* nebo *promise*, *guarantee*, *owe* do ditranzitivní konstrukce).

(ii) Vztah metaforické extenze lze objasnit na příkladu slovesa *kick*. Toto sloveso se prototypicky zapojuje do kauzativní konstrukce pohybu typu *Joe kicked the bottle into the yard*. Zapojení tohoto slovesa do rezultativní konstrukce *Joe kicked Bob black and blue* je interpretováno jako uplatnění slovesa v rezultativní konstrukci, která je ve vztahu metaforické extenze ke kauzativní konstrukci pohybu, kde změna lokace vyjadřovaná kauzativní konstrukcí pohybu je v rezultativní konstrukci metaforicky pojata jako změna stavu.

(iii) Vztah části je stanoven mezi dvěma konstrukcemi v případě, že určitá konstrukce představuje vlastní část jiné konstrukce. Příkladem může být kauzativní konstrukce pohybu a intranzitivní konstrukce pohybu, viz výše.

(iv) Vztah příkladu je vymezen velmi obecně, a to jako vztah mezi konstrukcemi, kdy určitá konstrukce představuje specifitější případ jiné konstrukce. Jako příklad uveďme idiomatické užití slovesa *drive* v konstrukci *Chris drove Pat crazy*, které je ve vztahu příklad k rezultativní konstrukci.

Nyní se soustředíme na to, jakým způsobem jsou v rámci konstrukční teorie interpretovány konstrukce ve vztahu lexikálně-sémantické konverze. Svůj výklad opět omezíme na případy konstrukcí lokativní konverze, více viz Goldbergová (1995: 152-179). Užití slovesa *slather* v konstrukcích lokativní konverze Goldbergová analyzuje jako jediný význam slovesa zapojený do dvou odlišných konstrukcí: v případě užití slovesa *slather* ve větě *Sam slathered shaving cream onto his face* je sloveso zapojeno do kauzativní konstrukce pohybu, zatímco užití téhož slovesa ve větě *Sam slathered his face with shaving cream* odpovídá kauzativní konstrukci s *with*-adjunktem. Nutno ovšem podotknout, že vztah mezi kauzativní konstrukcí pohybu a kauzativní konstrukcí s *with*-adjunktem zůstává u Goldbergové otevřený, stejně jako status posledně jmenované konstrukce vůči vymezeným pěti základním konstrukcím, viz výše.

Autorka zde vychází z předpokladu, že participantní role slovesa *slather* (*slatherer*, *thick-mass* a *target*) se mohou spojovat s argumentovými rolemi kauzativní konstrukce

pohybu, jelikož mohou být interpretovány jako příklady obecnějších argumentových rolí uvedené konstrukce (princip sémantické koherence, viz pozn. 49): *slatherer* může být interpretován jako příčina (cause), *thick-mass* jako theme podléhající změně místa a *target* jako cíl (goal). Navíc dané participantní role představují případy obecnějších argumentových rolí kauzativní konstrukce s *with*-adjunktem, kdy je participantní role *target* pojímána jako příklad obecnější argumentové role *patiens*, tj. jako entita zasahovaná dějem vyjadřovaným slovesem *slather*.

Ačkoli lze považovat konstrukční přístup za novátorské pojetí v přístupu k valenční charakteristice sloves, v této práci jej neuplatníme. Budeme vycházet z teoretického rámce funkčního generativního popisu (odd. 3); sdílíme tedy základní předpoklad, že popis valence slovesa (a dalších slovních druhů) jako gramatického jevu je záležitostí valenčních rámců specifikovaných v lexikonu. Nadále proto budeme při formulaci návrhu adekvátní reprezentace vztahu lexikálně-sémantické konverze zvažovat především první tři zmíněné strategie popisu změn ve valenční struktuře slovesa, a to (i) syntaktický přístup (odd. 1.1), (ii) lexikální přístup (odd. 1.2) a (iii) přístup založený na pravidlech vzájemné korespondence mezi valenčními doplněními a povrchovými syntaktickými pozicemi (odd. 1.3).

1.5 Lexikálně-sémantické konverze v lexikálních zdrojích

V tomto oddíle budeme sledovat zachycení lexikálně-sémantických konverzí v lexikálních zdrojích, které se zabývají popisem valence sloves, příp. i jiných slovních druhů. Z vybraných projektů, které tuto problematiku reflektují, jsme se soustředili na následující: FrameNet (odd. 1.5.1), PropBank (odd. 1.5.2), VerbNet (odd. 1.5.3) a Explanatory Combinatorial Dictionary (odd. 1.5.4).

1.5.1 FrameNet

Projekt lexikální databáze FrameNet⁵⁰, verze 1.5, je úzce spojen se jménem Ch. J. Fillmora. Cílem tohoto projektu je zachycení sémantických a syntaktických kombinatorických možností – valencí – slova v každém z jeho významů. FrameNet se kromě sloves zaměřuje též na valenci substantiv, adjektiv a adverbí (Baker – Fillmore –

---

50 <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/>

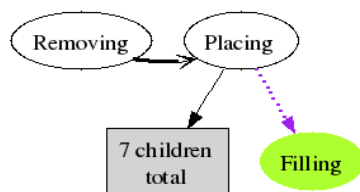
Lowe, 1998), (Fillmore – Baker – Sato, 2002) a (Ruppenhoffer a kol., 2010). Jednotlivým významům slov odpovídají rozdílné sémantické rámce, které popisují určitý typ situace, objektu nebo děje. Sémantické rámce sestávají z určitého počtu elementů.⁵¹ Např. sémantický rámec Commerce_sell obsahuje následující elementy: Buyer, Goods, Seller (a některé další). FrameNet zároveň buduje rozsáhlou hierarchii vztahů mezi jednotlivými sémantickými rámci i mezi jejich elementy. Ve FrameNetu jsou vymezeny následující vztahy: Inheritance, Perspective_on, Subframe, Precedes, Inchoative_of, Causative_of, Using a See_also (Ruppenhofer a kol., 2010).

Vztah lexikálně-sémantické konverze není ve FrameNetu explicitně zachycován zvláštní relací. Např. slovesu *load* ve FrameNetu odpovídá (i) sémantický rámec Placing s jádrovými elementy Agent/Cause, Goal a Theme a (ii) rámec Filling s množinou jádrových elementů, které nesou totožné označení. Uvedené sémantické rámce se mezi sebou odlišují syntaktickou strukturací elementů Goal a Theme: užití slovesa *load* ve větě *The occupants. Agent jumped out and began to load packages. Theme into a waiting truck.* Goal je popsáno sémantickým rámcem Placing, zatímco užití slovesa *load* ve větě *Two girls. Agent are loading the donkeys. Goal with water containers and sacks. Theme* odpovídá rámcem Filling. Vztah mezi sémantickými rámci Placing (obsahující dále např. slovesa *arrange, bottle, crate, enclose, lay, pack, stuff*) a Filling (dále např. slovesa *cram, fill, heap, pack, wrap*) je reprezentován pomocí nespecifické relace See_also, která je vymezena mezi podobnými rámci, které vyžadují pečlivé rozlišení a porovnání (Ruppenhofer a kol., 2010: 78). Z hlediska této relace je sémantický rámec Filling vůči rámci Placing níže postaveným členem (obr. 1.3).

---

51 Ve FrameNetu jsou rozlišovány tři typy elementů sémantických rámců: (i) jádrové elementy, (ii) periferní a (iii) tzv. extra-thematic. (i) Jádrové elementy představují klíčové elementy sémantického rámce, které jsou pro rámec jedinečné a odlišují ho od jiných rámců. (ii) Elementy, které necharakterizují sémantický rámec jedinečným způsobem, jsou označovány jako periferní. (iii) Tzv. extra-thematic elements prototypicky situují děj na pozadí jiného děje (např. element Iteration).

Obr. 1.3. Sémantická relace See_also (vyznačená přerušovanou šipkou) mezi sémantickými rámci Placing a Filling ve FrameNetu zobrazená pomocí FrameGrapherTool.⁵²

1.5.2 PropBank

Proposition Bank⁵³ je anglický projekt úzce svázaný s projektem Penn TreeBank.⁵⁴ Zaměřuje se zejména na anotaci predikátových argumentových struktur (Palmer – Kingsbury – Gildea, 2005), (Kingsbury – Palmer – Marcus, 2002) a (Kingsbury – Palmer, 2002). Ačkoli PropBank při anotaci zohledňuje syntaktické i sémantické rysy, syntaktické chování slovesa chápe jako primární. V prvním kroku anotace dochází k vyčlenění jednotlivých významů slovesa. Argumenty jednotlivých významů slovesa jsou pak číslovány od 0 do 5. Ačkoli argumenty neoznačují žádné univerzální sémantické role, argument Arg0 je prototypicky argumentem odpovídajícím svými vlastnostmi proto-Agentu a Arg1 je typicky vztažený k proto-Patientu (k proto-rolím viz odd. 1.3). Argumenty s vyšším číslem jsou specifické pro jednotlivé významy sloves. Argumenty jsou provázány se sémantickými rolmi z VerbNetu (odd. 1.5.3) a je kladen důraz na to, aby argumenty sloves patřící dle VerbNetu k jedné sémantické třídě měly konzistentní anotaci. Vztah lexikálně-sémantické konverze není explicitně reprezentován ve zvláštním atributu, ale členy tohoto vztahu jsou zachyceny v rámci jedné lexikální položky a sdílejí stejné tzv. roleset id (obr. 1.4).

⁵² <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/FrameGrapher>

⁵³ <http://verbs.colorado.edu/verb-index/index.php>

⁵⁴ <http://www.cis.upenn.edu/~treebank/>

Roleset id: smear.01 , *apply pasty entity to surface*, vncls: [9.7](#), framnet:

Roles:

Arg0: *applier* (vnrole: 9.7-agent)

Arg1: *paste, thing applied* (vnrole: 9.7-theme)

Arg2: *surface, arg1 is smeared on what?* (vnrole: 9.7-destination)

Example: All Arguments

person: *ns*, tense: *ns*, aspect: *ns*, voice: *ns*, form: *ns*

John smeared baconnaise on his cheez whiz sandwich.

Arg0: John

Rel: smeared

Arg1: baconnaise

Arg2: on his cheez whiz sandwich

Example: Theme as prepositional complement

person: *ns*, tense: *ns*, aspect: *ns*, voice: *ns*, form: *ns*

"[Your streets]-1 will be smeared *-1 with blood," as the prophecy has it.

Argm-mod: will

Rel: smeared

Arg1: with blood

Arg2: *-1

Obr. 1.4. Sloveso *smear* v PropBanku.

1.5.3 VerbNet

VerbNet⁵⁵, verze 3.1, (Kipper – Dang – Palmer, 2000), (Kipper a kol., 2006) představuje elektronickou databázi anglických sloves úzce provázanou s projektem PropBank (odd. 1.5.2). VerbNet vychází ze sémantických tříd sloves vytvořených Levinovou, která slovesa klasifikovala na základě možných změn ve valenční struktuře (Levin, 1993). Třídy vymezené Levinovou byly ve VerbNetu dále subklasifikovány (jde téměř o 300 sémantických tříd) a obohaceny o explicitní popis syntaktických rysů sloves.

---

55 <http://verbs.colorado.edu/~mpalmer/projects/verbnet.html>

Každá třída sloves je popsána určitým počtem syntaktických rámců, přičemž je zachycena povrchová syntaktická realizace doplnění sloves. Každé doplnění je označeno sémantickou rolí. Ve VerbNetu se pracuje s celkem 23 sémantickými rolemi, které jsou vymezeny na základě sémantických selekčních restrikcí. Třídy sloves jsou hierarchicky organizovány a dále strukturovány takovým způsobem, aby byly koherentní ze sémantického i syntaktického hlediska. VerbNet je kromě PropBanku propojen s dalšími lexikálními zdroji, a to s FrameNetem (odd. 1.5.1) a s WordNetem⁵⁶ (Fellbaum, 1998). Užití sloves ve vztahu lexikálně-sémantické konverze ve VerbNetu přísluší do jediné sémantické třídy, která se vyznačuje stejným souborem sémantických rolí. Rozdílné mapování sémantických rolí a povrchových syntaktických pozic je vyznačeno v lexikálním hesle (obr. 1.5).

No Comments	spray-9.7 Members: 0, Frames: 4	POST COMMENT
MEMBERS		
NO MEMBERS		
ROLES		
• AGENT [+ANIMATE] • THEME • DESTINATION [+LOCATION & -REGION]		
FRAMES		
NP V NP PP.DESTINATION EXAMPLE "Jessica loaded boxes into the wagon." SYNTAX <u>AGENT</u> <u>V</u> <u>THEME</u> {{+LOC +DEST_CONF}} <u>DESTINATION</u> SEMANTICS MOTION(DURING(E), THEME) NOT(PREP(START(E), THEME, DESTINATION)) PREP(END(E), THEME, DESTINATION) CAUSE(AGENT, E)		
NP V NP.DESTINATION PP.THEME EXAMPLE "Jessica loaded the wagon with boxes." SYNTAX <u>AGENT</u> <u>V</u> <u>DESTINATION</u> {WITH} <u>THEME</u> SEMANTICS MOTION(DURING(E), THEME) NOT(LOCATION(START(E), THEME, DESTINATION)) LOCATION(END(E), THEME, DESTINATION) CAUSE(AGENT, E)		
NP V NP.THEME EXAMPLE "Jessica squirted water." SYNTAX <u>AGENT</u> <u>V</u> <u>THEME</u> SEMANTICS MOTION(DURING(E), THEME) NOT(LOCATION(START(E), THEME, ?DESTINATION)) LOCATION(END(E), THEME, ?DESTINATION) CAUSE(AGENT, E)		
NP V NP.DESTINATION EXAMPLE "Jessica sprayed the wall." SYNTAX <u>AGENT</u> <u>V</u> <u>DESTINATION</u> SEMANTICS MOTION(DURING(E), ?THEME) NOT(LOCATION(START(E), ?THEME, DESTINATION)) LOCATION(END(E), ?THEME, DESTINATION) CAUSE(AGENT, E)		

Obr. 1.5. Sémantická třída spray-9.7 ve VerbNetu (rámeček vymezuje členy lokativní konverze).

⁵⁶ <http://wordnet.princeton.edu/>

1.5.4 Explanatory Combinatorial Dictionary

Explanatory Combinatorial Dictionary (ECD) je jedním z komponentů Modelu Smysl ↔ Text (dále MST).⁵⁷ Jeho cílem je formálně popsat všechny sémantické a kombinatorické vztahy slov. Část slovníku čítající 250 hesel byla publikována v roce 1984 (Mel'čuk – Zholkovskij, 1984). Při vytváření slovníku, který obsahuje definici slov nebo slovních spojení, jejich synonym, konverzív, antonym, derivátů apod., byl kladen důraz na systematickosti a explicitnost formálního jazyka. Autoři zdůrazňují, že se jedná o aktivní slovník, který poskytuje informaci nutnou k produkci textu, postupuje tedy od významu k možným textům; jeho formální jazyk je však reverzibilní, a může tak posloužit i k porozumění textu, lze tedy postupovat i od textu k jeho možným významům.

ECD zachycuje paradigmatické sémantické vztahy, jako je synonymie, sémantická blízkost slov, konverzívnost apod., a syntagmatické syntaktické vztahy predikátů. Paradigmatické sémantické vztahy jsou v ECD popisovány pomocí lexikálních funkcí, které specifikují souvškyt lexému s dalšími slovy a jeho substituovatelnost v textu. Syntagmatické syntaktické vztahy jsou zde reprezentovány především sémantickou a syntaktickou valencí predikátů. ECD zachycuje informace o sémantických aktantech predikátů, tj. elementech na predikátech závislých, které se realizují jako syntaktické aktanty v pozicích syntaktické valence daného predikátu. Syntaktická valence je specifikována v rámci, které pro každý sémantický aktant stanovují odpovídající syntaktický aktant a jeho formu.

Lexikálně-sémantické konverze jsou v ECD chápány jako jeden z paradigmatických sémantických vztahů a jsou zachyceny pomocí lexikální funkce Conv označující konverzívnost.⁵⁸ Apresjan vymezuje konverzívnost jako lexikální paradigmatický vztah mezi dvěma lexikálními jednotkami, které jsou významově rovnocenné, mají stejný počet sémantických valencí (valenčních pozic), a to takových, že alespoň dvě vzájemně si odpovídající valence mají rozdílný obsah.

Např. rozdílné významy dvou konverzívních lexikálních jednotek ruského slovesa *lečit'* (*léčit'*) (*lečit'* 1 (A lečit' X-a ot Y-a Z-om) a *lečit'* 2 (A lečit' Y (X-a) Z-om))⁵⁹ popisuje autor definicemi (formulovanými pomocí sémantického metajazyka), které obsahují totožné

⁵⁷ K základním pojmům MST viz (Mel'čuk, 1988).

⁵⁸ S ohledem na popis lexikální konverzívnosti v rámci lexikonu lze MST považovat za příklad teoretického rámce, který pro účely popisu vztahů mezi užitými slovesy spojenými se změnami v jejich valenční struktuře volí lexikální přístup (odd. 1.2).

⁵⁹ Proměnné A, X, Y a Z v definicích označují účastníky situace vyjadřované slovesem.

predikáty VOZDEJSTVOVAT' (působit) a PYTAT'SJA (pokoušet se) spojené atributivním vztahem (subordinací). Zatímco však v definici lexikální jednotky *lečit' 1* je hlavním predikátem VOZDEJSTVOVAT' (působit) a predikát PYTAT'SJA (pokoušet se) je mu podřízený (VOZDEJSTVOVAT' $\rightarrow^{\text{attr}}$ PYTAT'SJA: A VOZDEJSTVUET NA X-A SPECIAL'NYM SREDSTVOM Z, PYTAJAS' PREKRATIT' Y-BOLEZN' ILI TRAVMU X-A), v definici jednotky *lečit' 2* je hlavním predikátem PYTAT'SJA a predikát VOZDEJSTVOVAT' je mu podřízený (PYTAT'SJA $\rightarrow^{\text{attr}}$ VOZDEJSTVOVAT': A PYTAETSJA PREKRATIT' Y-BOLEZN' ILI TRAVMU X-A, VOZDEJSTVUJA NA X-A SPECIAL'NYM SREDSTVOM Z). Explicitní definice konverzivnosti zní:⁶⁰ „Lexikální jednotky R a S jsou konverziva, pokud splňují následující podmínky: (1) interpretace R a S obsahují stejné elementárnější predikáty $P_1, P_2, \dots, P_n$, přičemž platí, že pro každou dvojici typu $P_i \rightarrow^1 P_j$ v interpretaci R existuje v interpretaci S buď stejná dvojice (pokud 1 není atributivní vztah), nebo dvojice $P_j \rightarrow^1 P_i$ (pokud 1 je atributivní vztah) a obráceně; (2) R a S mají obrácené aktantové struktury; (3) R a S patří ke stejnému (hloubkovému) slovnímu druhu.“ (Apresjan, 1992: 321).⁶¹

Apresjan třídí lexikální konverziva na základě počtu permutovaných aktantů na dvoučlenná, trojčlenná, čtyřčlenná a pětičlenná a v jejich rámci vymezuje různé sémantické typy. Lexikálně-sémantické konverze pak představují ty konverzivní vztahy, které jsou realizované lexematicky totožným slovesem. Jako příklad uvedme trojčlenné konverzívum *obvit' (omotat)*, u kterého bude v rámci lexikálního hesla v lexikonu uvedena lexikální funkce $\text{Conv}_{123-132}$, u níž čísla v dolním indexu specifikují permutaci pravovalenčních aktantů (např. *obvit' golovu kosoj – obvit' kosu vokrug golovy*).

⁶⁰ Definici konverzivnosti citujeme v překladu Kováčové (Kováčová, 2005: 19).

⁶¹ Tato Apresjanova práce byla původně publikována pod názvem *Leksičeskaja semantika: sinonimičeskije sredstva jazyka* v Moskvě v nakladatelství Nauka v roce 1974. Zde vycházíme z anglického překladu této práce.

2 Popis lexikálně-sémantických konverzí v české jazykovědě

V tomto oddíle pojednáme o popisu lexikálně-sémantických konverzí v české jazykovědě, kde byly probírány (především v souvislosti s diatezemi) jako prostředky tzv. hierarchizace větné struktury. Nejprve se zde proto zaměříme na lexikálně-sémantické konverze jako na prostředek hierarchizace a vymezíme základní pojmy užívané v této oblasti (odd. 2.1). Poté obrátíme pozornost k typologickému utřídění prostředků hierarchizace větné struktury (odd. 2.2). Jelikož v charakteristice lexikálně-sémantických konverzí sehrávají klíčovou úlohu pojmy „situace“ a „perspektiva“, soustředíme se též na charakteristiku užití sloves spojených tímto vztahem z hlediska situace, kterou daná užití slovesa označují, a z hlediska perspektivy, z níž je označovaná situace nahlížena (odd. 2.3). Na závěr pak pojednáme o lexikálně-sémantických konverzích ve vztahu k distinkci jazykový význam vs. kognitivní (ontologický) obsah, která je úzce spojena s otázkou synonymie těchto konstrukcí (odd. 2.4).

2.1 Lexikálně-sémantické konverze jako prostředek hierarchizace větné struktury

Konstrukce spojené vztahem lexikálně-sémantické konverze se dostaly do popředí zájmu české jazykovědy s rozvojem syntaktického bádání zaměřeného na vzájemný poměr členů sémantické struktury věty a členů její struktury formálně syntaktické, které započalo zhruba na přelomu 60. a 70. let 20. století. Významným inspiračním zdrojem se pro české prostředí staly zejména práce okruhu ruských lingvistů leningradské školy jazykové typologie, v nichž je korespondence mezi elementy sémantické roviny a členy struktury formálně syntaktické označována termínem diateze (původně v řečtině označujícím slovesný rod) (Cholodovič, 1969, 1970).⁶² V české jazykovědě patří k průkopnickým pracím z této oblasti zejména práce Greplovy a Danešovy.

S Greplovým jménem je spjato vymezení kategorie **deagentizace**, jejíž hlavní funkcí je poskytovat společnou bázi pro zkoumání především (nikoli však bezvýhradně) těch syntaktických konstrukcí, které jsou spojeny se změnou morfologické kategorie slovesného

---

⁶² Vývoj ruské lingvistiky v oblasti bádání o sémantické struktuře věty je přehledně shrnut v (Daneš – Hlavsa – Kořenský, 1973).

rodu (např. *Škola se opravuje, Zákon byl zrušen, Večer se tancovalo, Sedělo se i venku, Sdí se mi dobře, Žije se (nám) už lépe, Matematika se (bratrovi) studovala špatně, Hlásili to v rádiu, Před ale píšeme čárku, ...*). Grepl poukázal na skutečnost, že zkoumání sémantických, syntaktických a stylistických rozdílů, stejně jako popis rozdílných distribučních podmínek, vzájemné zastupitelnosti a komplementárnosti těchto konstrukcí (dosud zkoumaných na pozadí morfologické kategorie slovesného rodu) překračují hranice tvarosloví. V této souvislosti navrhuje zkoumat dané konstrukce na pozadí kategorie deagentizace, kterou vymezuje na základě invariantního významu daných výrazových prostředků jako proces odsunutí agentu⁶³ z pozice subjektu (Grepl, 1962, 1973). „Obecný význam zmíněných slovesných forem záleží podle našeho názoru v tom, že vyjadřují děje, při nichž je agens odsunut z místa gramatického podmětu, neboli děj pojatý deagentně.“ (Grepl, 1973: 143).⁶⁴

Ve svých pracích se otázce hierarchického uspořádání sémantické struktury věty soustavně věnoval Daneš.⁶⁵ Dle autora termín **hierarchizace** postihuje jednu z obecných vlastností přirozeného jazyka, a to fakt, že jazyk umožňuje ztvárňovat mimojazykovou skutečnost vždy pouze hierarchizovaně: „Naše poznávání skutečnosti, a ještě více její jazykové uchopení, prezentování, ztvárnění tohoto poznání není jejím prostým objektivním odrazem, nýbrž je ovlivněno lidským elementem, zejména též společenskou praxí [...] Přirozené jazyky nemívají k dispozici pro postižení, vyjádření jisté „reálné situace“ jen jediný výrazový prostředek, ani žádný prostředek „objektivní“ či „neutrální“, nýbrž každou takovou situaci podávají již nějak zpracovanou, hierarchizovanou.“ (Daneš, 1985: 31).

Na počátku 80. let pak u Daneše krystalizuje takové pojetí hierarchizace, které zhruba odpovídá termínu diateze ve smyslu leningradské školy jazykové typologie, jejíž podstata je shledávána v „permutaci, přemístování sémantických větných elementů (participantů), tj. ve změně vzájemného přiřazení těchto participantů a jednotek (větných členů) struktury gramatickosyntaktické [...], přičemž vyjadřovaná 'reálná situace' zůstává táž.“ (Daneš, 1985: 29). Hierarchizace je u Daneše dále charakterizována jako „různé vzájemné přiřazení složek propozice a složek příslušných struktur výrazových [...], tedy různé způsoby

63 Grepl zde chápe agens velmi široce, a to jako konatele, ale i jako nositele děje.

64 Konstrukt deagentizace však nebyl v české jazykovědě přijat bez výhrad. Štícha např. ukazuje, že odsunutí agentu v konstrukcích s participiální a reflexivní formou slovesnou je zcela jiné povahy: zatímco dle autora participiální formy signalizují objekt zasahovaný dějem, reflexivní forma slovesná vždy poukazuje k dekonkretizaci personického původce děje. Opozice *Vagóny se vykládají – Vagóny jsou vykládány* je pak dle Štíchy vzhledem k protikladu signalizace – nesignalizace činnosti dekonkretizovaného personického agentu privativním protikladem a opozicí různých vět (Štícha, 1984).

65 Termín hierarchizace byl zřejmě poprvé užít v (Daneš, 1968).

'vzájemného rozestavení participantů (aktantů) na scéně', zvýraznění jednoho (jedněch) a různá míra odsunutí do pozadí, popř. i 'vytlačení ze scény' druhého (jiných).“ (Daneš, 1985: 30).⁶⁶ Termín diateze pak Daneš navrhuje rezervovat pro takové případy hierarchizace, které využívají gramatických prostředků slovesného rodu, k Danešovu typologickému třídění hierarchizace viz odd. 2.2.⁶⁷

Obrátme nyní pozornost k další koncepci hierarchizace vypracovanou Greplem a Karlíkem (1983, 1986, 1998), v níž autoři v mnohém navazují na Danešovo pojetí hierarchizace sémantické struktury věty. „Touž skutečnost (jazykově zpracovanou mikrosituaci) [...] je možné ztvárnit několika různými [VK: elementárními větnými strukturami] [...] Jazyk totiž umožňuje popsat situace jen vždy už nějak hierarchizovaně, tj. z hlediska některého z jejich účastníků. Reflexem toho je „rozmístění“ aktantů sémantické struktury věty v různých větněčlenských (tj. syntaktických) pozicích, neboť jednotlivé větněčlenské pozice mají různou závažnost.“ (Grepl – Karlík, 1998: 132). Autoři se zaměřují především na ty případy hierarchizace, které jsou realizovány prostředky gramatickými, zatímco hierarchizace založené na prostředcích lexikálně-sémantických zůstávají spíše na okraji jejich zájmu, viz též odd. 2.2.

Podstatou hierarchizačních procesů se dále zabýval Štícha, který rozlišuje syntaktickou a sémantickou hierarchizaci. Zatímco syntaktická hierarchizace v autorově pojetí představuje různé způsoby jazykové reprezentace totožné abstraktně pojaté situace (zhruba odpovídá hierarchizaci sémantické větné struktury v Danešově pojetí, viz výše), sémantická hierarchizace „je dána závislostí sémantických specifikací propozičních elementů na rozdílné (objektivně dané či subjektivně prezentované) rozvrstvenosti komplexu subjekto-objektových vztahů v rámci téže propozice“ (Štícha, 1984: 43).⁶⁸ Autor též pracuje s termínem syntaktická **konverze**,⁶⁹ který definuje jako „vztah syntaktických struktur s rozdílným charakterem reprezentace struktury sémantické (propoziční) a transformační procesy vedoucí k této reprezentaci na bázi téhož predikátu vyjádřeného

---

66 V této souvislosti se Danešovi jeví jako výstižnější termín perspektivizace, avšak ten byl již Mathesiem obsazen pro oblast aktuálního členění (Mathesius, 1947).

67 Morfologická kategorie slovesného rodu je též vztažena ke kategorii diateze např. v (*Mluvnice češtiny 2*, 1986) a (Komárek, 2006). Česká jazykověda zde navazuje na Havránkovo pojetí slovesného rodu (Havránek, 1928, 1937).

68 V této souvislosti zavádí Štícha sémantické role pro subjekt (mediátor, agens, iniciátor a kauzátor) a objekt (nositel děje a patiens) definované na základě odlišných transformačních možností syntaktických struktur. Štíchovy sémantické role tak na rozdíl od tradičního vymezení sémantických rolí, např. (Fillmore, 1968), představují jazykově strukturované hodnoty.

69 Srov. Apresjanův termín konverzivnost (Apresjan, 1992).

týmž lexémem“ (Štícha, 1984: 57). Vztah mezi syntaktickou konverzí a syntaktickou hierarchizací lze dovést ze závěru autorova výkladu o syntaktické konverzi: „Syntaktická konverze je speciálním druhem syntaktických transformací, které různým způsobem hierarchizují na formálně syntaktické rovině sémantickou strukturu věty. Lze dovést, že syntaktické transformace jsou konverzní a nekonverzní a oba tyto druhy syntaktických transformací jsou různými způsoby syntaktické hierarchizace. Zatímco nekonverzní syntaktické transformace jsou jevem relativně periferním, transformace konverzní jsou druhem jazykových procesů centrálních.“ (Štícha, 1984: 63).

Podobně jako Štícha pracuje s termínem konverze slovenský lingvista Ondrejovič (1989), který v návaznosti na Apresjana (1992) charakterizuje konverzi jako systémový vztah mezi ekvivalentními slovesnými konstrukcemi vytvářejícími dvojice výrazů s permutovanými aktanty, přičemž při permutaci aktantů jde o takovou změnu, která má za následek, že obsah je vyjádřen vždy z pohledu jiného účastníka popisované situace. Dva výrazy ve vztahu konverze musejí dle Ondrejoviče splňovat následující podmínky: (i) oba výrazy vyjadřují ten samý stav světa, z pravdivosti jedné věty, kterou se určitý vztah vyjadřuje přímo, vyplývá pravdivost konverzního, v ní implikovaného korelátu, kterým se daný vztah vyjadřuje nepřímo, (ii) oba výrazy mají stejný počet aktantů, permutací musí být zasažen stejný počet aktantů, (iii) aktanty odkazují k identickým jevům reality, jsou informačně i reprezentačně identické, (iv) každý aktant věty typu (a) odpovídá referenčně identickému aktantu věty typu (b) a naopak, (v) věty typu (a) a (b) se liší tím, že vždy jiný aktant se stává „prominentem“ nebo alespoň prominentnějším ve větné struktuře, a (vi) alespoň dva z permutovaných aktantů mají jinou syntakticko-morfologickou charakteristiku než příslušný aktant v konverzní větě, se kterým je daný permutovaný aktant referenčně identický (Ondrejovič, 1989: 38). Konverzní vztahy jsou dle autora vyjadřovány (i) gramaticky, a to morfologickými prostředky slovesného rodu, (ii) lexikálně-sémanticky, tedy změnou lexikální jednotky, a (iii) lexikálně, tj. rozdílnými slovesnými lexémy.⁷⁰ Námi označené lexikálně-sémantické konverze odpovídají v Ondrejovičově pojetí vztahům typu (ii).

2.2 Typologické řazení lexikálně-sémantických konverzí

Zhruba od 70. let se v české lingvistice objevují pokusy o vymezení množiny

---

⁷⁰ Lexikální konverziva v češtině zpracovala v disertační práci Kováčová (2005).

jazykových prostředků spojených s hierarchizací. První obsáhlý výčet podává Mrázek, který ukazuje, že oblast hierarchizace je mnohem širší než deagentizace (odd. 2.1) a upozorňuje na dosud opomíjené změny v pravovalečných pozicích sloves (např. *Znám se s ním – Znám ho; Zouvá se z bot – Zouvá si boty; Podělili se o práci – Podělili si práci; Maže chléb máslem – Maže máslo na chléb; Prohnal si hlavu kulí – Prohnal si hlavou kulí*). Dále uvádí konstrukce se slovesy „oplývat něčím“ (např. *Jezero se hemžilo rybami – V jezeře se hemžily ryby – V jezeře se (to) hemžilo rybami*) (Mrázek, 1976). Autor z oblasti hierarchizace vylučuje konstrukce, u nichž není splněna podmínka lexematické totožnosti, tj. případy lexikálních konverzí typu *koupit – prodat*. Nutno ovšem dodat, že Mrázek vlastní definici hierarchizace nepodává a výčet konstrukcí jím uváděný postrádá jakékoli typologické třídění.

Daneš a Hlavsa (1978) v kritické reakci na Mrázekovo vymezení prostředků hierarchizace stanovují celkem tři hlavní oblasti hierarchizace:⁷¹ (i) hierarchizace realizující se u dvou rozdílných predikátorů, které nejsou synonymní, tj. každému z nich odpovídá jinak strukturovaný predikát,⁷² ale totožná je situace, kterou dané predikátory vyjadřují (např. *Jan koupil auto (od Petra) – Petr prodal (Janovi) auto*, kde slovesa *koupit – prodat* představují různé predikátory, jimž odpovídají i různé predikáty (jelikož participant agens má různé referenty: u slovesa *koupit* jde o kupujícího a u slovesa *prodat* o prodávajícího), (ii) hierarchizace, představují případy totožnosti predikátu charakterizovaného určitou množinou participantů, jimž odpovídají titíž referenti, který je však vyjádřen formálně odlišnými predikátory (např. *oznámit – dozvědět se*: u obou sloves má agens shodného referenta, kterým je původce řečové události), a (iii) hierarchizace jako různé modifikace téhož predikátoru projevující se paradigmatickými rozdíly uvnitř gramatického větného vzorce,⁷³ kam patří zejména případy deagentizace (viz odd. 2.1).

71 Daneš a Hlavsa se kriticky postavili především proti řazení případů dekonkretizace nebo elize valenčního doplnění k prostředkům hierarchizace sémantické větné struktury (viz např. Mrázekem uváděný příklad *Z polí je sklizeno*) (Daneš – Hlavsa, 1978).

72 V souvislosti s distinkcí predikát vs. predikátor Daneš a Hlavsa hovoří o tom, že každý jazyk si vytváří množinu konvencionalizovaných intelektuálních modelů typů reálných situací. Jejich základ tvoří sémantické predikáty. Lexikální vyjádření predikátů pak autoři označují jako predikátory (Daneš – Hlavsa, 1978: 67). Obdobné vymezení termínů predikátor a predikát najdeme v (Daneš a kol., 1987): „Usouvztažnění pojmenovacích jednotek větotvorným aktem [...] má nejen svou stránku formální, nýbrž jeho úkolem je usouvztažnění významů. Zjišťujeme, že v každé větě je obsažen jistý výraz, který má při usouvztažňování (na obou rovinách, formální i významové) rozhodující úlohu. [...] Nazýváme jej predikátor; zpravidla jím bývá výraz obsahující verbum finitum. Jelikož predikátor je znaková jednotka bilaterální, lišíme jeho formu a význam: samu složku významovou nazýváme predikát.“ (Daneš a kol., 1987: 48n.).

73 Větná syntax češtiny je v Danešově pojetí chápána jako „systémově uspořádaný soubor větných vzorců a pravidel [...], podle nichž mluvčí vytváří jedinečné výpovědi.“ (Daneš a kol., 1987: 41). Odlišuje se formálně gramatická složka vzorce (GVV) a složka sémantická (SVV). Konstitutivními členy GVV jsou

Později Daneš typ (i) a (ii) z hierarchizace vylučuje a jako vlastní jádro hierarchizace chápe typ (iii) reprezentovaný konstrukcemi, pro něž jsou charakteristické změny ve vzájemné korespondenci elementů sémantické struktury věty a členů struktury formálně syntaktické při lexematické totožnosti slovesa. V rámci hierarchizace pak autor zavádí distinkci **rodová vs. nerodová hierarchizace** založenou na tom, zda je hierarchizace podmíněna užitím morfologických prostředků slovesného rodu či nikoli (Daneš, 1985). Za centrální případy rodových hierarchizací pak považuje především konstrukce pasivní (deagentní). Jako příklad nerodové hierarchizace předkládá Daneš analýzu rozdílných syntaktických konstrukcí sloves vyjadřujících (i) „vytvoření/vytváření souvýskytu“ typu *dolít vodu (do chladiče) – dolít chladič (vodou)* (vztah uvnitř) nebo *namazat máslo na chléb – namazat chléb (máslem)* (vztah na povrchu) a (ii) „(z)rušení souvýskytu“ typu *vybrat dopisy (ze schránky) – vybrat schránku* (vztah uvnitř) nebo *oloupat slupku (z jablka) – oloupat jablko* (vztah na povrchu) (Daneš, 1985: 51nn.).⁷⁴ Dále autor dokládá případy dalších nerodových hierarchizací založených na relaci sémantických participantů: (iii) „prostor a pohybující se objekt“ (např. *prostrčit drát otvorem – prostrčit otvor drátem*), (iv) „materiál a forma“ (např. *učesat vlasy do drdolu – učesat z vlasů drdol*), (v) „celek a jeho části“ (např. *nařezat kmen na polena – nařezat z kmene polena*) a (vi) některé další (Daneš, 1985: 51nn.). Nerodové hierarchizace v Danešově pojetí odpovídají námi vymezeným lexikálně-sémantickým konverzím (více viz odd. 4).

Další třídění oblasti hierarchizace najdeme u Grepla a Karlíka, kteří zavádějí distinkci **subjektové vs. objektové diateze** založenou na typu povrchové syntaktické pozice zasažené změnou v přiřazení participantů situace vyjadřované slovesem (Grepl – Karlík, 1998). V rámci subjektivních diatezí autoři rozlišují deagentizaci typu Agens-Patiens, Agens-Recipient a Agens-Iniciátor⁷⁵ a dekauzativizaci typu Kauzátor-Patiens a Kauzátor-Recipient:

(i) K výrazovým prostředkům deagentizace typu Agens-Patiens autoři řadí:

(a) opisné pasivum (např. *Ničím tady není hnuto. Sovy byly pronásledovány jako symbol infarktu myokardu.*),

---

všechny (a jen ty) elementy nezbytné k tomu, aby vznikla gramaticky správná výpověď. Sémantický protějšek GVV tvoří SVV složený ze sémantických rolí přidělovaných slovesem funkčním pozicím GVV, viz též odd. 2.3.

⁷⁴ Na Danešovu analýzu těchto sloves navazujeme v odd. 5.

⁷⁵ Tento typ je autory uváděn pouze v práci *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty* (Grepl – Karlík, 1983).

- (b) reflexivní formu slovesnou (např. *Hledá se majitel psa slyšícího na jméno Rex. Hostiteli se nečůrá do bazénu.*),
  - (c) transpozici 3. osoby (např. *V Itálii už zase stávkují. Zabili nám Ferdinanda. Říkali jí Pěničko.*),
  - (d) transpozici ostatních forem morfologické kategorie osoby (např. *S poctivostí nejdál dojdeš. Před ale píšeme čárku. Když něco slíbím, tak to taky splním.*),
  - (e) podnícené pasivum (např. *Léčím se u dr. Pažourka už dva roky.*).
- (ii) Deagentizace typu Agens-Recipient je realizována následujícími prostředky:
- (a) konstrukcemi *mít*+participium trpné (např. *Petr má přikázáno vrátit se za světla. Mám doporučeno léčit se v lázních. Eva už má tu žádost schválenou.*),
  - (b) konstrukcemi *dostat*+participium trpné (např. *Petr dostal přikázáno vrátit se za světla. Petr dostal vyhubováno.*).
- (iii) Deagentizace typu Agens-Iniciátor je vyjádřena konstrukcemi *dát/nechat*+infinitiv (např. *Petr dal / nechal opravit Janovi chatu (Pavlem / od Pavla)*).
- (iv) Dekauzativizace typu Kauzátor-Patiens autoři spojují s následujícími výrazovými prostředky:
- (a) s opisným pasivem (např. *Koryto řeky bylo zaneseno bahnem.*),
  - (b) s některými slovesy vyjadřujícími prostou mutaci (např. *V pokoji voněly růže. – Pokoj voněl růžemi / po růžích.*),
  - (c) s bezpodmětnými větami (např. *V pokoji (to) vonělo růžemi / po růžích.*).
- (v) Dekauzativizace typu Kauzátor-Recipient je realizována konstrukcemi *mít*+participium trpné (např. *Petr má obličej pokryt prachem / pokrytý prachem. Petr má hrdlo sevřeno / sevřené bolestí.*).

Předmětem zájmu autorů jsou tedy především subjektové hierarchizace realizované prostředky gramatickými. Objektové diateze vyjadřované prostředky lexikálně-sémantickými uvádějí autoři pouze okrajově. Tyto diateze dokládají případy konstrukcí tvořených slovesy „vytvoření/vytváření a (z)rušení souvšskytu“ (např. *Sedlák nacpal obilí do pytlů. – Sedlák nacpal pytle (obilím).*; *Sadař omotal lýko kolem roubu. – Sadař omotal roub (lýkem).*).⁷⁶

V odd. 4 ukážeme, že distinkce subjektová vs. objektová diateze prochází napříč

---

⁷⁶ Srov. (Daneš, 1985).

lexikálně-sémantickými konverzemi a že charakteristiku těchto konverzních vztahů naplňují především konstrukce Greplem a Karlíkem řazené k objektovým diatezím a okrajově též některé případy dekauzativizace typu Kauzátor-Patiens (např. *V pokoji voněly růže. – Pokoj voněl růžemi / po růžích.*).

Jako zvláštní případ hierarchizačního procesu Grepl a Karlík vymezují tzv. upozadování agentu, které dle autorů umožňují slovesa:⁷⁷

(i) vyjadřující vzájemnost (a to slovesa se slovotvorným formantem *se*-mobile nebo *si*-mobile: *bít se, líbat se, poradit se, stýkat se, bavit se, pomáhat si, tykat si; Petr a Marie se líbají. – Petr se líbá s Marií. / Marie se líbá s Petrem.*),

(ii) slovesa vyjadřující „spoluúčast“ (a to slovesa desubstantivní a některá další slovesa, u nichž je reciprocita vyjadřována lexikálně adverbii typu *spolu*: *harmonovat, korespondovat, sousedit, chodit, sedět, žít; Česká republika a Polsko (spolu) sousedí. – Česká republika sousedí s Polskem. / Polsko sousedí s Českou republikou.*).⁷⁸

V odd. 4 tyto případy označujeme v souladu s Panevovou jako reciprocitu, kterou chápeme jako nekonverzní vztah mezi syntaktickými strukturami založený převážně na prostředcích syntaktických (Panevová, 1999, 2007) a (Panevová – Mikulová, 2007).

Slovenský lingvista Ondrejovič se ve své koncepci **syntaktické konverze** soustředí především na hierarchizace založené na prostředcích lexikálních a lexikálně-sémantických (Ondrejovič, 1989).⁷⁹ Konverzní páry pak Ondrejovič po Apresjanově vzoru třídí na základě počtu permutovaných aktantů, kdy v konverzní relaci mohou být dva (dvojčlenná konverziva) nebo tři aktanty (trojčlenná konverziva).⁸⁰ V rámci této syntaktické klasifikace Ondrejovič rozlišuje dvanáct sémantických typů dvojčlenných konverzí:

(i) „složení“ (např. *Kniežatsvá utvorili štát. – Z kniežatstiev sa utvoril štát.*),

(ii) „výskyt“ (např. *Mravenisko sa hemží mravcami. – V mravenisku sa hemžia mravce.*),

(iii) „získání“ (např. *Slovo získalo nový významový odtienok. – V slove sa objavil nový významový odtienok.*),

⁷⁷ Viz (Grepl – Karlík, 1998: 149n.).

⁷⁸ Jiné třídění upozadování agentu najdeme ve starší práci Grepla a Karlíka, kde je tento typ hierarchizace klasifikován podle toho, jaký sémantický participant slovesa ve své valenční struktuře implikují (Grepl – Karlík, 1983: 79nn.).

⁷⁹ Viz odd. 2.1.

⁸⁰ Srov. (Apresjan, 1992).

- (iv) „ztráta a útrata“ (např. *Pevnosť vyčerpala zásobu pitnej vody. – V pevnosti sa vyčerpala / minula zásoba pitnej vody.*),
- (v) „poloha dvou těles v prostoru nebo času“ (např. *Predložka predchádza pred menom. – Meno následuje po predložke.*),
- (vi) „pokrytí (povrchu) tělesa“ (např. *Žaburina pokryla hladinu rybníka. – Hladina rybníka sa pokryla žaburinou.; Chodník zavialo snehom. – Chodník zavial sneh.*),
- (vii) „naplnění tělesa, vnikání do tělesa“ (např. *Sud pojme 1000 litrov. – Do suda vojde 1000 litrov.; Dažd'ová voda naplnila nádrž. – Nádrž sa naplnila dažďovou vodou.*),
- (viii) „vylučování“ (např. *Nebo osieva drobný dážď. – Z neba sa osieva drobný dážď.*),
- (ix) „závislost“ (např. *Dažde zdržujú žatvu. – Žatva sa zdržuje dažďami.; Vietor láme stromy. – Stromy sa lámu vetrom.*),
- (x) „psychické a informační procesy“ (např. *Otec sa těší synovým úspechom. – Otca tešia synove úspechy.; Kone splašilo zaburácanie hromu. – Kone sa splašili zaburácaním hromu.*),
- (xi) „spontánní pohyb“ (např. *Blúdil očima po temnej miestnosti. – Oči mu blúdili po temnej miestnosti.*),
- (xii) „změna, přeměna“ (např. *Výbuch zmenil krajinu. – Výbuchom sa krajina zmenila.*).

K sémantickým typům trojčlenných konverzí autor řadí:

- (i) „odevzdávání – přijímání“ (např. *Súper zasadil nášmu boxerovi prudký úder. – Náš boxer inkasoval od súpera prudký úder.*),
- (ii) „pokrytí“ (např. *Peter (si) natrel chlieb maslom. – Peter (si) natrel maslo na chlieb.*),
- (iii) „zrušení (zejména stavu pokrytosti)“ (např. *Peter očistil špice od bláta. – Peter očistil blato zo špic.; Kocúr vylízal mlieko z taniera. – Kocúr vylízal tanier od mlieka.*),
- (iv) „zaplnění“ (např. *Peter si napchal fajku tabakom. – Peter napchal tabak do fajky.*),
- (v) „psychické a informační procesy“ (např. *Oznámil to svojmu právnenmu zástupcovi. – Informoval o tom svojho právneho zástupcu.*),
- (vi) „přeměna“ (např. *Mlynár zomlel zrno na múku. – Mlynár namlel zo zrna múku.; Robotníci preliali zvony na delá. – Robotníci odliali zo zvonov delá.*),
- (vii) „proniknutí“ (např. *Peter preliar hrdlo vodou. – Peter preliar vodu hrdlom.; prekopať vrch tunelom – prekopať tunel vrchom.*),

(viii) „přehrazení, ohrazení“ (např. *Ohradil záhradu plotom. – Postavil okolo záhrady plot.*),

(ix) „uspořádání“ (např. *navinúť vlnu do kľbka – navinúť kľbko z vlny; zbit' lavičku z dosák – zbit' dosky do lavičky*),

(x) některé další.

Zopakujme, že v této práci řadíme lexikálně-sémantické konverze k prostředkům hierarchizace větné struktury, které jsou realizovány změnou lexikální jednotky téhož slovesného lexému. Z Ondrejovičova soupisu konverzí pak této charakteristice vyhovují dvojčlenná konverzíva typu (ii) a (xi), z trojčlenných konverzí pak (ii), (iii), (iv), (vi), (vii) a (ix), více viz odd. 4.1.1.

Základní typologii syntaktických konstrukcí vyznačujících se rozdíly v syntaktické strukturaci sémantické struktury věty předkládá též Štícha (Štícha, 1984: 61nn.). Na základě syntaktické formy větných struktur, typů transformací těchto forem a též vzhledem k morfologické charakteristice predikátu vyděluje celkem šest základních typů syntaktické konverze (viz odd. 2.1):

(i) syntaktickou konverzi charakterizovanou morfologickou změnou slovesa a výměnou pozic lexikálních výrazů, které obsazují pozici subjektu a objektu (např. *Československo osvobodila Rudá armáda. – Československo bylo osvobozeno Rudou armádou.*),

(ii) syntaktickou konverzi odlišující se morfologicky i větněsémanticky (např. *Výmoly zaplňuje voda. – Výmoly se zaplňují vodou.*),

(iii) syntaktickou konverzi založenou na tzv. rozštěpení sémantické role, při níž dochází k přehodnocení vztahu nositele děje a lokace na vztah dvou nositelů děje, resp. celku a části, přičemž tento typ syntaktické konverze není provázen morfologickou změnou slovesa (např. *V trávě se třpytí rosa. – Tráva se třpytí rosou.*),

(iv) syntaktickou konverzi, kdy dvojice vět není zcela obsahově totožná, ale označuje tutéž reálnou situaci, přičemž o konverzní vztah tu jde především z hlediska formálně syntaktického (např. *Zavírá oči. – Zavírají se mu oči.*),

(v) syntaktickou konverzi spočívající v přehodnocení sémantického vztahu nositel děje a lokace na vztah dvou nositelů děje, která však na rozdíl od syntaktické konverze typu (iii) nepostihuje subjektovou pozici, ale pozice objektové (např. *Napustil vodu do vany. –*

Napustil vanu vodou.),

(vi) syntaktickou konverzi, při níž se jeden z participantů dostává do vyšší syntaktické pozice, zatímco druhý participant není v konverzní variantě vyjádřen (např. *Vybral dopisy ze schránky – Vybral schránku.*).

Charakteristice vztahu lexikálně-sémantické konverze v našem pojetí pak ve Štíchově typologii odpovídají vztahy mezi syntaktickými strukturami, které nejsou provázeny změnou morfologické charakteristiky slovesa, tedy vztah typu (iii), (v) a (vi), více viz odd. 4.1.1.

2.3 Situace a její perspektivizace

V úvodu jsme lexikálně-sémantické konverze neformálně charakterizovali jako vztahy spojující sémanticky blízké syntaktické konstrukce založené na lexematicky totožném slovese, které se vyznačují změnami ve valenční struktuře slovesa. Tyto změny vykazují v případě lexikálně-sémantických konverzí charakter permutace některého z participantů situace označované slovesem, jež zasahuje prominentní povrchově syntaktickou pozici subjektu, nebo přímého objektu. Tyto změny pak mají za následek, že situace označovaná slovesem je nahlížena pokaždé z jiné perspektivy, respektive z hlediska jiného účastníka dané situace. Vymezení pojmu „situace“ a „perspektiva“ tedy sehrává v charakteristice lexikálně-sémantických konverzí klíčovou úlohu. Zaměříme se nejprve na první z uvedených pojmů, tedy na pojem „situace“.

Jazykověda rozlišuje dvojí užití daného pojmu, a to situaci reálnou jako konkrétní, objektivní událost reálného světa dějové nebo statické povahy (včetně události fiktivní), a situaci jako abstraktní model reálné situace, jíž odpovídá určitá významová a výrazová jednotka konkrétního jazyka. Pokusíme se nyní charakterizovat vymezení situace v české jazykovědě v koncepcích navržených Danešem a kol. (1987), Greplem a Karlíkem (1998), Štíchou (1984) a Kováčovou (2005).

Daneš a kol. (1987) v návaznosti na Chrákovského (1977) rozlišuje tři typy situace: (i) reálnou situaci vztahující se ke konkrétním situacím reálného světa spojenou s různým množstvím reálných účastníků dané situace, (ii) obsahovou situaci odpovídající nehierarchizovaným propozicím, (iii) typovou situaci vztahující se k hierarchizovaným propozicím, v nichž pozice odpovídající objektům nejsou specifikovány, ale mají podobu

proměnných.⁸¹ „Reálnou situaci nám může představovat např. fotografie dvou chlapců různě velkých. Na fotografii je zachyceno mnoho různých jednotlivostí (podoba a oblečení chlapců, předměty v jejich okolí atp.), avšak mluvčí v danou chvíli zaměří svou myšlenkovou činnost výběrově jen na identifikaci obou postav a na jejich výškový poměr. V češtině můžeme pak tuto myšlenkově zpracovanou ('obsahovou') situaci vyjádřit celou množinou vět: (a) *Jan není stejně velký jako Zdeněk.* (b) *Zdeněk není stejně velký jako Jan.* (c) *Jan a Zdeněk jsou různě velcí.* (d) *Zdeněk a Jan jsou nestejně výšky.* atd. Ona situace 'obsahová' představuje tu sémantický invariant vět (a)–(d) a odpovídá nehierarchizované propozici [...] Přitom situace obsahové i jazykové lze dále zobecnit tak, že budou platit nejen ve vztahu k objektům v dané promluvové konsituaci, nýbrž pro kterýkoli objekt (objekty). Takové situace, v nichž pozice odpovídající objektům nejsou specifikovány (mají povahu proměnných), je možno označit jako 'typové' [...] Tak např. typovou situaci odpovídající větě (a) vystihuje výraz *nebýt stejně velký*. A právě tyto typové situace jsou z hlediska lingvistického nejpodstatnější: pro ně si každý jazyk vytváří množinu výrazů, které umožňují, po dosažení pojmenování pro různé objekty, resp. jejich skupiny a třídy, vyjádřit nespočetné množství konkrétních reálných situací. Tyto výrazy pak nazýváme predikátory a jejich významy představují (hierarchizované) predikáty.“ (Daneš a kol., 1987: 45n.).

Predikátory, které autoři nahlízejí jako bilaterální znakové jednotky o stránce formální a významové (samu významovou složku označují jako predikát), sehrávají v procesu usouvztažnění pojmenovávacích jednotek větotvorným aktem klíčovou úlohu: jejich organizační úloha spočívá v tom, že mají schopnost vázat na sebe další elementy formálně gramatické i sémantické struktury věty. Popis predikátoru je pak rozdělen do dvou částí: zatímco formálně syntaktická stránka predikátoru (tj. jeho valenční potenciál) je charakterizována pomocí gramatického větného vzorce, jeho významová stránka (tj. jeho intenční potenciál) je zachycena pomocí sémantického větného vzorce. Úplný intenční potenciál je charakterizován pomocí sémantické formule, tj. obecného schématu platného pro celou třídu predikátorů, které se opírá o formule relační logiky přizpůsobené pro popis

81 Termín typová situace odkazuje k Uspenskému, podle něhož každá věta popisuje třídu reálných situací, jejímiž účastníky jsou předměty reálného světa. Každá věta se zároveň vztahuje k jediné abstraktní situaci, kterou tvoří jakési zobecněné představy předmětů reálného světa. Na ještě vyšší rovině abstrakce pak představuje určitou typovou situaci. Každá typová situace se skládá z určitých proměnných – participantů a zastupuje množinu abstraktních situací. Např. každá z vět *Hrnek stojí na stole* a *Dům stojí na poli* popisuje množinu konkrétních situací, které se odehrávají v reálném světě a jejímiž účastníky jsou předměty reálného světa. Každá z vět pak odpovídá jedné abstraktní situaci se zobecněnými představami dějů a předmětů reálného světa. Obě věty se však vztahují k jediné typové situaci (Uspenskij, 1977).

přirozeného jazyka. Sémantická formule popisuje pouze zobecněné, nejzákladnější významové rysy predikátorů; od individuálních významových rysů odlišujících predikátory v rámci určité sémantické třídy se v této analýze odhlíží. V sémantické formuli jsou významy predikátorů převáděny na početně omezenou množinu typizovaných relací, které otevírají určitý počet sémantických pozic. Např. sémantická formule $x A ((x \text{ PM } z) T (y \text{ PM } z))$ se skládá (i) ze dvou jednoduchých relací $x \text{ PM } z$ (výchozí relace) a $y \text{ PM } z$ (závěrová relace), kde PM symbolizuje mentální posesi, (ii) z relátoru T značícím přechod mezi výchozí a závěrovou relací a (iii) z relátoru A mezi původcem děje a dějem samým. Proměnná x v sémantické formuli odpovídá podavateli, y koresponduje s adresátem a z s informací. Daná formule je vztažena k celé třídě predikátorů vyjadřujících „předávání informace“; jde např. o skupinu sloves s významem prostého sdělování (např. *oznámit, informovat, sdělit*), o slovesa s direktivními rysy (např. *nadiktovat, nařídit, uložit*), o slovesa vyjadřující výtku (např. *vyčíst*) nebo přijetí závazku (např. *slíbit*) a některá další. Sémantické formule, které zachycují typizované významy predikátorů, představují v Danešově koncepci východisko pro třídění predikátorů do sémantických skupin.

Podobné pojetí situace najdeme u **Grepla a Karlíka** (Grepl – Karlík, 1998). Jazyk dle autorů nepodává fotografický popis reálné nebo fiktivní situace se všemi jejími účastníky, vztahy a souvislostmi, ale pouze výsek takové situace. Tento výsek pak autoři nazývají mimojazykovou mikrosituací, která je v jazyce modelována různými způsoby. Jazyk má vytvořen určitý repertoár abstraktních modelů, ve kterých jsou mimojazykové mikrosituace zpracovány z různých aspektů a v nichž jsou zohledněni jen relevantní účastníci dané mikrosituace. Tutéž reálnou skutečnost jazyk umožňuje popsat pouze hierarchizovaně, tedy z perspektivy některého z účastníků dané mikrosituace. Pojem mikrosituace autoři zavádějí s ohledem na sémantickou klasifikaci predikátorů, kterou vytvářejí na základě syntakticky relevantních sémantických rysů predikátorů. „Třídy predikátorů vyznačujících se společnými kategoriálními rysy projevujícími se ve společném syntaktickém chování jsou základem vysoce abstraktních modelů, v nichž jsou konstituovány zobecněné typy jazykově zpracovaných mikrosituací.“ (Grepl – Karlík, 1998: 30n.). Typ jazykově zpracované mikrosituace tedy stejně jako v Danešově pojetí (viz výše) nereprezentuje komplexní lexikálně-sémantickou strukturu slovesa, ale odráží pouze jeho zobecněné syntakticky relevantní sémantické vlastnosti.

Jiné pojetí situace najdeme u **Štíchy (1984: 19nn.)**, který pro popis větné sémantiky

vymezuje celkem čtyři obsahové roviny větného znaku: (i) rovinu situačního obsahu, kterou tvoří vnějazyková a mimomyšlenková realita, jejímiž elementy jsou materiální entity reálného světa, (ii) rovinu kognitivního obsahu, která představuje abstraktní myšlenkově-jazykovou dějovou nebo staticky relační hodnotu, (iii) rovinu komunikativního obsahu, „tj. myšlenkov[ou] realit[u] odpovídající kognitivnímu obsahu, který je aktuálním tématem dané výpovědi“ (Štícha, 1984: 22) (komunikativní obsah bývá shodný s obsahem kognitivním, nebo jde o jeho subjektivní zhodnocení) a (iv) rovinu jazykového obsahu, která je reprezentací kognitivního a komunikativního obsahu a která představuje strukturní jazykovou hodnotu formální i sémantické povahy.

Odlišné pojetí situace inspirované Modelem Smysl ↔ Text (dále MST),⁸² v němž analýza situace sehrává klíčovou roli při popisu lexikálního významu predikátu, využívá při analýze lexikálních konverzí **Kováčová (2005)**. Autorka při analýze lexikálních konverzí zohledňuje komplexní lexikálně-sémantickou strukturu predikátu, nikoli jen jeho typizovaný význam charakteristický pro celou sémantickou třídu predikátů.

V odd. 2.2 jsme lexikálně-sémantické konverze uvedli do vztahu k dalším konverzním vztahům: zatímco lexikální konverze probírané Kováčovou představují vztahy realizované prostředky lexikálními, tj. změnou slovesného lexému, v případě lexikálně-sémantických konverzí jde o vztahy vyjadřované prostředky lexikálně-sémantickými, tj. změnou lexikální jednotky téhož slovesa. Vzhledem k blízké příbuznosti lexikálních a lexikálně-sémantických konverzí představíme nyní model situace navržený Kováčovou blíže a pokusíme se ho s některými obměnami využít pro účely popisu lexikálně-sémantických konverzí.

Stručně zde shrňme základní pojetí situace vypracované v teoretickém MST, jak jej předkládá Kováčová. V MST představuje analýza situace výchozí bod pro interpretaci lexikálního významu predikátu a stanovení počtu jeho sémantických valencí.⁸³ Analýzou

---

82 K základním principům MST viz (Mel'čuk, 1988).

83 Ačkoli dle Kováčové patří pojem situace v MST mezi fundamentální pojmy, není zde explicitně definován. Ve studii věnované valenční problematice nabízí Mel'čuk alespoň neformální charakterizaci pojmu situace, ze které vyplývá, že jeho pojetí situace se blíží lexikálnímu významu výrazu: „I have no definition for *linguistic situation* and I will limit myself to a short characterization. What is meant here is by no means a real-life situation, that is, not a state of affairs in the universe; it is rather a situation strictly as it is portrayed by the language, that is, by the LU [VK: lexical unit] L, and reflected in possible uses of L. A linguistic situation SIT(L) [VK: linguistic situation referred to by the LU L] is a complex fact (in the sense introduced above) – a set of facts and entities linked by dependency relations into a unified structure that is referred to by the predicate 'L', which is the meaning of L. L can be of any part of speech, but the SIT(L) is better characterized by a sentence with the main verb L; if L is not a verb, then SIT(L) can be specified by a sentence that contains either a verb semantically close to L or an “empty” (=“light”) verb taking L as one of its complements. Note that a SIT(L)'s participant can be not only a person or an object, but an event, an act,

situace se zde nemyslí jen vymezení relevantního počtu účastníků (participantů) dané situace, ale rovněž i analýza jejich vzájemných vztahů: „A complete analysis of a typical situation signified by a given word consists of a list of properties or actions of its participants and a description of relations among them.“ (Apresjan, 1992: 87). Jako příklad citujeme Apresjanův rozbor situace označované slovesem *pronajmout si* (Apresjan, 1992: 117n.). Situace „pronájmu“ zahrnuje dle Apresjana pět účastníků označených proměnnými A, B, C, D a T. Situaci lze popsat následující větou *A si pronajímá C od B za D na T* s interpretací: „osoba A získává od osoby B za určitou finanční kompenzaci D právo na užívání objektu C po dobu T“, více viz (Kováčová, 2005: 70n.). Uvedení účastníci jsou dostačující a zároveň nezbytní pro to, aby byla situace „pronájmu“ jednoznačně vymezena. Proměnné označující účastníky situace vycházející z lexikálního významu slovesa a charakterizující ho jako jedinečnou lexikální jednotku odpovídají sémantickým valencím slovesa: „Semantic valencies of a word are determined by means of analysis of the situation signified by the word.“ (Apresjan, 1992: 136). Pokud odstraníme některého z participantů situace spolu s jeho sémantickou charakteristikou, získáme sémantickou interpretaci jiného slovesa: „These actants are sufficient and necessary, i.e. they fully define precisely the situation [...] Any changes of their contents or number would transfigure this situation into some other situation.“ (Apresjan: 1992: 117). Další krok v popisu situace představuje analýza vzájemných vztahů mezi účastníky situace spolu s jejich sémantickými vlastnostmi a činnostmi. Tyto vztahy lze popisovat pomocí sémantických rolí připisovaných jednotlivým sémantickým valencím. Z tohoto hlediska pak sémantické role odpovídají obsahovým charakteristikám sémantických valencí a tvoří součást lexikálního významu slovesa. Pro komplexní analýzu lexikálního významu slovesa je však vhodnější volit sémantický metajazyk umožňující strukturovaný popis situace. V MST je situace vyjadřovaná slovesem zachycena pomocí věty složené z výrazů sémantického metajazyka nebo sémantickým grafem.⁸⁴

Kováčová však ve své práci pro účely popisu lexikálních konverzí volí kompromisní řešení a lexikální význam slovesa zachycuje pomocí kognitivních rolí připisovaných účastníkům situace. Při stanovení kognitivních rolí postupuje autorka intuitivně; od otázky počtu rolí, jejich pojmenování a výčtu odhlíží, neboť jak přiznává, jejím cílem není vybudování komplexního sémantického metajazyka. Pro označení kognitivních rolí užívá

---

or a process as well.“ (Mel'čuk, 2004: 10).

⁸⁴ Viz Mel'čuk (1988).

jak jednoslovné (zobecněné), tak víceslovné charakteristiky podle toho, nakolik podrobně je nutné popsat situaci vyjadřovanou slovesem tak, aby se dostatečně zřetelně odlišil lexikální význam slovesa od lexikálních významů jiných sloves (Kováčová, 2005: 76nn.).⁸⁵ Jako příklad citujme autorkou uváděnou analýzu konverzívních predikátů *koupit – prodat*. Dle autorky tato slovesa představují reálnou událost jako jedinou (v autorčině terminologii) jazykově strukturovanou situaci, a to situaci „obchodování“: účastníci a jejich role v situaci (činnosti s nimi spojené, příp. jejich sémantické vlastnosti), včetně jejich vzájemných vztahů zůstávají stejní, tj. situace vyjadřovaná slovesy *koupit – prodat* je totožná. Kováčová ji vymezuje čtyřmi účastníky A, B, C a D, kterým připisuje následující kognitivní role: A = Agens_{PROD} (ten, kdo prodává; odevzdává předmět směny C účastníkovi B a přijímá za něj od B finanční obnos D), B = Agens_{KUP} (ten, kdo kupuje; stává se vlastníkem předmětu C a odevzdává za něj finanční obnos D účastníkovi A), C = Patiens (předmět obchodní směny) a D = Finanční kompenzace (finanční obnos představující hodnotovou kompenzaci předmětu C) (Kováčová, 2005: 77).

Konverzívní slovesa označující jedinou jazykově strukturovanou situaci (např. typ *koupit – prodat*, viz výše) dle Kováčové vyjadřují stejný situační význam. To, čím se daná slovesa od sebe odlišují, je dle autorky způsob uspořádání participantů situace do valenčního rámce: v tektogramatické struktuře jsou některým účastníkům přiřazeny rozdílné tektogramatické role.⁸⁶ Na základě uvedené analýzy Kováčová uzavírá, že konverzívní páry sloves *koupit – prodat* (a další) vyjadřují stejný situační význam, avšak liší se významem strukturním, tj. valenčním rámcem.

V odd. 4 ukážeme, že rozlišování významu slovesa na část situační, zhruba odpovídající lexikálnímu významu slovesa, a na část strukturní, je klíčové nejen pro účely popisu lexikálních konverzí, ale je vhodným výchozím bodem i pro analýzu dalších vztahů mezi užitími sloves, které jsou spojeny se změnami v jejich valenčním rámci. Zaměřme se proto nyní blíže na charakteristiku situačního a strukturního významu tak, jak ji podává Kováčová (2005). Situační význam autorka považuje za „substanciální“ část významu slova, tj. jde o ty elementy jeho lexikálního významu, které nejsou gramaticky strukturovány. Strukturní část významu slovesa pak autorka vztahuje přímo

---

⁸⁵ Kováčová se však vymezuje proti pojetí kognitivních rolí jako Fillmorových hloubkových pádů (Fillmore, 1969). Na rozdíl od hloubkových pádů, které odrážejí syntakticko-sémantický vztah doplnění ke slovesu, kognitivní role v jejím pojetí syntaktické významy nevyjadřují (Kováčová, 2005).

⁸⁶ K základním pojmům funkčního generativního popisu viz odd. 3.

k tektogramatické rovině:⁸⁷ „Situační význam není úplnou významovou strukturou jazyka. Aby se jí stal, musí být doplněn významovou strukturou gramatickou, tj. musí být určitým způsobem uspořádán do [VK: tektogramatické] struktury, potřebuje 'získat gramatickou (hloubkově syntaktickou) formu'. Způsob, jakým jsou elementy situačního významu uspořádány do [VK: tektogramatické] struktury, určuje podobu strukturního významu daného predikátu, resp. věty.“ (Kováčová, 2005: 75). Strukturní význam tak v jejím pojetí není úplným jazykovým významem, ale pouze jeho částí gramatickou: „Úplnou významovou strukturu predikátu, resp. věty, si můžeme představit jako usouvztažnění elementů situačního významu s elementy [VK: tektogramatické roviny] (s [VK: tektogramatickými] funktoři, syntaktickým subjektem atd.).“ (Kováčová, 2005: 75). Z tohoto hlediska mluví autorka též o gramatické (tj. strukturní význam) a negramatické (tj. situační význam) významové struktuře jazyka.⁸⁸

Obraťme nyní pozornost k pojmům „**perspektiva**“ a „**perspektivizace situace**“, které v charakteristice lexikálních konverzí zaujímají u Kováčové stejně závažné postavení jako pojem „situace“ (Kováčová, 2005: 83nn.). Zatímco schopnost lexikálních konverzí „označovat stejnou situaci“ dle autorky vyplývá z totožnosti situačního významu predikátů, rozdílná perspektivizace situace vyjadřovaná lexikálními konverzí je dána rozdíly ve významu strukturním: „Jestliže v totožnosti situačního významu konverzí se projevuje jejich schopnost 'označovat stejnou situaci', pak rozdílnost významů strukturních souvisí s tím, že 'danou situaci označují z různých perspektiv'.“ (Kováčová, 2005: 84). Perspektivu, kterou mluvčí při použití určitého konverzívního výrazu vyjadřuje, autorka stanovuje na základě vzájemného vztahu elementů situačního a strukturního významu daného výrazu, tj. na základě toho, jakým způsobem jsou účastníci situace usouvztažněni s entitami tektogramatické struktury daného výrazu. Perspektivizaci situace pak Kováčová klade do přímé souvislosti s hierarchickým uspořádáním tektogramatické reprezentace. K tektogramatickým hierarchiím řadí: (1) hierarchii tektogramatických funktořů, (2) hierarchii syntaktického subjektu a (3) hierarchii aktuálního členění. Za nepříznakový způsob usouvztažnění těchto hierarchií pokládá větnou strukturu, v níž si navzájem odpovídají Aktor, subjekt a téma a v níž slovosled rematických výrazů odpovídá hloubkovému slovosledu danému vzrůstající výpovědní dynamičností.

---

87 K tektogramatické rovině viz odd. 3.1.

88 Z pojetí jazykového významu ve funkčním generativním popisu ovšem vyplývá, že negramatická část významu náleží do oblasti kognitivního obsahu (viz odd. 2.4).

K takovému pojetí perspektivizace situace ovšem vznášíme jisté výhrady. Ačkoli plně souhlasíme s tím, že strukturní význam jazykového výrazu je dán vzájemným usouvztažněním dílčích hierarchizovaných struktur, domníváme se, že k tektogramatickým hierarchiím náležejí pouze (i) hierarchie tektogramatických funktorů a (ii) hierarchie aktuálního členění. Hierarchii syntaktického subjektu z tektogramatické struktury vylučujeme, jelikož subjekt představuje jednotku roviny větněčlenské, nikoli tektogramatické. Hierarchii aktuálního členění pak chápeme jako prostředek operující na větné stavbě již hierarchizované pomocí hierarchie funktorů a hierarchie syntaktického subjektu.⁸⁹ Domníváme se, že při perspektivizaci situace označované slovesem sehrává klíčovou úlohu především hierarchické uspořádání roviny větněčlenské (především její prominentní členy, subjekt a přímý objekt): situace je vždy nahlížena z pohledu těch účastníků, kteří obsazují prominentní pozice subjektu a přímého objektu. V našem pojetí pak v případě lexikálních a též lexikálně-sémantických konverzí dochází ke změně perspektivizace situace v důsledku rozdílů ve strukturním významu: rozdíly v uspořádání elementů situačního významu do valenčního rámce mají za následek rozdíly v jejich povrchové syntaktické realizaci, které zakládají odlišnou perspektivu.

Jako příklad uveďme sloveso *vyčesat*. Užití tohoto slovesa ve větách *Kadeřnice vyčesala vlasy do drdolu* – *Kadeřnice vyčesala z vlasů drdol* charakterizuje situační význam sestávající ze tří participantů: Agens, Materiál a Produkt. Poslední dva participanty jsou pokaždé jiným způsobem usouvztažněny s elementy strukturního významu: (i) Materiál jednou koresponduje s Patientem (PAT) a podruhé s Původem (ORIG), zatímco (ii) Produkt je jednou přiřazen Efektu (EFF) a podruhé PAT: *Kadeřnice.ACT-Agens vyčesala vlasy.PAT-Materiál do drdolu.EFF-Produkt* – *Kadeřnice.ACT-Agens vyčesala z vlasů.ORIG-Materiál drdol.PAT-Produkt*. Rozdíly ve vzájemném přiřazení participantů Materiál a Produkt a valenčních doplnění vedou k rozdílům v jejich povrchové syntaktické realizaci. Perspektivu pak zadává ten participant situace, který se ocitá v prominentní syntaktické pozici přímého objektu: v případě věty *Kadeřnice vyčesala vlasy do drdolu* je situace označovaná slovesem nahlížena z hlediska participantu Materiál, zatímco v případě věty *Kadeřnice vyčesala z vlasů drdol* je situace perspektivizována z hlediska participantu Produkt.

Perspektivizaci situace tedy na rozdíl od Kováčové nespojujeme s rozdíly

⁸⁹ Srov. např. s *Mluvnici češtiny 3*, kde se mluví o tom, že aktuální členění se uplatňuje až na větných strukturách již nějak hierarchizovaných (*Mluvnice češtiny 3*, 1987: 236).

ve strukturním významu jazykového výrazu, ale s jeho povrchově syntaktickou strukturací. Vycházíme zde ze skutečnosti, že změny v perspektivě, z níž je situace nahlížena, vykazují i taková užití slovesa, která sdílejí totožný strukturní význam: např. užití slovesa *informovat* ve dvojici vět *Sekretářka informovala ředitele podniku o chystané stávce odborů.* – *Ředitel podniku byl (sekretářkou) informován o chystané stávce odborů.* charakterizuje stejný situační i strukturní význam (*Sekretářka*.ACT-Mluvčí *informovala ředitele*.ADDR-Recipient *podniku o chystané stávce*.PAT-Info *odborů.* – *Ředitel*.ADDR-Recipient *podniku byl (sekretářkou)*.ACT-Mluvčí *informován o chystané stávce*.PAT-Info *odborů.*), avšak změny v povrchové syntaktické strukturaci valenčních doplnění Konatel (ACT) a Adresát (ADDR) mají za následek, že jednou je situace vyjadřovaná slovesem nahlížena z pohledu Mluvčího (*Sekretářka informovala ředitele podniku o chystané stávce odborů.*) a podruhé z pohledu Recipienta (*Ředitel podniku byl (sekretářkou) informován o chystané stávce odborů.*).

2.4 Lexikálně-sémantické konverze ve vztahu k významu a obsahu

Pro strukturně orientovanou jazykovědu je rozlišování mezi jazykovým významem a kognitivním (ontologickým) obsahem distinkcí zásadní, neboť úzce souvisí s otázkou vymezení hranice jazykového systému, který je (na rozdíl od kognitivního obsahu) vlastním předmětem lingvistického zkoumání. Zatímco jazykový význam je součástí struktury jazyka a jeho výklad vychází z jazykových znalostí toho kterého jazyka, kognitivní obsah není přímo závislý na konkrétním jazyce a k jeho interpretaci užíváme znalostí mimojazykových. Z české jazykovědy připomeňme následující citací klíčovou studii o rozdílu mezi významem a obsahem publikovanou Dokulilem a Danešem: „Z proměnlivosti obsahu a stálosti formy totiž plyne, že se do dané formy promítají různé obsahy, starý a nový, takže forma přestává být jednoznačným výrazem primárního obsahu a vytváří si určité poukazy k obsahům, tj. jazykové významy; význam je tedy obsah v zrcadlení formy.“ (Dokulil – Daneš, 1958: 232).

Z různosti stanovisek k poměru mezi významem a obsahem vyplývají i rozdíly v kritériích při zkoumání sémantiky přirozených jazyků. Teoretické východisko této práce tvoří funkční generativní popis (odd. 3), v němž se otázce vztahu mezi jazykovým významem a kognitivním obsahem věnuje soustavná pozornost (Sgall – Panevová, 1976),

(Sgall, 1976), (Panevová, 1978), (Panevová, 1980), (Sgall, 1995), (Hajičová – Panevová – Sgall, 2002), nejnověji (Panevová, 2009). Představme zde pojetí jazykového významu v tomto teoretickém rámci. Význam je ve funkčním generativním popisu chápán jako vlastní jazyková strukturace obsahu a jednotky významu jsou pojímány jako elementy dané rozčleněním obsahu vymezeného jazykovou formou. Závislost významu na konkrétním jazyce lze v lexikální oblasti doložit např. asymetrickými dvojicemi typu angl. *go* – č. *jít* i *jet* a v gramatice např. tím, že určité obsahové distinkce, jako je komplexnost vs. průběhovost děje, mohou být v jednotlivých jazycích různě významově strukturovány.

Pojem významu je v lingvistice a intenzionální logice nahlížen z různých hledisek (Sgall, 1995) a (Hajičová – Panevová – Sgall, 2002: 113nn.). Ve funkčním generativním popisu je význam chápán jako rovina, která je součástí jazykového systému, která je zbavena synonymie, homonymie a dalších nepravidelností. Zatímco víceznačné výrazy jsou na této rovině rozlišeny, vágnost (jako vlastnost významu) je zde stále přítomná. Pro popis dané roviny, tj. pro vymezení jejích jednotek a vztahů mezi nimi, je nutné hledat testovatelná, operativní kritéria. Taková kritéria se týkají především rozdílu mezi homonymií a vágností a dále rozlišení a specifikace synonymie (viz dále). Rovinu významu v tomto pojetí lze ztotožnit s rovinou tektogramatickou (viz odd. 3.1). Tektogramatická rovina představuje vhodný výchozí bod pro sémanticko-pragmatickou interpretaci věty, tj. interpretaci jejího kognitivního obsahu. Takové pojetí významu má své důsledky pro přerozdělení práce mezi jazykovědou a některými dalšími obory: primárním úkolem jazykovědy je především studium jazykového významu, včetně popisu nepravidelností a asymetrií (homonymií a synonymií), zatímco sémanticko-pragmatická interpretace věty by měla být předmětem analýzy interdisciplinární zahrnující obory, jako jsou jazykověda, logika, psychologie a kognitivní vědy.

Obraťme nyní pozornost zpět k distinkci situačního a strukturního významu v pojetí Kováčové (2005), kterou jsme v předešlém oddíle označili jako vhodný výchozí bod pro popis lexikálně-sémantické konverze (odd. 2.3), a pokusme se charakterizovat situační a strukturní význam ve vztahu k jazykovému významu a kognitivnímu obsahu v pojetí funkčního generativního popisu. Z výše uvedeného shrnutí pojetí významu a obsahu v daném teoretickém rámci vyplývá, že povahu jazykového významu lze přisoudit pouze té části významu slovesa, kterou autorka ztotožňuje s tektogramatickou rovinou, tj. strukturnímu významu. Koncept situačního významu v teoretickém rámci funkčního

generativního popisu patří spíše do oblasti kognitivního (ontologického) obsahu. Při popisu lexikálně-sémantických konverzí se ovšem bez charakteristiky takto pojatého situačního významu, tj. lexikálně-sémantických vlastností sloves, které se vztahují k situaci označované slovesem, neobejdeme. V souladu s vymezením hranice mezi významem a obsahem ve funkčním generativním popisu však budeme na rozdíl od Kováčové tuto lexikálně-sémantickou charakteristiku slovesa označovat nikoli jako situační význam, ale jako **situační obsah**.⁹⁰ Nutno upozornit, že termín situační obsah v jiném smyslu využívá též Štícha (Štícha, 1984); autor jím označuje vnějazykovou a mimomyšlenkovou realitu dějové nebo statické povahy.⁹¹ Situační obsah v našem pojetí však nepředstavuje reálnou situaci, ale abstraktní dějovou, příp. statickou situaci, která je dána určitým počtem účastníků, jejich obsahovými charakteristikami a vzájemnými vztahy, do nichž vstupují. Účastníci situace charakterizovaní vzájemnými vztahy, typickými činnostmi a vlastnostmi představují elementy situačního obsahu. Nadále je budeme označovat jako **situační participanty**.

Pokusme se nyní objasnit vztah mezi konstrukcemi ve vztahu lexikálně-sémantické konverze z hlediska synonymie. Členy lexikálně-sémantické konverze byly v rámci funkčního generativního popisu často uváděny jako „kandidáti na synonymii“, tj. jako věty, které se hypoteticky shodují ve významu. K tomu, aby určité věty mohly být pokládány za synonymní, musejí z hlediska funkčního generativního popisu splňovat poměrně striktní kritéria: „musejí mít shodnou tektogramatickou strukturu, včetně shody funktorů a gramatémů u odpovídajících si členů dvojice, shodného aktuálního členění a ovšem i lexikálního obsazení na tektogramatické rovině (shody lexikálních významů). Mohou se tedy lišit jen tím, že v odpovídajících si pozicích mají synonymní výrazové prostředky.“ (Hajičová – Panevová – Sgall, 2002: 128). Operativní kritérium pro zjištění synonymie, tj. shody jazykového významu vět, formuloval Sgall ve smyslu zaměnitelnosti „salva veritate“, tj. každé dvě věty (s totožným lexikálním a morfologickým obsazením) liší se právě jednou výrazovou opozicí musejí mít stejné pravdivostní podmínky (Sgall, 1976). Pro každou dvojici kandidátů na synonymii je pak třeba přezkoušet, zda ve všech kontextech i při různých obsazeních (lexikálních i morfologických) platí pro danou dvojici

---

90 Kromě rozdílu v terminologii nás od koncepce navržené Kováčovou dělí ještě jeden výrazný rozdíl v pojetí situace, a to odlišný přístup k reprezentaci lexikálně-sémantických vlastností sloves. Na rozdíl od autorky, která lexikálně-sémantické rysy sloves charakterizuje pomocí kognitivních rolí, využíváme k analýze situačního obsahu strukturovanou lexikálně-sémantickou reprezentaci slovesa založenou na lexikálně-konceptuálních strukturách (viz odd. 5.2.2).

91 Viz též odd. 2.3.

vět stejné pravdivostní podmínky. V případě, že se najde třeba i jediný doklad ukazující na různost pravdivostních podmínek vět, je třeba danou dvojici vět vyloučit z kandidátů synonymie.⁹²

Užití kritéria pro zjištění synonymie ve smyslu zaměnitelnosti „salva veritate“ vylučuje ze synonymie dvojici vět s konverzívními akčními predikáty typu *koupit – prodat* (srov. *Karel prodal Pavlovi auto. – Od Karla koupil Pavel auto.*, ale *Karel prodával auto s nadšením. – Od Karla se kupovalo auto s nadšením.*), se symetrickými akčními predikáty typu *vzít si* (*Jan si vzal Marii. – Jana si vzala Marie.*, ale *Jan si vzal Marii pro peníze. – Jana si vzala Marie pro peníze.*)⁹³, s konverzívními relačními predikáty typu *být vyšší – být nižší* (*Ředitel si přeje, aby zisk podniku byl vyšší než jeho režie. – Ředitel si přeje, aby režie podniku byla nižší než jeho zisk.*, ale *Ředitel si přeje, aby jeho syn byl postavou vyšší než on sám. – Ředitel si přeje, aby byl postavou nižší než jeho syn.*) nebo dvojici vět *Nakrájel salám na pět kusů – Nakrájel ze salámu pět kusů*, kdy pouze ke druhému členu dvojice lze připojit *... a ještě mu kus salámu zbylo* (Panevová, 1978). Posledně uvedenou dvojici vět řadíme v odd. 4 k lexikálně-sémantickým konverzím. Předběžně lze i u dalších syntaktických struktur ve vztahu lexikálně-sémantické konverze doložit distinktivní kontexty, v nichž se pravdivostní podmínky vět různí. Např. pouze pro druhý člen dvojice vět *Naložil seno na vůz – Naložil vůz senem* (a nikoli pro člen první) platí, že vůz byl plný sena. Podobně pouze první člen dvojice vět *Na zahradě se hemží včely – Zahrada se hemží včelami* (nikoli člen druhý) může být užit též v kontextu, kdy se v určité části zahrady nevyskytuje žádná včela. Můžeme tedy konstatovat, že v případě uvedených dvojic vět není obsahová shoda⁹⁴ založena na shodě významové, ale je podmíněna kontextem.

---

92 Testování synonymie má povahu empirické procedury, kdy je nutné všechny kandidáty podezřelé ze synonymie podrobit pečlivému zkoumání, zda ve všech kontextech a při různých lexikálních nebo morfologických obsazeních platí pro danou dvojici stejných pravdivostních podmínek. Tvrzení o synonymii má proto vždy pouze povahu hypotézy. V případě, že se nenajde situace dokládající různost pravdivostních podmínek, lze hypotézu synonymie považovat za přijatelnou. Jako příklad, kdy je obsahová shoda nesporná a kdy se zatím nepodařilo najít průkazný doklad významové různosti, uveďme např. *přejít most – přejít přes most*.

93 Daneš oponuje, že pro dvojici vět *Jan si vzal Marii – Marie si vzala Jana* platí stejné pravdivostní podmínky, avšak pokud rozvíjíme dané věty adverbialním určením *Jan si vzal Marii z donucení – Marie si vzala Jana z donucení* nemusejí už být synonymní co do shody pravdivostních podmínek. Dle Daneše je na vině hierarchizující „nesymetrie“ gramatické stavby věty, která při určitém typu rozvíjení způsobuje, že daný predikát přestává být symetrický: adverbialní určení *z donucení* se u uvedené dvojice vět vztahuje ke slovesu *vzít si* a navíc k subjektu (*Jan*, resp. *Marie*), nikoli však k předmětu (*Marii*, resp. *Jana*). Daneš pak uzavírá, že věty se při základní (pravdivostní) synonymii mezi sebou liší jistým sémantickým rysem, který nazývá hierarchizací a který se při určitém rozvíjení těchto vět stává obsahově relevantní (Daneš, 1985: 32).

94 Obsahovou shodu dvou vět vymezuje Sgall následujícím způsobem: „Dvě věty, které mají shodné pravdivostní podmínky proto, že sice obsahují sémanticky (v obecném případě) různé konstrukce, ale díky specifickému lexikálnímu nebo morfologickému obsazení se v nich tato různost neprojevuje (co do extenze),

Nutno ovšem připomenout, že pojetí synonymie ve smyslu zaměnitelnosti „salva veritate“ není přijímáno v české jazykovědě bez výhrad. Např. jiné pojetí synonymie uvádí Štícha (1984), který odlišuje tři typy synonymie: výpovědní, větnou a syntaktickou (konstrukční). (i) Výpovědní synonymie představuje synonymii různých výpovědí danou invariantem na rovině situačního obsahu.⁹⁵ Tento typ synonymie je založen „na různé míře a různém způsobu implicitního a explicitního jazykového vyjádření téže dějové (staticky relační) situace“ (Štícha, 1984: 23). Např. věty s konverzívními predikáty typu *Karel prodal Jirkovi motorku – Jirka koupil od Karla motorku* nebo věty *Jirka jde s maminkou na nádraží – Jirka doprovází maminku na nádraží* představují případy výpovědní synonymie, jelikož odpovídají téže mimojazykové realitě. U vět ve vztahu, který označujeme jako lexikálně-sémantickou konverzi, Štícha konstatuje, že pro ně výpovědní synonymie neplatí, jelikož nutně nemusejí odpovídat téže mimojazykové skutečnosti. Např. první věta *Nakrájel salám na pět kusů* předpokládá, že vzniklo celkem pět kusů, zatímco věta *Nakrájel ze salámu pět kusů* se vztahuje k situaci, kdy ze salámu vzniklo kusů šest (Štícha, 1984: 20). (ii) Větná synonymie „je dána invariantem na rovině situačně-kognitivního obsahu“ (Štícha, 1984: 35). Tato synonymie spojuje věty, které mohou být formálně (lexikálně a syntakticky) různé, které jsou však obsahově (na rovině situačně-kognitivního obsahu) invariantní. Např. *Karel prodal Jirkovi motorku – Jirka koupil od Karla motorku* nebo *Jirka bezděky prozradil, co měl zamlčet – Jirka se prorekl* představují příklady větné synonymie, zatímco věty *Jirka jde s maminkou na nádraží – Jirka doprovází maminku na nádraží* dle Štíchy větnou synonymii nevykazují, jelikož reprezentují odlišné myšlenkové obsahy: pouze ve druhém případě je ve větě obsažen rys sociální funkce, který v prvním případě chybí. (iii) Syntaktická (konstrukční) synonymie je dána invariantem na rovině situačně-kognitivního obsahu a shodnou materiálně-valenční větnou formou; variantní je zde dle autora forma pádová. Sem dle Štíchy náležejí i některé případy vět, které řadíme do oblasti lexikálně-sémantické konverze. Příkladem syntaktické synonymie jsou dle autora dvojice vět *Voda naplnila jámu – Jáma se naplnila vodou*, *Tráva se třpytí rosou – V trávě se třpytí rosa* a *Eva napustila vanu vodou – Eva napustila vodu do vany*, které jsou dle Štíchy co do valenční struktury totožné, ale liší se pádovými relacemi (Štícha, 1984: 24).

Také Kováčová (2005) považuje pro účely popisu lexikální konverzívnosti striktní

budeme považovat za shodné obsahem, nikoli významem (smyslem).“ (Sgall, 1976: 191).

95 Ke čtyřem obsahovým rovinám věty vymezeným u Štíchy (1984) viz odd. 2.3.

synonymii testovatelnou kritériem „salva veritate“ za „nevýhodn[ou] v tom smyslu, že věty, které intuitivně vyjadřují totéž (stejný propoziční význam), nemůžeme pomocí pojmového aparátu [VK: funkčního generativního popisu] rozpoznávat, ani s nimi nijak dále pracovat [...] Věty vyjadřující stejný propoziční/situační význam prostřednictvím jiného strukturního uspořádání, tj. lišící se významovou stavbou věty při stejném propozičním významu, jeví se jako izolované autonomní významové struktury, které spolu nemají nic společného.“ (Kováčová, 2005: 38).⁹⁶

Autorka svůj výklad uzavírá tvrzením, že lexikální konverziva typu *koupit – prodat* sice synonymní (dle kritéria zaměnitelnosti 'salva veritate') nejsou, avšak obsahová shoda u nich není pouze nahodilá.⁹⁷ Obsahová shoda lexikálních konverzí je dle autorky založena přímo v jejich lexikálním významu, který umožňuje strukturovat vyjadřovanou situaci do značné míry stejně, tj. jako situaci s určitým počtem účastníků, kteří jsou vůči sobě v určitých vztazích. Každé z lexikálních konverzí ovšem danou situaci podává z pohledu jiného účastníka situace, což má své důsledky v různém uspořádání účastníků situace do syntaktické struktury.

Domníváme se, že závěry učiněné Kováčovou jsou v mnohém platné i pro lexikálně-sémantická konverziva, která podobně jako lexikální konverziva vytvářejí syntaktické struktury, které z hlediska striktních podmínek kladených v rámci funkčního generativního popisu na synonymii nelze pokládat za synonymní, tj. za shodné co do významu, avšak u nichž obsahová shoda též není náhodná. U členů vztahu lexikálně-sémantické konverze lze uvažovat o rozdílných, avšak příbuzných významech. Předpokládáme, že tato významová příbuznost je dána totožností situačního obsahu, tj. abstraktní dějové situace vyjadřované slovesem, která je charakterizována stejným počtem situačních participantů vykazujících totožné sémantické charakteristiky a vstupujících do stejných vztahů (viz výše). Vztahy mezi participanty ovšem mohou vést u členů lexikálně-sémantické konverze k rozdílným důsledkům. Rozdíly v sémantické charakteristice lexikálně-sémantických konverzí se pak projevují v distinktivních kontextech, které ukazují, že mezi těmito členy dochází k sémantickému posunu systémové povahy, který se projevuje u sloves stejné

---

⁹⁶ V této souvislosti pak Kováčová zmiňuje jiné pojetí synonymie, a to pojetí synonymie v MST, kde synonymie není explicitně definována, ale je založena na intuitivním rozpoznání vět vyjadřujících stejný propoziční/situační význam (k situačnímu významu viz odd. 2.3). Takové pojetí synonymie je na rozdíl od synonymie v pojetí funkčního generativního popisu poměrně volné (Kováčová, 2005: 37nn.).

⁹⁷ Hajičová, Panevová a Sgall v této souvislosti konstatují, že v případě konverzívních predikátů sice nejde o synonymii, avšak že tato slovesa mají různé (i když příbuzné) významy (Hajičová – Panevová – Sgall, 2002).

sémantické třídy. Dále ukážeme, že tento sémantický rozdíl lze v případě mnoha lexikálně-sémantických konverzí interpretovat na základě holistického efektu (odd. 5 a 6).

3 Valenční teorie ve funkčním generativním popisu

V této kapitole přiblížíme funkční generativní popis, který představuje teoretické východisko naší práce. Nejprve podáme jeho základní charakteristiku (odd. 3.1) a poté se soustředíme na valenční teorii rozvíjenou v tomto teoretickém rámci (odd. 3.2). Dále představíme dosavadní zpracování změn ve valenčním rámci sloves ve funkčním generativním popisu (odd. 3.3).

3.1 Základní charakteristika funkčního generativního popisu

Funkční generativní popis (dále FGP) je závislostní typ formalismu navržený pro účely teoretického popisu struktury českých vět pomocí generativní procedury a strojového překladu. FGP je rozvíjen od 60. let minulého století na Univerzitě Karlově v pracích P. Sgalla a jeho spolupracovníků (Sgall, 1967; Sgall – Hajičová – Panevová, 1986: 116nn.; Hajičová – Panevová – Sgall, 2002: 83nn.).⁹⁸ Základní principy FGP byly koncipovány v návaznosti na pražskou strukturalistickou školu zejména v jejím funkčním přístupu k jazyku a v důrazu na ověřitelná (testovatelná) kritéria odlišující jazykové jevy mezi sebou navzájem a jazykové jevy od jevů mimojazykových (obsahových).⁹⁹ V koncepci FGP byly dále uplatněny metodologické požadavky vnesené do lingvistiky N. Chomskym. První ucelenou formulaci postulátů FGP přináší monografie P. Sgalla (1967), novější charakteristiku lze najít v (Sgall – Hajičová – Panevová, 1986). Nová etapa FGP se otevřela v souvislosti s rozvojem korpusové lingvistiky: FGP dnes tvoří teoretický základ pro budování Pražského závislostního korpusu (dále PZK) a dalších korpusů, zejména Pražského česko-anglického závislostního korpusu (PCEDT)¹⁰⁰, Pražského anglického závislostního korpusu (PEDT)¹⁰¹ a Pražského závislostního korpusu mluvené češtiny (PDTSL)¹⁰², a dále valenčních slovníků *PDT-VALLEX* a *VALLEX*, které představují první kroky ve vytváření formálního slovníku.

FGP rozčleňuje popis vztahu mezi jazykovým výrazem a jazykovým významem do několika kroků podle jazykových rovin. Na každé rovině jsou rozlišeny dvojí jednotky:

---

98 Viz též heslo *Funkční generativní popis (FGP)* v *Encyklopedickém slovníku češtiny* (autorem hesla je J. Panevová) (Karlík – Nekula – Pleskalová, 2002: 146n.)

99 K distinkci jazykový význam vs. kognitivní (ontologický) obsah viz odd. 2.4.

100 Viz (Bojar a kol., ms.).

101 Viz (Cinková a kol., 2009).

102 Viz (Hajič a kol., 2006).

elementární a komplexní. Komplexní jednotka se skládá z jednotek elementárních: může být posloupností elementárních jednotek (např. morf jako řetěz fonémů) nebo může být jednotkou složenou z elementárních jednotek, z nichž každá je prvkem jiné kategorie (např. deklinační morfém je kombinací pádu, čísla, rodu) nebo tu může jít o vztahy složitější (např. složení věty z větných členů). Tyto operace odpovídají vztahům kompozice (vztah C). Jednotky sousedních rovin vstupují do vztahu reprezentace (vztah R), tj. vztahu formy a funkce. Tento vztah je spojen s asymetrickým dualismem (homonymií a synonymií)¹⁰³ a může být chápán jako zobrazení jednotek dané roviny do množiny jednotek roviny sousední.

P. Sgall (1967) počítá s pěti rovinami jazykového systému: s rovinou tektogramatickou (dále TR), větněčlenskou,¹⁰⁴ morfologickou, morfonologickou a fonetickou.¹⁰⁵ Na nejvyšší tektogramatické rovině jsou za elementární jednotky považovány sémantémy utvářející propozice jakožto komplexní jednotky této roviny. Elementární jednotky roviny větněčlenské představují tagmémy vytvářející věty jakožto komplexní jednotky. Morfologickou rovinu jako elementární jednotky charakterizují sémata (např. séma dativu, séma singuláru, séma životnosti, séma substantiva) utvářející dva typy komplexních jednotek, a to morfémy (např. deklinační morfém dativu singuláru životného substantiva) a formémy (např. spojení sématu předložky se sématem pádu *na+acc*). Na morfonologické rovině představují elementární jednotky morfonémy (např. *matek/matc-/matč-/matk-*) vytvářející morfy (kmen *matk-*). Elementárními jednotkami fonetické roviny jsou distinktivní rysy skládající komplexní jednotky hlásky. Ve vztahu formy a funkce jsou následující jednotky sousedních rovin: věta (jakožto výraz je formou propozice) a propozice (jakožto význam je funkcí věty), tagmém a sémantém (tagmém je formou sémantému a sémantém je funkcí tagmému), formém a tagmém, morf a morfém, hláska a morfoném.

---

103 Stratifikační přístup, v němž jsou jednotky sousedních rovin ve vztahu formy a funkce, v tomto smyslu poskytuje vhodnou základnu pro popis asymetrického dualismu mezi výrazem a významem, tj. synonymií a homonymií. O homonymií mluvíme tehdy, pokud jedné formě roviny nižší odpovídají na nejbližší vyšší rovině dvě nebo více funkcí. Synonymií představuje vztah obrácený, tj. jedné funkci (významu) roviny vyšší odpovídají na rovině nižší dvě nebo více forem, zejm. (Panevová, 1980: 172nn.).

104 Ve studii *Underlying structure of sentence and its relations to semantics* argumentuje P. Sgall pro přímý přechod z tektogramatické roviny na rovinu morfologickou (Sgall, 1992). Za nezbytný z jednotek roviny větněčlenské je pokládán pouze subjekt. Vztah mezi aktantem jakožto jednotkou roviny tektogramatické a povrchovým subjektem pak má být vyznačen u slovesa ve slovníku. Tato informace odráží skutečnost, že při pasivizaci se do subjektové pozice dostává u slovesa *stavět* Patiens a u slovesa *informovat* Adresát.

105 Roviny uvádíme v pořadí, které odpovídá postupu od funkce k formě, který je potřebný k syntéze českých vět, opačný postup od formy k funkci je nutný k jejich analýze.

Z hlediska naší práce jsou podstatné především dvě roviny větné stavby, tj. rovina větných členů (rovina povrchově syntaktická) a rovina tektogramatická. V následujícím oddíle ukážeme, že lexikálně-sémantické konverze a další vztahy mezi sémanticky blízkými užitími slovesa spojené se změnami v jeho valenčním rámci lze popisovat a třídit na základě vztahu mezi jednotkami roviny větněčlenské a roviny tektogramatické s ohledem k usouvztažnění těchto jednotek s elementy situačního obsahu¹⁰⁶ slovesa (viz odd. 4). V následujícím výkladu se však budeme namísto označení tagmém držet v české jazykovědě obvyklejšího označení větný člen a namísto sémantému budeme s ohledem na valenční problematiku užívat označení valenční doplnění slovesa (viz dále). Nadále též namísto termínů věta vs. propozice budeme spíše specifikovat, zda nám jde o povrchovou nebo tektogramatickou (významovou) strukturu věty.

Ve FGP se pro každou větu předpokládá úplný zápis na každé rovině, tedy její popis v termínech všech rovin jazykového systému. Reprezentací věty na nižších rovinách (morfologické rovině a nižších rovinách) je správně utvořený řetěz lexikálních a gramatických jednotek. Reprezentaci věty na TR představuje desambiguovaný zápis významu věty; synonymní věty sdílejí jednu tektogramatickou reprezentaci, homonymní věty mají alespoň dvě tektogramatické reprezentace. Na TR (a též na rovině povrchové syntaxe) je věta reprezentována závislostním stromem: ve smyslu teorie grafů se jedná o orientovaný graf s kořenem, kde do každého uzlu kromě kořene vede právě jedna hrana. Uzly v tektogramatickém stromu reprezentují slova plnovýznamová (včetně plnovýznamových slov elidovaných v povrchové struktuře věty). Funkční slova vlastní uzly v tektogramatickém stromě zpravidla nemají; jsou reprezentovány jako atributy slov plnovýznamových. Každý uzel tektogramatického stromu má svou hodnotu lexikální, syntaktickou (tato hodnota určuje druh syntaktického vztahu specifikovaný tektogramatickou (TG) rolí, tzv. funktorem) a morfologickou (význam morfologických kategorií specifikovaný gramatémy, které jsou chápány jako tektogramatické koreláty gramatických kategorií, např. číslo, rod, modalita apod.). Uzly tektogramatického stromu respektují dvojí uspořádání: strukturní a lineární. První typ uspořádání reflektuje primárně vztah závislosti přímé i nepřímé (tj. podřízenosti). Lineární uspořádání uzlů pak odpovídá hloubkovému slovosledu (jde o uspořádání výrazů ve větě dle stoupající výpovědní dynamičnosti). Základní vlastností tektogramatického stromu je projektivita: uzly u_i , které

---

¹⁰⁶ K vymezení situačního obsahu viz odd. 2.3.

leží v lineárním (slovosledném) uspořádání mezi u_r a jeho (přímým) potomkem u_s , musejí být spojeny cestou s uzlem u_r (tj. existuje cesta z u_r do u_i). Vedle vztahu syntaktické závislosti se větná stavba vyznačuje i „nezávislostními“ vztahy, jako jsou koordinace, apozice nebo parenteze.

Podstatnou součástí formálního popisu jazykového systému ve FGP je slovník, v němž je uložena velká část mluvnické informace. Sgall navrhuje zahrnout do slovníkového hesla následující informace (odhlíží se zde od sémanticko-pragmatických rysů nebo morfemtické a fonologické podoby slov a jejich tvarů): (i) lexikální význam: homonymům odpovídá několik hesel (mezi hesly víceznačných slov jsou zachyceny určité specifické vztahy), (ii) morfologické gramatémy relevantní pro danou lexikální jednotku (zatím bez konkrétních hodnot) (např. vid u slovesa, číslo u substantiv i lexikálně podmíněné hodnoty gramatémů jako rod u substantiv apod.), (iii) valenční rámec obsahující možná valenční doplnění daného slova v pořadí odpovídajícím systémovému uspořádání (tj. základnímu pořadí dynamičnosti udržovanému uvnitř ohniska věty); v rámci valenčních doplnění by měly být vyznačeny aktanty (vnitřní doplnění, argumenty) a obligatorní volná doplnění (např. u slovesa *přijít* je obligatorní doplnění směru *kam*); seznamy fakultativních volných doplnění je možné vymezit pro celé slovní druhy nebo některé jejich podskupiny, (iv) ve valenčním rámci je rozlišena obligatornost a fakultativnost u aktantů, (v) u relevantních valenčních doplnění je vyznačena povrchová vypustitelnost: (např. u slovesa *přijít* je elidovatelné volné doplnění odpovídající směru *kam*), (vi) funkce antecedentu pro gramatickou koreferenci u kontroly, zejména pro subjekt závislého infinitivu (např. antecedentem u slovesa *nařídít* je Adresát, zatímco u slovesa *rozhodnout se* je to Aktor), (vii) možnost obsazovat některé syntaktické pozice (např. subjekt u pasiva), (viii) podmínky subkategorizace: u některých sloves může mít valenční doplnění formu závislé klauze (např. sloveso *líbit se, říkat*) (Sgall, 1998: 23n.).

3.2 Valence ve funkčním generativním popisu

Ústřední pozice valence v jazykovém systému je dána jednak tím, že jde o rys ukotvený v lexikálních vlastnostech slova, a jednak tím, že sehrává klíčovou roli v syntaxi. Podobně jako v jiných závislostních teoriích je i ve FGP považováno za centrum věty sloveso, a tak má studium valenčních vlastností slovesa pro explicitní popis struktury věty zásadní význam. Valenční teorie se ve FGP rozvíjí zhruba od 70. let především v pracích

Panevové (Panevová, 1974, 1975, 1977, 1980, 1994), komplexní rozbor podává též (Sgall, 1998, 2006). Popis valence v tomto teoretickém rámci navazuje na klasickou evropskou lingvistiku, a to především na L. Tesnière (1959), a částečně na studie Fillmorovy (1968, 1969).

FGP při studiu valence klade důraz na práci s operativními (testovatelnými) kritérii. Jedním ze zásadních kritérií je kritérium pro určení obligatornosti a fakultativnosti doplnění, tzv. dialogový test formulovaný Panevovou v (Panevová, 1974, 1980), též (Sgall – Hajičová – Panevová, 1986). Dialogový test se užívá zejména k potvrzení nebo vyvrácení hypotézy, že určité doplnění je sémanticky obligatorní, avšak není přítomno (tj. je vypuštěno) na rovině povrchové syntaxe. Dialogový test využívá podstatného rozdílu mezi otázkou po něčem, co má být posluchači známé, a otázkou po doplňující informaci. Na otázku po sémanticky obligatorním členu slovesa mluvčí nemůže odpovědět *Nevím*. Dialogový test lze demonstrovat na následujícím dialogu: *A: Jan právě přišel. B: Kam? A: *Nevím*. Takový dialog se nejeví jako smysluplný. Bylo by ho možné pokládat za smysluplný jen za určitých okolností, kdy se posluchač přeslechl, nebo je z kontextu zřejmé, že je jeho otázka *Kam?* eliptická (posluchač ví, na jaké místo Jan přišel, ale ptá se po bližším určení místa). Otázka *Kam?* tak má zcela jiný charakter než otázky po doplňující informaci typu *Odkud?*, *Proč?* apod. Srov.: *A: Jan právě přišel. B: Odkud? / Proč? / S kým? A: Nevím*. Odpovědi *Nevím* na otázku po doplňující informaci nečiní dialog nijak deviantní. Jestliže odpověď *Nevím* na otázku po určitém doplnění slovesa není možná, je takové doplnění chápáno jako doplnění na tektogramatické rovině obligatorní, které však může být z povrchové struktury věty za určitých podmínek vypuštěno (např. *přijít kam, odjet odkud, odpovědět na co*). Dialogovým testem lze také zjistit, že určitá doplnění objektového typu nejsou dle uvedeného testu sémanticky obligatorní, ale přitom je zřejmé, že patří k valenčnímu rámci slovesa. Tato doplnění jsou chápána jako aktanty (viz dále), smysluplnost dialogu není odpovědí *Nevím* porušena v případě, že mluvčí odpovídá posluchači na otázku po fakultativním aktantu. Při otázce po obligatorních aktantech odpověď mluvčího *Nevím* není možná. Srov.: *A: Koupil nové auto. B: Od koho? A: Nevím. B: Kdo? A: *Nevím*.

Vedle dialogového testu pracuje FGP s kritériem pro třídění typů závislostí, které rozlišuje valenční doplnění na aktanty (vnitřní doplnění, argumenty, participanty) a volná doplnění (adjunkty). Určitý druh doplnění je pak aktantem nebo volným doplněním

ve všech svých výskytech. Aktanty a volná doplnění jsou jednotkami TR a jsou chápány jako funkce větných členů roviny povrchové syntaxe (viz odd. 3.1). Tyto dvě skupiny doplnění v zásadě odpovídají Tesnièreovým aktantům (actants) a circumstantům (circonstants) (Tesnière, 1959). Mezi aktanty patří doplnění tradičně chápána jako objektová¹⁰⁷ a doplnění, jehož protějškem je povrchový subjekt. Volná doplnění jsou doplnění adverbialního typu.

Operativní kritéria pro třídění závislostí byla formulována zejména v (Panevová, 1974, 1980), dále (Hajičová – Panevová – Sgall, 2002), (Mikulová a kol., 2005). Následující kritéria se vztahují především ke slovesným doplněním: (i) může dané doplnění rozvíjet jedno sloveso (jeden výskyt) víc než jednou? (odhlížíme-li od koordinace a apozice) a (ii) může dané doplnění rozvíjet (a) jakékoli sloveso (odhlížíme-li od obsahových omezení) nebo (b) jen některá slovesa tvořící omezenou skupinu, která musejí/mohou být specifikována výčtem? Pokud doplnění může rozvíjet dané sloveso jen jednou a odpovídá charakteristice (iib), jde o aktant. Počet aktantů je charakteristický pro každé sloveso a aktanty by měly být specifikovány ve slovníku.

FGP rozlišuje celkem pět aktantů: Konatel, Aktor (ACT), Patiens (PAT), Adresát (ADDR), Výsledek, Efekt (EFF) a Původ (ORIG). Při klasifikaci aktantů se přihlíží k počtu aktantů u výskytu slovesa, k analogii dle dalších sloves, k jejich sémantice (týká se především třetího až pátého aktantu) a k jejich morfematičké realizaci.

(i) Konatel je („levovalenční“) aktant vymezený jako první aktant slovesa, primárně je funkcí povrchového subjektu; tento aktant odpovídá různým kognitivním rolím: činiteli děje, nositeli děje/stavu, kauzátorovi, ale i proživateli nebo předmětu dějem zasahovanému (např. *Petr.ACT vyrobil psaníčko z papíru; Otec.ACT šel domů; Děti.ACT už spí; Větr.ACT rozbil okno; Okno.ACT se rozbilo nárazem větru; Matce.ACT se obraz nelíbil*).

(ii) Patiens je („pravovalenční“) druhý aktant slovesa, kterému primárně odpovídá přímý předmět (cílový, dotkový apod.); kognitivně se může jednat o cíl, objekt zasažený dějem nebo dějem vznikající apod. (např. *dotknout se drátů.PAT; pohladit kočku.PAT; rozbít talíř.PAT; vykopat jámu.PAT; uvařit oběd.PAT*).

(iii) Adresát je („pravovalenční“) aktant, který je prototypicky významovým

---

107 Aktant výsledek a původ (viz dále) jsou někdy charakterizovány jako adverbialní určení, výsledek navíc jako doplněk.

protějškem nepřímého objektu (často vyjádřeného dativem). Uplatňuje se u sloves se třemi a více aktanty a zpravidla se vyznačuje rysem životnosti; prototypicky nese kognitivní roli příjemce děje (např. *Řekl o tom matce.ADDR; Přikázal dětem.ADDR uklidit pokoj; Dal synovi.ADDR peníze; Sebral mu.ADDR čepici; Vůbec s ním.ADDR nemluví*).

(iv) Výsledek, Efekt představuje („pravovalenční“) aktant, kterému odpovídá na povrchové rovině věcný předmět, doplněk nebo určení výsledku; je určován u sloves se třemi a více aktanty (např. *Otce zvolili předsedou.EFF; Čarodějnice proměnila prince v žábu.EFF; Zaměnila si pravou botu za levou.EFF*).

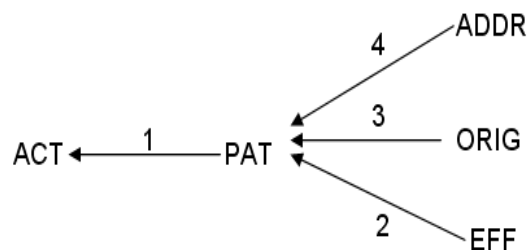
(v) Původ je („pravovalenční“) aktant, který je rozlišován u tří a více aktantových sloves; kognitivně mu odpovídá role původu (např. *plést svetr z vlny.ORIG; stavět ze dřeva.ORIG dům; Jan vyrostl z chlapce.ORIG v muže*).

V zásadě platí, že první dva aktanty, Konatel a Patiens, jsou určovány syntakticky, zatímco pro určení dalších aktantů se zohledňují sémantická kritéria. FGP se tak vyhýbá dvěma krajnostem v popisu valenčních doplnění: (i) subjektivismu v určování doplnění pouze na základě sémantických rysů doplnění bez ohledu na jeho povrchovou realizaci (Fillmore, 1968, 1977)¹⁰⁸ a (ii) čistě syntaktickému vymezení doplnění, které nezohledňuje vztah doplnění ke slovesu (Tesnière, 1959). U slovesa s jediným aktantem je tento aktant označen jako Konatel bez ohledu na jeho kognitivní roli, sloveso se dvěma aktanty má pak vždy ve valenčním rámci Konatele a Patienta. U slovesa se třemi a více aktanty v rámci se zohledňují sémantická kritéria.

Pokud sloveso nemá ve svém valenčním rámci obsazeny všechny pozice aktantů (příklady typu *Maminka.ACT předělala dětem.ADDR loutku.PAT z čerta.ORIG na kašpárka.EFF* jsou spíše výjimečné), podléhají aktanty tzv. posouvání. Aktanty podléhající posouvání svou kognitivní rolí neodpovídají aktantové pozici, do níž se posouvají, obvykle jsou však jazykově strukturovány jako daná aktantová pozice (např. *Kniha.ACT←PAT vyšla; Váza.ACT←PAT se rozbila; postavit dům.PAT←EFF z cihel; vyrůst z chlapce v muže.PAT←EFF; Nemoc pochází z viru.PAT←ORIG; vyhubovat někomu.PAT←ADDR; věřit někomu.PAT←ADDR*). Princip posouvání aktantů zobrazuje následující schéma (obr. 3.1):

---

¹⁰⁸ Fillmorovy pády ve vztahu k distinkci jazykový význam vs. kognitivní obsah jsou diskutovány např. ve Sgallově studii *Case and Meaning* (Sgall, 1980).

Obr. 3.1. Princip posouvání aktantů ve FGP (čísla označují přednost v posouvání) (Panevová, 1980: 45).

Volná doplnění jsou sémanticky distinktivní. Platí pro ně specifika (i) a (ia) uvedená výše: volné doplnění může rozvíjet jakékoli sloveso (omezení na slučitelnost slovesa a volného doplnění je dáno spíše obsahovými vztahy než syntaktickými rysy),¹⁰⁹ a to více než jedenkrát (např. *Včera.TWHEN večer.TWHEN jsem šel pozdě.TWHEN spát; Prostírání najdeš v příborníku.LOC ve druhé polici.LOC dole.LOC*). Seznam volných doplnění včetně jejich prototypické morfematické charakteristiky lze najít v (Mikulová a kol., 2005).

Kombinací kritéria obligatornosti (obligatorní vs. fakultativní) a kritéria pro rozlišení druhů závislosti (aktant vs. volné doplnění) dostáváme čtyři možné případy: obligatorní aktanty, fakultativní aktanty, obligatorní volná doplnění a fakultativní volná doplnění. Za bezpříznakový (prototypický) syntaktický vztah lze pokládat (i) vztah aktantů k řídicímu slovu, u nichž je aktant obligatorní (fakultativnost u aktantů je příznaková), a (ii) vztah volných doplnění k řídicímu slovu, u nichž je volné doplnění fakultativní (u volných doplnění je příznaková obligatornost). Do struktury valenčního rámce patří všechny aktanty bez ohledu na jejich obligatornost a ta volná doplnění, která jsou obligatorní; v tomto smyslu lze hovořit o standardním valenčním rámci. Lze pak rozlišovat doplnění valenční (aktanty a obligatorní volná doplnění) a nevalenční (fakultativní volná doplnění). Lze předpokládat, že fakultativní volná doplnění mohou být specifikována pro celé sémantické

¹⁰⁹ Např. sloveso *ležet* se obvykle nespojuje s volným doplněním směru *odkud* nebo *kudy*, avšak nelze dopředu vyloučit specifický kontext, v němž se dané doplnění vyskytne: *Vinice ležely od Mikulova přes celou Pálavu ve smyslu táhnout se.*

skupiny sloves jako jejich typická rozvití (např. slovesa pohybu se typicky spojují s volnými doplněními směru *odkud, kudy a kam*).¹¹⁰

Při širším zpracování valence se ukazuje, že vedle dvou typů závislostních vztahů, aktantů a volných doplnění, by bylo vhodné uvažovat o třetí distinkci tzv. kvazivalenčních doplnění, která vykazují „hybridní“ chování: sdílejí některé rysy s aktanty (i)-(iii) a jiné s volnými doplněními (iv)-(vi): (i) jde o rekční doplnění sloves, (ii) vyskytují se u omezené skupiny sloves, (iii) jeden výskyt slovesa nemohou rozvíjet více jak jedenkrát, (iv) jsou sémanticky homogenní, (v) nepodléhají tzv. posouvání, (vi) ve většině případů jsou fakultativní (Panevová, 2003), (Lopatková – Panevová, 2005). Následující typy doplnění vykazují rysy kvazivalenčních doplnění: Překážka (OBST) (např. *zakopnout o roh.OBST stolu*), Prostředník (MED) (např. *zatahat někoho za rukáv.MED*), Rozdíl (DIFF) (např. *inflace se zvýšila o 5%.DIFF*) a Záměr (INTT) (např. *jít do lesa na jahody.INTT; jít mamince nakoupit.INTT*) (Lopatková – Panevová, 2005). O dalším kvazivalenčním doplnění Pramen (Source) by dle Sgalla bylo možné uvažovat v případech jako *zemřít na něco* (Sgall, 2006: 174).

V současnosti je valenční teorie FGP rozvíjena především v souvislosti s anotacemi PZK a s budováním valenčních slovníků *VALLEX* a *PDT-VALLEX*. Adekvátnost teoretického popisu valence uplatňovaného ve FGP je tak ověřována ve velkém měřítku na souvislých textech. V této souvislosti se ukázalo, že valenční teorie FGP může být uplatněna též při popisu jazykových jevů necentrální povahy (Panevová, 1998). Kromě sloves je v rámci valenční teorie FGP rozvíjen i popis dalších slovních druhů: valenci substantiv se zabýval zejména Piřha (Piřha, 1980), Panevová (Panevová, 1998), (Lopatková – Řezníčková – Žabokrtský, 2002), (Kolářová, 2005), valenčním vlastnostem adjektiv se věnoval Piřha (Piřha, 1982). V souvislosti s anotací velkého množství dat se ukazuje jako přínosné studovat valenci s ohledem na příslušnost slovesa k sémantické třídě; nejvíce pozornosti se dosud dostalo slovesům dandi a recipiendi (Lopatková – Panevová, 2004), slovesům dicendi (Součková, 2005), (Kettnerová, 2008) a slovesům pohybu (Lopatková – Panevová, 2007).

---

110 Ve valenčním slovníku *VALLEX* jsou již zachycena některá fakultativní volná doplnění rozvíjející výrazné sémantické skupiny sloves, jako jsou právě např. směrová doplnění u sloves pohybu.

3.3 Změny ve valenčním rámci sloves ve funkčním generativním popisu

V souvislosti s budováním PZK a valenčních slovníků *PDT-VALLEX* a *VALLEX* se do centra pozornosti ve FGP dostávají též některé vztahy mezi užitími sloves spojené se změnami v jejich valenčním rámci. Primárně je v teoretickém rámci FGP zaměřena pozornost na ty změny ve valenčním rámci slovesa, které jsou vyvolány změnami v jeho morfologické charakteristice. Tyto změny charakterizují vztahy mezi užitími sloves, které v odd. 4 označujeme jako diateze. Diateze jsou z hlediska explicitního popisu struktury věty klíčové v tom smyslu, že spojují užití sloves, která sdílejí (až na rozdíl v hodnotě morfologického gramatému slovesa reflektujícího odlišnou morfologickou charakteristiku slovesa) totožnou tektogramatickou (významovou) strukturu, avšak liší se povrchovou větňou strukturou. Valenční rámec slovesa v tomto případě zůstává zachován, mění se pouze morfematically vyjádření některých valenčních doplňků, která implikují změny v jejich povrchově syntaktické realizaci. Popis diatezí sehrává zásadní roli v jedné z klíčových úloh počítačového zpracování přirozených jazyků – v generování textů (příp. mluveného slova), které odpovídá syntéze vět, tedy postupu od funkce k formě, kdy je na základě tektogramatické reprezentace generována česká věta.

První ucelené formální zpracování diatezí vycházející z teoretického rámce FGP podává v návrhu českého syntaktického lexikonu Skoumalová (2001). Skoumalová počítá se čtyřmi diatezemi: opisným pasivem, reflexivním pasivem, mediopasivem a konstrukcemi s pomocnými slovesy *mít* a *dostat*. Autorka předpokládá, že většina z příznakových konstrukcí diatezí může být pravidelně odvozena z valenčního rámce odpovídajícího aktivní formě slovesa. Sloveso je tak ve slovníku popsáno množinou valenčních rámců, k nimž jsou přiřazeny speciální symboly označující typy diatezí, které je možné na daný rámec uplatnit. Skoumalová navrhuje derivovat příznakové konstrukce opisného a reflexivního pasiva, mediopasiva a konstrukcí s pomocnými slovesy *mít* a *dostat* pomocí několika algoritmů. Pro názornost zde uveďme autorčino pravidlo pro derivaci opisného pasiva (Skoumalová, 2001: 33nn.):

- (i) forma slovesa se mění na opisné pasivum,
- (ii) pokud rámec obsahuje objekt vyjádřený akuzativem, stává se subjektem realizovaným nominativem,
- (iii) pokud je takový objekt vyjádřen klauzí nebo infinitivem, stává se subjektem

- se zvláštním typem shody (3. os. sg. n.),
- (iv) pokud rámec neobsahuje objekt v akuzativu, pasivum má nulový subjekt se stejnou shodou jako v případě (iii),
- (v) pokud rámec obsahuje pouze subjekt, pasivizace je vyloučena,
- (vi) původní subjekt může být realizován instrumentálem,
- (vii) ostatní členy valenčního rámce zůstávají ve svých pozicích.

Diatezemi se dále na základě kontrol anotací valence sloves v PZK zabývá Urešová a Pajas (Urešová – Pajas, 2009) a (Urešová, 2011). Tito autoři rozlišují primární diatezi (finitní tvar sloves v aktivním rodě) od diateze sekundární. Užití slovesa v sekundární diatezi pak popisují pomocí transformačních pravidel, která formalizují změny v povrchových realizacích valenčních doplnění slovesa. Tato pravidla autoři formulují pro účely popisu valence sloves ve valenčním slovníku *PDT-VALLEX*. Autoři vymezují celkem pět diatezí: opisné pasivum, reflexivní pasivum, rezultativní diatezi, dispoziční diatezi (dispoziční modalitu) a reciprocitu.¹¹¹ Pro ilustraci zde uvedme příklad transformačních pravidel pro derivaci opisného pasiva,¹¹² která se uplatňují u tranzitivních sloves: (i) ACT(1) je odsunut ze subjektové pozice a jeho forma se mění z (1) na (7), příp. (od+2), a (ii) do subjektu se posouvá PAT, ADDR nebo EFF: (a) PAT je posunut do subjektové pozice, přičemž forma PAT je transformována následujícím způsobem: (4) → (1), (f) → (f), (c) → (c), jiné formy PAT → DELETE (nejsou povrchově vyjádřeny), formy dalších doplnění zůstávají zachovány kromě EFF(jako+4) v souvýskytu s PAT(4), jehož forma se mění na EFF(jako+1), (b) ADDR je posunut do subjektu: (4) → (1), formy dalších doplnění se nemění a (c) EFF je posunut do subjektové pozice: (4) → (1), formy dalších doplnění se nemění.¹¹³ Aplikujeme-li transformační pravidla na rámec slovesa *požádat* ACT(1) ADDR(4) PAT(o+4,aby), získáme rámec ACT(7) ADDR(1) PAT(o+4,aby) (např. *Rektor.ACT₁ požádal tajemníka.ADDR₄ o dokumentaci.PAT_{o+4} → Tajemník.ADDR₁ byl požádán rektorem.ACT₇ o dokumentaci.PAT_{o+4}*), podobně výsledkem transformačního pravidla opisného pasiva uplatněného na valenční rámec slovesa *přijímat* ACT(1) PAT(4) EFF(jako+4), je valenční rámec ACT(7) PAT(1) EFF(jako+1) (např. *Univerzita.ACT₁*

111 Přísně vzato se dle Urešové a Pajase v případě reciprocit o diatezi nejedná, jelikož změny v povrchové realizaci valenčních doplnění nejsou spojeny se změnami morfologických rysů slovesa, avšak reciprocita vykazuje některé podobné rysy jako výše uváděné diateze (Urešová – Pajas, 2009).

112 Opisným pasivem se v rámci FGP již v osmdesátých letech minulého století zabývala Králíková (1980).

113 Číslice označují příslušný pád, symbol f infinitiv a c odpovídá klauzi. K formálnímu způsobu zápisu povrchových realizací valenčních doplnění viz (Mikulová a kol., 2005).

přijímala tyto cizince.PAT₄ jako překladatele.EFF_{jako+4} → Tito cizinci.PAT₁ byli univerzitou.ACT₇ přijímáni jako překladatelé.EFF_{jako+1}).

Diateze byly v rámci FGP dosud nejsoustavněji popsány u J. Panevové (Panevová a kol., ms.). Autorka vztahy mezi syntaktickými strukturami, které se vyznačují změnami ve valenčním rámci slovesa, k nimž dochází v důsledku změny morfologické kategorie slovesného rodu, označuje jako gramatické diateze. Panevová rozlišuje celkem pět typů gramatických diatezí: pasivní, deagentní, rezultativní, dispoziční a recipientní-pasivní diatezi. Autorka navrhuje následující formální zachycení gramatických diatezí: větná struktura členů diateze se na TR liší hodnotou morfologického slovesného gramatému *diatgram*. V lexikonu je možnost vytvářet příznakové konstrukce jednotlivých diatezí zachycena u slovesa (přesněji u lexikálních jednotek slovesa) ve zvláštním atributu. Změny ve valenčním rámci jsou pak popisovány na základě formálních pravidel. Více o tomto pojetí viz odd. 4.2.1.

K dalším vztahům mezi užitími slovesa spojeným se změnami v jeho valenčním rámci, jejichž popis je stejně jako v případě diatezí klíčový pro generování věty, patří reciprocita, tj. vztah vzájemnosti mezi valenčními doplněními. Při recipročním užití slovesa zůstává (stejně jako v případě diatezí) valenční rámec slovesa zachován, mění se pouze povrchová vyjádření těch členů valenčního rámce, které vstupují do vztahu vzájemnosti.¹¹⁴ V rámci FGP je reciprocita teoreticky zpracována u Panevové a Mikulové (Panevová, 1999, 2007), (Panevová – Mikulová, 2007). Panevová a Ševčíková s ohledem na skutečnost, že reciproční užití sloves není spojeno se změnou morfologické charakteristiky slovesného rodu, označují reciprocitu jako syntaktickou diatezi (Panevová – Ševčíková, 2010). Chápání reciprocity jako odlišného typu diateze má své opodstatnění v tom smyslu, že zatímco různé typy gramatických diatezí nelze vzájemně kombinovat, kombinace reciprocity a gramatických diatezí je za určitých okolností přípustná.¹¹⁵

Co se týče reprezentace reciprocity v lexikonu,¹¹⁶ navrhuje Panevová ve valenčním rámci vyznačit indexem R ta valenční doplnění, která mohou vstoupit do vztahu vzájemnosti (Panevová a kol., ms.), k této problematice viz též (Urešová, 2011). Změny v povrchových realizacích recipročně užitých valenčních doplnění pak lze (podobně jako v případě gramatických diatezí) popisovat pomocí formálních pravidel (Urešová, 2011).

114 Odtud vyplývá i řazení reciprocity k diatezím u Urešové a Pajase (Urešová – Pajas, 2009).

115 K možnosti kombinace diatezí a reciprocity viz odd. 4.2.2.

116 Zachycení reciprocity na TR v PZK popisuje (Mikulová a kol., 2005: 156nn.), nověji pak (Urešová, 2011). Odlišný návrh reprezentace reciprocity na TR podává Skoumalová (2001).

Ve valenčním slovníku *VALLEX* je informace o reciprocitě valenčních doplnění u příslušných lexikálních jednotek slovesa uložena ve zvláštním atributu *-rcp*, jehož hodnotou jsou ta doplnění (specifikovaná funktoři), která mohou do vztahu symetrie vstoupit (Lopatková a kol., 2008). Odlišný návrh reprezentace reciprocity ve slovníku najdeme u Skoumalové (2001), která pro reciprocitu zavádí gramatém *x* vyznačený ve valenčním rámci u valenčního doplnění, které může být recipročně užito s jiným doplněním; hodnotou tohoto gramatému je doplnění, jež je možné s daným doplněním recipročně užít (Skoumalová, 2001: 23nn.).

Na formální popis vztahu lexikálně-sémantické konverze se v rámci FGP soustředili především Lopatková, Žabokrtský a Skwarska (2006), nověji Kettnerová a Lopatková (2009, 2010a, 2010b). V těchto pracích je vztah lexikálně-sémantické konverze označován termínem sémantická diateze. Autoři navrhují v datové části lexikonu reprezentovat lexikálně-sémantická konverzíva odlišnými lexikálními jednotkami. Dále ukazují, že změny ve valenční struktuře těchto lexikálních jednotek jsou na rozdíl od diatezí natolik různorodé, že je nevhodné je popisovat pomocí formálních syntaktických pravidel. Pro jejich reprezentaci navrhují obecná pravidla popisující změny v korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění. V následujících kapitolách na tento přístup navážeme a budeme ho dále rozvíjet.

4 Alternace v češtině

V tomto oddíle se soustředíme na popis lexikalizovaných alternací, kterými se vyznačují valenční rámce lexikálně-sémantických konverzí. Tyto alternace popisujeme na pozadí dalších vztahů mezi sémanticky blízkými užitími téhož slovesa, které jsou spojeny se změnami v jeho valenční struktuře. Při jejich popisu využijeme distinkci situačního obsahu a strukturního významu.¹¹⁷ Připomeňme zde, že situační obsah slovesa chápeme jako abstraktní dějovou situaci vyjadřovanou slovesem, která je dána totožností účastníků situace, jejich obsahových charakteristik a vzájemných vztahů. Při vymezení souboru elementů situačního obsahu, označovaných zde jako situační participanty, se opíráme podobně jako Kováčová o kritéria dostatečnosti a nezbytnosti: soubor situačních participantů musí být vymezen tak, aby „obsahoval minimálně dostačující počet elementů [VK: kritérium dostatečnosti] pro to, aby byl význam slovesa popsán vyčerpávajícím způsobem [VK: kritérium nezbytnosti]” (Kováčová, 2005: 70). Nejde nám ovšem o to, aby soubor situačních participantů vymezoval lexikální jednotku slovesa v rámci lexikální struktury jazyka jako jedinečnou, tj. aby odrážel vlastnosti pro danou jednotku specifické, jež ji odlišují od ostatních lexikálních jednotek. V úvahu bereme především ty situační participanty (a též jejich sémantické vlastnosti a vztahy, do nichž vstupují), které určují příslušnost slovesa k určité sémantické třídě.

Z hlediska typologie vztahů mezi sémanticky blízkými užitími slovesa pokládáme za klíčový vztah mezi situačním obsahem a strukturním významem slovesa, konkrétně vztah mezi komponenty situačního obsahu, tj. situačními participanty, a elementy strukturního významu, tj. členy valenčního rámce, včetně jejich povrchových syntaktických pozic. Strukturní význam slovesa zachycujeme formou valenčního rámce vymezeného v souladu s valenční teorií FGP (viz odd. 3.2) jako posloupnost valenčních doplnění specifikovaných pomocí TG rolí (funktorů). Situační obsah budeme prozatím charakterizovat pomocí souboru situačních participantů, jejichž obsahové charakteristiky specifikujeme pomocí sémantických rolí. Taková sémantická interpretace situačního obsahu slovesa však není úplná. Volíme ji zde pro názornost a zjednodušení výkladu s vědomím toho, že jde o lexikálně-sémantickou reprezentaci ne zcela uspokojující, jelikož přihlíží pouze k elementům situačního obsahu a jejich obsahovým charakteristikám,

¹¹⁷ K rozdílu mezi situačním obsahem a strukturním významem viz odd. 2.3.

zatímco vztahy mezi nimi v ní své místo nenacházejí. Volbě a popisu sémantického metajazyka adekvátně reprezentujícího lexikálně-sémantické vlastnosti slovesa věnujeme vzhledem ke komplexnosti této otázky samostatné kapitoly, viz odd. 5.2. a 6.2. Názvy sémantických rolí přiřazovaných situačním participantům stanovujeme prozatím intuitivně, snažíme se o to, aby co nejdůležitěji určovaly funkci, kterou participanty v situaci plní, tj. aby jednoznačně vystihovaly jejich sémantickou charakteristiku. V odd. 5.2.2 a 6.2 představíme strukturovanou lexikálně-sémantickou reprezentaci, v níž jsou sémantické role (odpovídající obsahovým charakteristikám situačních participantů) stanoveny nikoli na základě intuice, ale jsou vyvozovány z pozice situačního participantu v lexikálně-sémantické struktuře.

V odd. 2 jsme lexikálně-sémantickou konverzi charakterizovali jako vztah mezi sémanticky blízkými, avšak rozdílně syntakticky strukturovanými užitími téhož slovesného lexému, které se vyznačují specifickými změnami v jeho valenční struktuře. Tento typ konverzních vztahů je realizován prostředky lexikálně-sémantickými, tj. změnou lexikální jednotky. Vycházíme zde ze základního předpokladu, že každá lexikální jednotka slovesa je jedinečným způsobem charakterizována situačním obsahem a strukturním významem. Změny v situačním obsahu slovesa obvykle předznamenávají i změny v jeho strukturním významu. Srov. rozdíly v situačním obsahu slovesa *bavit se* v užitích *S rodiči jsme se bavili o přestavbě domu* (ve smyslu *hovořit s někým o něčem*) – *Včera jsme se na večírku dobře bavili* (ve smyslu *užívat si zábavu*), kde první užití slovesa je charakterizováno třemi situačními participanty se sémantickými rolemi Mluvčí, Recipient a Informace, zatímco situační obsah druhého užití se vyznačuje jediným participantem s rolí Proživatel. Daným užitím slovesa *bavit se* pak odpovídají odlišné valenční rámce: $ACT_1^{obl} ADDR_{s+7}^{obl} PAT_{o+6}^{obl}$ (*hovořit s někým o něčem*) a ACT_1^{obl} (*užít si zábavu*).¹¹⁸ Lze ovšem najít i případy, kdy se dvě lexikální jednotky slovesa (příp. více lexikálních jednotek) odlišují situačním obsahem, avšak přesto vyjadřují stejný strukturní význam, tj. jsou reprezentovány totožným valenčním rámcem. Srov. užití slovesa *setkat se* ve větách *Setkal se s bratrem* (ve smyslu *přijít do styku*) – *Setkal se s nenávisť* (ve smyslu *zažít*), kde oběma užitím odpovídá valenční rámec $ACT_1^{obl} PAT_{s+7}^{obl}$.

Na druhou stranu nám jazyk umožňuje též situační obsah slovesa rozdílně významově strukturovat. V takových případech jsou elementy situačního obsahu různým způsobem

---

118 Zápis valenčního rámce přebíráme z *Valenčního slovníku českých sloves* (Lopatková a kol., 2008) (na rozdíl od uvedené notace však vyznačujeme obligatornost u aktantů zkratkou obl).

rozmístěny do valenčního rámce: stejnému situačnímu obsahu odpovídá více než jeden valenční rámec. Kandidáty na totožnost situačního obsahu při rozdílech ve strukturním významu představují kromě lexikálně-sémantických konverzí (např. *prohnat hlavu kulkou* – *prohnat hlavou kulku*) též lexikální konverziva (např. *Jan koupil od Petra auto* – *Petr prodal Janovi auto*) a některé další konstrukce (např. *vyjít na kopec* – *vyjít kopec* nebo *Pavel řekl, že je Petr chytrý* – *Pavel řekl o Petrovi, že je chytrý*).

Změny ve valenční struktuře sloves (alternace) spojené se změnou lexikální jednotky slovesa jsou lexikálně podmíněné a vyplývají ze změn v korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění (odd. 4.1). Vedle lexikalizovaných alternací se setkáváme se změnami, které přísluší ke gramatické struktuře jazyka; užití slovesa je v takových případech charakterizováno totožným situačním obsahem a stejným strukturním významem, lexikální jednotka slovesa se tudíž nemění. Změny ve valenčním rámci v takovém případě vznikají jako důsledek rozdílů v přiřazení valenčních doplnění, resp. jim odpovídajících situačních participantů, povrchovým syntaktickým pozicím. Ukážeme, že za určitých podmínek je možné lexikálně podmíněné alternace kombinovat se změnami náležejícími ke gramatické struktuře jazyka (odd. 4.2).

Centrální postavení v rámci lexikalizovaných a gramatikalizovaných alternací pak zaujímají konverzní změny ve valenční struktuře slovesa, tj. takové, které mají povahu permutace situačních participantů zasahující některou z prominentních syntaktických pozic subjektu, nebo přímého objektu, zatímco nekonverzní alternace jsou spíše povahy periferní.

4.1 Lexikalizované alternace

Ke změnám ve valenční struktuře sloves založeným v lexikální struktuře jazyka (lexikalizovaným alternacím) řadíme (i) změny spojené s permutací situačních participantů (odd. 4.1.1), (ii) dvojí strukturní realizaci situačního participantu (odd. 4.1.2) a (iii) strukturní rozpad situačního participantu (odd. 4.1.3). Uvedené alternace jsou charakteristické pro vztahy mezi lexikálními jednotkami slovesa, které sdílejí situační obsah, ale liší se z hlediska strukturního významu. Rozmístění situačních participantů ve valenčním rámci se pak u takových lexikálních jednotek liší. Vztahy mezi těmito lexikálními jednotkami třídíme na základě typu změn ve vzájemné korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění. Soustředíme se zde pouze na ty alternace, kterými se vyznačují vztahy mezi lexematicky totožnými užitími slovesa. Nutno ovšem

podotknout, že totožnost situačního obsahu při rozdílech ve strukturním významu charakterizují i vztahy mezi lexematicky odlišnými slovesy, jako jsou lexikální konverzíva typu *koupit – prodat* nebo nereflexivní a reflexivní protějšky sloves typu *naplnit – naplnit se* (např. *Voda naplnila jámu – Jáma se naplnila vodou*). Od těchto případů zde však vzhledem k šíři problematiky odhlížíme. Na závěr tohoto oddílu připojujeme případy užití sloves, která sice intuitivně chápeme jako sémanticky blízká, u kterých však shledáváme drobné rozdíly v situačním obsahu (odd. 4.1.4).

4.1.1 Lexikálně-sémantická konverze

Centrální typ lexikalizovaných alternací je spojen se vztahem lexikálně-sémantické konverze, který chápeme jako vztah mezi sémanticky blízkými užitími téhož slovesného lexému, která jsou charakterizována totožným situačním obsahem, jehož komponenty – situační participanty – jsou rozdílným způsobem přiřazeny valenčním doplněním. Z těchto změn pak vyplývají změny v povrchově syntaktické strukturaci daných situačních participantů. Tyto změny se v případě lexikálně-sémantických konverzí dotýkají prominentních povrchových syntaktických pozic takovým způsobem, že lze mluvit o permutaci dvou situačních participantů zasahující buď pozici přímého objektu (1a) a (1b), nebo subjektu (2a) a (2b).¹¹⁹

(1) a. *Kadeřnice vyčesala vlasy*.Materiál-obj *do drdolu*.Produkt-inobj – b. *Kadeřnice vyčesala z vlasů*.Materiál-inobj *drdol*.Produkt-obj

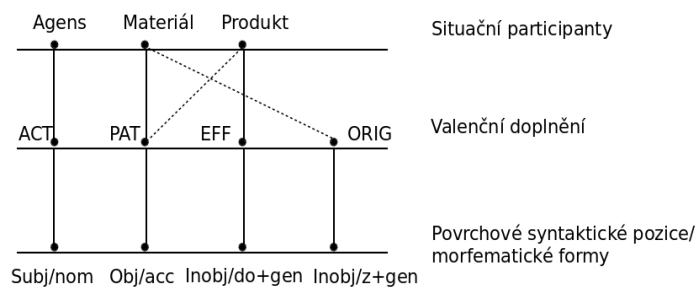
(2) a. *Slunce*.Zdroj-subj *vyzařuje teplo*.Substance-obj – b. *Ze Slunce*.Zdroj-adv *vyzařuje teplo*.Substance-subj

Podstatu změn ve valenčním rámci typických pro lexikálně-sémantická konverzíva objasníme na užitích slovesa *vyčesat* v (1a) a (1b); soustředíme se na jejich charakteristiku z hlediska situačního obsahu a strukturního významu, a to především s ohledem na korespondenci situačních participantů charakterizovaných sémantickými rolemi a valenčních doplnění specifikovaných tektogramatickými (TG) rolemi. Nejprve zde popíšeme situační obsah slovesa *vyčesat*. Situační obsah tohoto slovesa charakterizují tři

¹¹⁹ Ke konverzním vztahům (vedle vztahů lexikálně-sémantické konverze) lze řadit i diateze, tj. vztahy mezi užitími téhož slovesa, u nichž jsou však změny ve vzájemném přiřazení valenčních doplnění, resp. jim odpovídajících situačních participantů, vyvolány prostředky gramatickými: změnou morfologické charakteristiky slovesa. U diatezí se permutace situačních participantů dotýká pouze povrchové pozice subjektu a korespondence mezi participanty a valenčními doplněními zůstává zachována (odd. 4.2.1).

situační participanty: A ten, kdo vykonává činnost vyjadřovanou slovesem, B určitá entita, kterou A svou činností zasahuje takovým způsobem, že B působením této činnosti mění svou formu či uspořádání v entitu C. Těmto třem situačním participantům přisuzujeme následující sémantické role: Agens (=situační participant A), Materiál (=participant B) a Produkt (=participant C). Zjišťujeme, že obě užití slovesa *vyčesat* v (1a) a (1b) se vyznačují stejným počtem situačních participantů charakterizovaných totožnými obsahovými charakteristikami a že tyto participanty vstupují do stejných vztahů. Situační obsah slovesa *vyčesat* je tedy v (1a) a (1b) totožný, tj. abstraktní dějová situace vyjadřovaná slovesem („uspořádání matérie do určitého výsledného tvaru“) je stejná.

To, čím se užití slovesa *vyčesat* v (1a) a (1b) odlišují, je rozdílné uspořádání situačních participantů do valenčního rámce: (i) syntaktická strukturace situačního participantu se sémantickou rolí Agens (=situační participant A) se nemění, v (1a) i (1b) mu odpovídá Konatel (ACT), (ii) druhý situační participant Materiál (=participant B) koresponduje jednou s Patientem (PAT) (1a) a podruhé s Původem (ORIG) (1b) a (iii) situační participant s rolí Produkt (=participant C) je jednou usouvztažen s Výsledkem (EFF) (1a) a podruhé s Patientem (PAT) (1b). Užití slovesa *vyčesat* v (1a) a (1b) tedy odlišuje rozdílné vzájemné přiřazení situačních participantů se sémantickými rolmi Materiál a Produkt a valenčních doplnění PAT, ORIG a EFF. Vzájemnou korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění slovesa *vyčesat* v (1a) a (1b) lze znázornit následujícím schématem:

Obr. 4.1. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic slovesa *vyčesat* v (1a) a (1b).

Důsledkem rozdílů v korespondenci daných situačních participantů a valenčních doplnění je odlišná povrchová syntaktická strukturace těch situačních participantů, které dané změně podléhají: situační participant Materiál (korespondující buď s PAT (1a), nebo s ORIG (1b)) je vyjádřen po řadě buď v pozici přímého objektu (1a), nebo v pozici

nepřímého objektu realizovaného předložkovou skupinou z+genitiv (1b), zatímco participant Produkt (odpovídající buď EFF (1a), nebo PAT (1b)) je realizován jako nepřímý (1a), nebo jako přímý objekt (1b).

Vzhledem k tomu, že užití slovesa *vyčesat* v (1a) a (1b) vykazují rozdíly ve strukturním významu při totožnosti situačního obsahu, pokládáme daná užití za dvě různé lexikální jednotky. Znovu zopakujeme, že zde vycházíme ze základního předpokladu, že každá lexikální jednotka slovesa je jedinečným způsobem charakterizována situačním obsahem a strukturním významem; rozdíly v situačním obsahu nebo strukturním významu vedou k vyčlenění různých lexikálních jednotek. V tomto smyslu je vztah lexikálně-sémantické konverze lexikálně podmíněný, tj. jde o vztah spojující syntaktické konstrukce tvořené rozdílnými lexikálními jednotkami téhož slovesa, nikoli o vztah mezi rozdílně povrchově syntakticky strukturovanými užitími téže lexikální jednotky.

Lexikálně-sémantickou konverzi tak lze chápat jako paradigmatický významový vztah zakotvený v lexikální struktuře jazyka, který spojuje lexikální jednotky se stejnými situačními obsahy, avšak s rozdílným strukturním významem. Podobné sémantické rysy a syntaktické chování jako sloveso *vyčesat* vykazují i další slovesa např.:

drtit (např. *drtit nerost na prášek – drtit z nerostu prášek*),
formovat (např. *formovat těsto do bochánků – formovat z těsta bochánky*),
hrabat (např. *hrabat trávu do kupek – hrabat z trávy kupky*),
míchat (např. *míchat cukr a bílky do husté pěny – míchat z cukru a bílků hustou pěnu*),
nahrnout (např. *nahrnout sníh na hromadu – nahrnout ze sněhu hromadu*),
nakrájet (např. *nakrájet veku na plátky – nakrájet z veku plátky*),
narovnat (např. *narovnat košile do komínků – narovnat z košil komínky*),
nařezat (např. *nařezat maso na plátky – nařezat z masa plátky*),
rovnat (např. *rovnat rákos do snopků – rovnat z rákosu snopky*),
sbalit (např. *sbalit věci do rance – sbalit z věcí ranec*),
semlít (např. *semlít zrno na mouku – semlít ze zrna mouku*),
sestavit (např. *sestavit sklíčka do mozaiky – sestavit ze sklíček mozaiku*),
shrnout (např. *shrnout mince na hromadu – shrnout z mincí hromadu*),
skládat (např. *skládat papír do vějíře – skládat z papíru vějíř*),
splést (např. *splést vlasy do copánků – splést z vlasů copánky*),
stočit (např. *stočit těsto, šunku a sýr do rolády – stočit z těsta, šunky a sýru roládu*),
svinout (např. *svinout zelné listy do závitků – svinout ze zelných listů závitky*),

smotat (např. *smotat vlnu do klubka – smotat z vlny klubko*),
svázat (např. *svázat klacky v otýpku – svázat z klacků otýpky*),
uspořádat (např. *uspořádat děti do trojstupu – uspořádat z dětí trojstup*),
vázat (např. *vázat květiny do kytic – vázat z květin kytice*),
vít (např. *vít pampelišky do věnečku – vít z pampelišek věnečky*),
vyrovnat (např. *vyrovnat dříví do hranice – vyrovnat ze dříví hranici*),
vysázet (např. *vysázet kameny do kruhu – vysázet z kamenů kruh*),
zavázat (např. *zavázat šaty do ranečku – zavázat ze šatů raneček*),
zpracovat (např. *zpracovat suroviny v husté těsto – zpracovat ze surovin husté těsto*).

Sémantické třídy, k nimž lexikální jednotky uvedených sloves přísluší, bychom mohli označit např. jako „uspořádání/uspořádávání“ a „vytvoření/vytváření“. Vycházíme zde z předpokladu, že slovesa jedné sémantické třídy jsou charakterizována totožným situačním obsahem a strukturním významem. Jak do sémantické třídy „uspořádání/uspořádávání“, tak do třídy „vytvoření/vytváření“ ovšem náležejí i taková slovesa, která nevytvářejí konverzní varianty (srov. pro sémantickou třídu „uspořádání/uspořádávání“ *rozdělit účastníky setkání do skupin – *rozdělit z účastníků skupiny; rozložit stroj na součástky – *rozložit ze stroje součástky; sdružit organizace do jedné instituce – *sdružit jednu instituci z vícero organizací* a pro třídu „vytvoření/vytváření“ *konstruovat ze skla a oceli moderní budovy – *konstruovat sklo a ocel v moderní budovy; nadělat z polen třísky – *nadělat polena na třísky; vytvořit z papíru skládačku – *vytvořit papír ve skládačku*). Rozdíly v lexikálně-sémantické charakteristice sloves sehrávají klíčovou roli v otázce, která ze sloves mají možnost vytvářet konverzní konstrukce a která nikoli; obě syntaktické konstrukce mohou vytvářet pouze ta slovesa, která implikují jak „uspořádání/uspořádávání“, tak „vytvoření/vytváření“.

Ačkoli výše uvedená lexikálně-sémantická konverzíva vykazují totožnost situačních obsahů, daná užití se mohou vztahovat k odlišné reálné situaci. Např. pouze užití slovesa *vyrovnat* v syntaktické konstrukci *vyrovnat dříví do hranice*, nikoli užití v konstrukci *vyrovnat ze dříví hranici* implikuje holistickou interpretaci situačního participantu Materiál (*dříví*), tj. takový výklad, že do hranice bylo vyrovnáno všechno dříví. Užití slovesa v konstrukci *vyrovnat ze dříví hranici* lze sice v daném kontextu též využít, ale vztahuje se i ke kontextům, které holistický efekt nepředpokládají. Tato skutečnost dokládá, že z hlediska striktní synonymie v pojetí FGP nelze dané věty pokládat za synonymní.¹²⁰

120 Viz též odd. 2.4.

V úvodu jsme podání výčtu lexikálně-sémantických konverzí, přesněji lexikálních jednotek sloves vytvářejících konverzní konstrukce, označili za přední úkol lexikografického popisu jazyka. Zde si klademe za cíl popsat lexikálně-sémantická konverzíva především ve vztahu k jejich syntaktickému chování a navrhnout jejich adekvátní reprezentaci ve valenčním slovníku. Pro názornost zde na závěr jmenujme alespoň několik dalších typů lexikálně-sémantické konverzí v češtině. Vycházíme zde zejména z Danešova výčtu a přidáváme některé další typy (Daneš, 1985: 51nn.):

- (i) konverze Obsah – Kontejner (např. *naložit seno na vůz – naložit vůz senem; vysypat odpadky z koše – vysypat koš*),
- (ii) konverze Pokrytí – Povrch (např. *natřít barvu na zed' – natřít zed' barvou; očistit bláto z bot – očistit boty od bláta*),
- (iii) konverze Prostor – Pohybující se objekt (např. *prohnat hlavu kulkou – prohnat kulku hlavou*),
- (iv) konverze Otvor – Objekt (např. *propálit díru do ubrusu – propálit ubrus*),
- (v) konverze Materiál – Produkt (viz výše),
- (vi) konverze Zdroj – Substance (např. *Kalhoty pouštěly barvu – Z kalhot pouštěla barva*),
- (vii) konverze Nositel děje – Místo (např. *Rosa se třpytí v trávě – Tráva se třpytí rosou*),
- (viii) některé další.¹²¹

V souvislosti s lexikálně-sémantickými konverzívy je ještě nutno zmínit slovesa vyjadřující symetrické relace (např. *sousedit, podobat se*), která vykazují obdobný charakter jako lexikálně-sémantická konverzíva. Zjišťujeme, že jsou charakterizována totožným situačním obsahem, který sestává ze situačních participantů, z nichž vždy dva vykazují stejnou obsahovou charakteristiku: tyto situační participanty je možno vzhledem k funkci, kterou v situaci vyjadřované slovesem plní, označit totožnou sémantickou rolí. Tyto participanty pak mohou být různým způsobem usouvztažněny s valenčními doplněními (např. *Česká republika sousedí s Polskem – Polsko sousedí s Českou republikou*). Změny

---

121 Lexikálně-sémantické konverze označujeme sémantickými rolmi těch situačních participantů, které jsou zasaženy změnou ve vzájemném usouvztažnění s valenčními doplněními. Označení sémantických rolí uváděná Danešem (1985) se ovšem v některých případech nadržíme.

v korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění vedou stejně jako v případě lexikálně-sémantických konverzí k rozdílu v povrchové syntaktické realizaci těch participantů, které jsou změnou zasaženy. Z uvedeného vyplývá, že symetrické predikáty by bylo možné chápat jako specifický typ lexikálně-sémantické konverze.¹²²

Co se týče reprezentace lexikálně-sémantických konverzí v rámci valenčního lexikonu, navazujeme na závěry uváděné Kettnerovou a Lopatkovou (2009, 2010a, 2010b, 2011), které navrhují popisovat lexikálně-sémantické konverze pomocí pravidel reprezentujících změny v korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění. Lexikografickou reprezentaci lexikálně-sémantických konverzí pomocí těchto pravidel detailně probereme v dalších částech této práce (odd. 5.4.2 a 6.4).

4.1.2 Dvojitá strukturní realizace situačního participantu

Další typ vztahu mezi lexikálními jednotkami téhož slovesa spojený se změnami v jeho valenční struktuře zde pro nedostatek vhodnější terminologie nazýváme dvojitou strukturní realizací situačního participantu. Toto označení primárně akcentuje syntaktickou strukturaci situačního obsahu slovesa. Jak název napovídá, jde o takové změny ve valenčním rámci slovesa, které jsou spojeny s dvojitým rozdílným syntaktickým vyjádřením jediného situačního participantu. V tomto případě změny ve valenční struktuře slovesa nevyplývají ze změn v korespondenci dvou situačních participantů a valenčních doplnění, tak jako je tomu u lexikálně-sémantické konverze (odd. 4.1.1). V případě dvojitou syntaktické strukturace určitého situačního participantu nelze mluvit o permutaci situačních participantů zasahující některou z prominentních syntaktických pozic, jelikož změnou v usouvztažnění situačních participantů a valenčních doplnění je zasažen pouze jediný situační participant. Příklad dvojitou strukturní realizace jediného situačního participantu představuje např. následující užití slovesa *vyjít*:

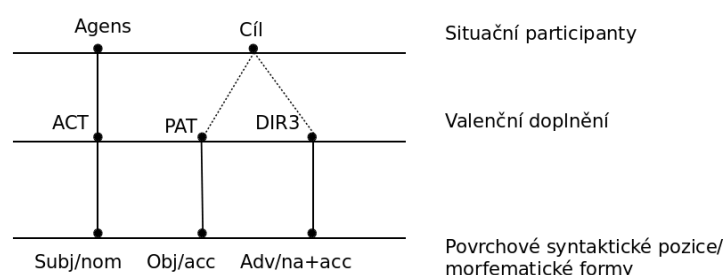
(3) a. *Turisté vyšli na kopec.* – b. *Turisté vyšli kopec.*

Vyjděme nejprve od situačního obsahu slovesa *vyjít*. Situační obsah slovesa v užití (3a) a (3b) sestává ze dvou situačních participantů: participant A je ten, kdo vykonává

¹²² Podobně jako v případě lexikálně-sémantických konverzí nejsou věty se symetrickými predikáty z hlediska kritéria *salva veritate* synonymní. Vztah symetrie u symetrických predikátů je možné zrušit např. adverbialním určením (srov. *Česká republika sousedí na severu s Polskem* (pravdivý výrok) – *Polsko sousedí na severu s Českou republikou* (nepravdivý výrok)). K synonymii symetrických predikátů viz např. (Kováčová, 2005: 165).

slovesem vyjadřovanou činnost spočívající v pohybu, v jehož důsledku dochází ke změně jeho umístění, a participant B vyjadřující cílové místo změny lokace participantu A. Daným participantům lze přiřadit následující sémantické role: Agens (=situační participant A) a Cíl (=participant B). Tyto situační participandy vstupují v obou konstrukcích do stejných vztahů; tyto vztahy ovšem mohou vést k rozdílným důsledkům: pouze užití slovesa *vyjít* v (3b) implikuje, že turisté dosáhli vrcholu kopce, v případě užití (3a) se turisté mohli nacházet na kterémkoli místě kopce, včetně jeho vrcholu. Konstatujeme tedy, že situační obsah užití slovesa *vyjít* v (3a) a (3b) je stejně jako v případě lexikálně-sémantických konverzí sice totožný, avšak daná užití mohou, ale nutně nemusejí vyjadřovat totožnou reálnou mimojazykovou situaci.

To, čím se daná užití od sebe odlišují, jsou rozdíly v syntaktické strukturaci situačního participantu se sémantickou rolí Cíl, který jednou koresponduje s valenčním doplněním DIR3 odpovídajícím na otázku *Kam?* (3a) a podruhé je usouvztažněn s valenčním doplněním PATiens (3b). Rozdíly ve vzájemném přiřazení daného participantu a valenčních doplnění znázorňuje následující obrázek (obr. 4.2):

Obr. 4.2. Dvojitá strukturní realizace situačního participantu Cíl slovesa *vyjít*.

Změna ve vzájemném usouvztažnění situačního participantu Cíl a valenčních doplnění v důsledku vede k rozdílným v povrchové syntaktické realizaci daného participantu, který je jednou realizován jako adverbiale místa (3a) a podruhé v prominentní syntaktické pozici přímého objektu (3b). Tato změna, jak výše uvádíme, je spojena s drobným sémantickým posunem. Tento sémantický rozdíl bývá v jazykovědě interpretován na základě sémantické povahy participantu obsazujícího pozici přímého objektu, kterému je přisuzována vlastnost tzv. incremental theme¹²³ (Dowty, 1991). Jako

123 Viz též odd. 1.3.

incremental theme se chápe takové doplnění slovesa, jehož části korespondují s jednotlivými fázemi děje označovaného slovesem: děj je završen teprve tehdy, když jsou dějem zasaženy všechny části dané entity; neformálně lze tedy říci, že takový typ doplnění „odměřuje“ děj vyjadřovaný slovesem.¹²⁴ V případě (3b) se situační participant Cíl vyznačuje jistou prostorovou dimenzí, která je dějem vyjadřovaným slovesem, tj. pohybem Agentu, postupně zasahována. Děj je završen tehdy, když je jím zasažena celá daná prostorová dimenze. Skutečnost, že dané doplnění vykazuje uvedené sémantické rysy, lze doložit následujícím způsobem: změníme-li lexikální obsazení tak, aby daná entita již neimplikovala prostorovou dimenzi, vznikne negramatická věta. Srov. případy, kdy Cíl nepředstavuje cestu, ale bod: *Turisté vyšli na vrchol hory* – **Turisté vyšli vrchol hory* nebo *Děti vyšplhaly po provazu až ke stropu* – **Děti vyšplhaly strop*.

Skutečnost, že užití slovesa *vyjít* v (3a) a (3b) vykazují totožný situační obsah, avšak odlišný strukturní význam, nás vede k závěru, že jde o dvě různé lexikální jednotky. Vztah mezi těmito lexikálními jednotkami chápeme stejně jako v případě lexikálně-sémantických konverzí jako vztah lexikálně podmíněný, zakotvený v lexikální struktuře jazyka, který spojuje lexikální jednotky dvou rozdílných sémantických tříd. Podobné sémantické rysy a syntaktické chování dále vykazují např. slovesa *vyběhnout* (např. *Děti vyběhly na kopec* – *Děti vyběhly kopec*), *vyjet* (např. *Petr vyjel na kole na kopec* – *Petr vyjel na kole kopec*), *vyjít* (např. *Naše babička už nevyjde do schodů* – *Naše babička už nevyjde schody*), *vylézt* (např. *Horolezec vylezl na jižní stěnu* – *Horolezec vylezl jižní stěnu*), *vyšplhat* (např. *Vyšplhal do čtvrtého patra* – *Vyšplhal čtyři patra*) a další.

Sémantické třídy, ke kterým náležejí lexikální jednotky slovesa *vyjít*, můžeme označit např. jako sémantickou třídu „pohybu zaměřeného na cíl“, viz užití (3a), a třídu „pohybu zaměřeného na dráhu“, viz užití (3b). Zjišťujeme, že podobně jako v případě sémantických tříd sloves, která vstupují ve vztah lexikálně-sémantické konveze Materiál-Produkt¹²⁵, obě uvedené sémantické třídy obsahují též slovesa, jejichž situační participant Cíl nemůže být syntakticky strukturován dvojím způsobem. Např. následující slovesa náležející do sémantické třídy „pohybu zaměřeného na cíl“ mají tento situační participant realizován pouze jako valenční doplnění směru odpovídajícího na otázku *Kam?* (DIR3): *dopadnout* (např. *Kámen dopadl na hladinu rybníka* – **Kámen dopadl hladinu rybníka*), *dorazit* (např.

---

124 V odd. 5 ukážeme, že incremental theme je charakteristický též pro vztah lokativní lexikálně-sémantické konverze.

125 Viz odd. 4.1.1.

Dorazil pozdě do školy – *Dorazil pozdě školu), přijet (např. Přijel do Prahy – *Přijel Prahu), přijít (např. Můj syn včera přišel pozdě do školy – *Můj syn včera přišel pozdě školu), přiběhnout (např. Děti přiběhly domů – *Děti přiběhly dům), vydat se (např. Vydal se na jih – Vydal se jih), spadnout (např. Sklenice spadla na zem – *Sklenice spadla zem), vejít (např. Vešla do dveří – *Vešla dveře), zajet (např. Zajel do garáže – *Zajel garáž). Hlavním důvodem, proč daná slovesa neumožňují syntakticky strukturovat participant Cíl jako PATiens, je skutečnost, že tento situační participant je u nich pojímán jen jako cíl, konečný bod změny lokace Agentu, nikoli jako dráha vyznačující se určitou prostorovou dimenzí.

Podobně do třídy „pohybu zaměřeného na dráhu“ řadíme i slovesa, která netvoří konstrukce, v níž by byl situační participant Cíl realizován jako valenční doplnění DIR3: např. *ujít (např. Ušli jsme pěkný kus cesty – *Ušli jsme do ...) nebo urazit (např. Výprava urazila velký kus cesty – *Výprava urazila do ...).* V těchto případech dvojí mapování situačního participantu Cíl opět blokuje sémantická povaha daného participantu, který může být u těchto sloves interpretován pouze jako dráha, nikoli jako cíl, konečný bod pohybu. Předpokládáme tedy, že dvojí strukturní vyjádření situačního participantu u sloves vyjadřujících pohyb vyplývá z dvojí možné sémantické interpretace situačního participantu Cíl, který může být pojímán buď jako konečný bod (sémantická třída sloves „pohybu zaměřeného na cíl“), nebo jako dráha (sémantická třída sloves „pohybu zaměřeného na dráhu“).

Vztah mezi lexikálními jednotkami, který je charakterizován dvojitým možným strukturním vyjádřením situačního participantu, chápeme podobně jako v případě lexikálně-sémantických konverzí jako paradigmatický významový vztah podílející se na strukturaci lexikální struktury jazyka. Na rozdíl od vztahu lexikálně-sémantické konverze však dvojí strukturní realizace jediného situačního participantu představuje vztah nekonverzní povahy. Výčet sloves, která umožňují dvojí strukturní realizaci jediného participantu, by měl být podobně jako v případě lexikálně-sémantických konverzí specifikován ve slovníku. Uvedme některé další případy dvojí strukturní realizace jediného situačního participantu: např. slovesa vyjadřující změnu lokace (např. *Rodiče umístili dítě do jeslí – Rodiče umístili dítě v jeslích*), příp. některá slovesa označující existenční projevy (např. *Otce bolí v zádech – Otce bolí záda*).

Co se týče reprezentace dvojí strukturní realizace jediného situačního participantu

ve valenčním slovníku, vycházíme zde z návrhu, který podává Kettnerová a Lopatková (2010b): slovesu umožňujícímu dvojí syntaktickou strukturaci jediného situačního participantu odpovídají v datové části slovníku dvě lexikální jednotky, které jsou vzájemně propojeny atributem specifikujícím typ vztahu mezi nimi. V pravidlové komponentě slovníku je pak uloženo pravidlo určující změnu v korespondenci daného situačního participantu a valenčních doplňení. Předpokládáme tedy, že tento typ změny ve valenční struktuře sloves může být lexikograficky reprezentován stejným způsobem jako změny ve valenčním rámci lexikálních jednotek vytvářejících konstrukce ve vztahu lexikálně-sémantické konverze.

4.1.3 Strukturní rozpad situačního participantu

Další typ vztahu mezi lexikálními jednotkami téhož slovesa je spojen s takovou změnou ve vzájemném přiřazení situačních participantů a valenčních doplňení, kterou lze charakterizovat jako strukturní rozpad jednoho situačního participantu. Podobně jako v případě dvojí strukturní realizace jediného situačního participantu jde o vztah nekonverzního charakteru, kdy je určitý situační participant usouvztažen nikoli s jedním, ale se dvěma valenčními doplňeními. Jako příklad uveďme sloveso *řici*:

(4) a. *Pavel řekl, že je Petr chytrý.* – b. *Pavel řekl o Petrovi, že je chytrý.*

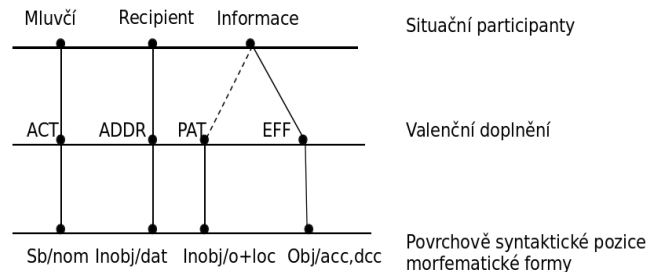
Vyjděme opět z analýzy situačního obsahu slovesa. Sloveso *řici* vyjadřuje řečovou událost, jež charakterizují tři participanty a následující vztahy mezi nimi: situační participant A, který podává určité sdělení participantu B, a participant C, který představuje sdělení adresované participantem A participantu B. Situačním participantům lze přidělit následující sémantické role: Mluvčí (=situační participant A), Recipient (= participant B) a Informace (= participant C). Zjišťujeme, že počet a obsahová charakteristika situačních participantů, včetně jejich vzájemných vztahů, zůstává u slovesa *řici* v užitích (4a) a (4b) stejná. Situační obsah slovesa *řici* lze tedy v užitích (4a) a (4b) charakterizovat jako totožný. To, čím se daná užití od sebe odlišují, je rozdílná strukturní realizace situačního participantu s rolí Informace, který v užití (4a) koresponduje s valenčním doplňením Efekt (EFF), zatímco v užití (4b) je tento participant usouvztažen se dvěma valenčními doplňeními Patiens (PAT) a EFF.¹²⁶ Posledně uvedenou syntaktickou realizaci situačního

---

¹²⁶ Vycházíme zde z valenčního rámce slovesa *řici* uvedeného ve VALLEXu 2.5 a PDT-VALLEXu.

participantu nadále označujeme jako strukturní rozpad situačního participantu. Strukturní rozpad participantu Informace u slovesa *řici* schematicky znázorňuje následující obrázek (obr. 4.3):

Obr. 4.3. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic při strukturním rozpadu participantu Informace slovesa *řici*.

Důsledkem strukturního rozpadu situačního participantu Informace je jeho dvojitá povrchově syntaktická realizace: zatímco v užití (4a) je tento participant vyjádřen závislou obsahovou klauzí uvozenou spojkou *že*, příp. může být realizován akuzativem (např. *Petr řekl pravdu*), v užití (4b) je jedna jeho část realizována předložkovou skupinou *o+lokál* a druhá část stejně jako v případě užití (4a) závislou obsahovou klauzí uvozenou spojkou *že*, příp. akuzativem. Konstrukce typu (4b), které považujeme za typický příklad strukturního rozpadu situačního participantu, bývají v české jazykovědě označovány jako konstrukce s rozpadem tématu a dikta.¹²⁷ Tyto pojmy odrážejí distinkci známou z aktuálního členění, tedy „o čem se mluví“ (téma) a „co se o tom říká“ (diktum).¹²⁸ Dokladem toho, že v konstrukcích s rozpadem tématu a dikta je participant Informace vyjádřen ve dvou valenčních pozicích, jsou koreferenční vztahy spojující téma a diktum (viz dále).

V češtině je rozpad tématu a dikta spojen (i) s verby dicendi a (ii) s verby cogitandi. Avšak užití konstrukcí s rozpadem tématu a dikta neumožňují všechna verba dicendi a cogitandi. Jejich okruh je zúžen na určité sémantické skupiny.¹²⁹ Co se týče verb dicendi, možností tvořit tuto konstrukci se vyznačují slovesa oznamovacího typu (např. *vyprávět*,

¹²⁷ Při popisu těchto konstrukcí vycházíme z článku *Konstrukce s rozpadem tématu a dikta v češtině*, odkud přebíráme i citované příklady (Kettnerová, 2009).

¹²⁸ Někteří autoři užívají termínů syžet a diktum. Viz zejména (Daneš a kol., 1987).

¹²⁹ Verba dicendi a cogitandi bývají klasifikována v souvislosti s typy závislých vět obsahových (Grepl – Karlík, 1986) nebo na základě typů větných struktur (Grepl – Karlík, 1998), (Daneš a kol., 1987), (*Mluvnice češtiny 3*, 1987).

povědět), okrajově též slovesa tázací (např. *ptát se, tázat se, zeptat se*). Nenajdeme je však u sloves direktivních (např. *přikázat, doporučit, rozkázat, apelovat, dovolit*) ani u sloves, která vyjadřují závazek mluvčího uskutečnit děj vyjádřený v závislé obsahové klauzi (např. *slíbit, zavázat se*).¹³⁰ Zvláštní postavení mají verba dicendi, která se chovají „neutrálně“, tj. mohou za určitých okolností vyjadřovat oznámení, otázku, rozkaz apod. (např. *podotknout, povědět, poznamenat, psát, říci*).¹³¹ Z verb cogitandi umožňují rozpad tématu a dikta zejména taková slovesa, která vyjadřují vlastnění informace (např. *myslet si, domnívat se, pamatovat, vědět*), a ta, která označují získávání informace (např. *číst, dozvědět se, odvodit, vypátrat, zjistit*). Slovesa, která vyjadřují volní hnutí (např. *toužit, chtít, přát si*), a dále slovesa vyjadřující obavu (např. *bát se, hrozit se*) však tyto konstrukce nevytvářejí.

Konstrukce s rozpadem tématu a dikta není synonymní s konstrukcemi bez rozpadu tématu a dikta z hlediska striktních podmínek kladených na synonymii, tedy z hlediska zachování stejných pravdivostních podmínek ve všech kontextech a při různých lexikálních obsazeních.¹³² Příčinou jsou koreferenční vztahy mezi tématem a diktem v případě, kdy je diktum realizováno jako závislá predikace. Z hlediska koreference představuje téma ve zkoumaných konstrukcích antecedent, ke kterému anaforicky odkazuje koreferující výraz, příp. více výrazů, obsažený v závislé klauzi (Hajičová – Panevová – Sgall, 1985, 1986, 1987). Syntaktická pozice koreferujícího elementu není omezena jen na pozici subjektovou, jakkoli se jedná o případ nejčastější. Srov. následující případy, kdy zájmeno anaforicky odkazující k tématu je:

- (i) v syntaktické pozici přímého objektu (např. *Když o někom řeknu, že **ho** vidím jako potenciálního sociálního demokrata, tak mu mohu pohoršit pozici v zaměstnání nebo mezi známými* (SYN2006pub)),
- (ii) v pozici nepřímého objektu (např. *Musím být nesmírně opatrný, abych o někom řekl, že z **něj** nic nebude, a on pak za tři roky nevyhrál na Roland Garos* (SYN2006pub) nebo *I když Carole nesází na vašeň, nedá se o ní říci, že by s **ní** nic nepohnulo* (SYN2000)),
- (iii) v pozici adverbialé, a to místního (např. *Soudní znalci o něm později řekli, že jsou **u něj** patrný projevy anomálně vyvinuté osobnosti – trvalé duševní*

130 K direktivním slovesům a slovesům vyjadřujícím závazek viz Hirschová (1988) a Benešová (2008).

131 Tato klasifikace je popsána u Kettnerové (2008).

132 Viz odd. 2.4.

poruchy zvané psychopatie (SYN2006pub)), časového (např. *Řekl o Rudolfu II., že umělcům, ale i šarlatánům se za něj obzvláště dařilo* (SYN2000)) a způsobového (např. *Je nepřesné říci o Marxovi, že technický pokrok znamená podle něj vždy úsporu práce* (SYN2005)),
(iv) v syntaktické pozici přívlastku (např. *Řekl kdysi o kterémsi básníkovi, že by si byl musil jeho tvář vymyslet, ...* (SYN2005) nebo *Kdysi jste o sobě řekl, že ve vašem autě je vždy neuvěřitelný nepořádek* (SYN2006pub)).

Vztah mezi antecedentem v tématu a koreferujícím výrazem obsaženým v závislé predikaci lze obvykle charakterizovat jako textovou koreferenci. Ačkoli případy explicitní textové koreference patří k nejfrekventovanějším (viz výše), nelze pominout takové, v nichž explicitní anaforický vztah chybí. Takové případy nazýváme obsahovou koreferencí. V těchto případech bývá vztah mezi tématem a koreferujícím výrazem, příp. více výrazy, založen na nejrůznějších sémantických vztazích.¹³³

- (i) na vztahu metonymie, a to na vztahu logické souvislosti (např. *sídlíště a stavění* ve větě *Co třeba sídlíště Har Choma v Jeruzalémě? Bývalý premiér Peres o něm řekl, že jeho vláda nedělala při stavění takový zbytečný rozruch* (SYN2006pub)), na vztahu vlastnosti a nositele této vlastnosti (např. *ona a podobný talent* ve větě *Řekla o ní, že podobný talent se rodí jednou za deset let ...* (SYN2006pub)) apod.,
- (ii) na vztahu synonymie (např. *Arafat a „král teroristů a vrahů“* ve větě *A Šaron o Arafátovi řekl, že tomuto „králi teroristů a vrahů“ nikdy nepodá ruku* (SYN2006pub) nebo *nevěra a vztahy s jinými ženami* v příkladu *S poukazem na přiznání Boba Livingstona k nevěře nicméně poznamenal, že prezidentovy vztahy s jinými ženami nejsou důvodem k sesazení, ale k rozvodu* (SYN2006pub)),
- (iii) na vztahu hyponymie a hyperonymie (např. *král a panovník* ve větě *Mluví amerického ministerstva zahraničí James Rubin o králi řekl, že USA panovníka pokládají za „velice konstruktivní vliv“...* (SYN2006pub) nebo *chlamýdie a onemocnění* ve větě *Dr. Dvořáková ze Státního zdravotního ústavu nám k chlamýdiím ještě řekla, že u nás je dobře známé onemocnění tohoto typu u lidí,*

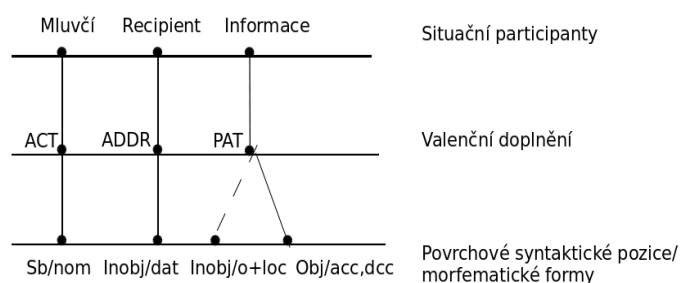
---

133 K lexikálním paradigmatickým vztahům viz (Cruse, 1986) a (Filipec – Čermák, 1985).

kteří pracují s drůbeží, ptactvem, atd. (SYN2000)).

Možná obsahová koreference je hlavním důvodem, proč nelze konstrukce s rozpadem tématu a dikta pokládat za synonymní s konstrukcemi bez rozpadu tématu a dikta. Parafrázujeme-li konstrukci s rozpadem tématu a dikta *A Šaron o Arafátovi řekl, že tomuto „králi teroristů a vrahů“ nikdy nepodá ruku* (SYN2006pub) konstrukcemi bez rozpadu tématu a dikta (a) *A Šaron řekl, že Arafátovi nikdy nepodá ruku* a (b) *A Šaron řekl, že tomuto „králi teroristů a vrahů“ nikdy nepodá ruku*, obsahuje konstrukce s rozpadem tématu a dikta oproti konstrukci (a) navíc informaci o Šaronově charakteristice Arafata („král teroristů a vrahů“), zatímco z konstrukce (b) jednoznačně nevyplývá, že „králem teroristů a vrahů“ je míněn právě Arafat.

V rámci FGP se rozpadem tématu a dikta zabývala Součková (2005), která změnu ve valenční struktuře verb dicendi provázející rozpad tématu a dikta nechápe jako důsledek přiřazení situačního participantu Informace dvěma valenčním doplněním, ale jako rozdílnou povrchově syntaktickou realizaci valenčního doplnění PATiens. Autorčino pojetí rozpadu tématu a dikta by bylo možné znázornit následujícím způsobem:

Obr. 4.4. Rozpad tématu a dikta u verb dicendi v pojetí Součkové (2005).

Součková konstrukce s rozpadem tématu a dikta charakterizuje jako přetransformování nominální skupiny nebo závislé predikace, při níž dojde k extrakci tématu z dané nominální skupiny nebo závislé predikace a k jeho „převěšení“ na verbum dicendi nebo cogitandi. Tuto transformaci vztahuje k rovině povrchově syntaktické, nikoli tektogramatické, která dle autorky zůstává beze změny. Pro dané případy navrhuje jednotný valenční rámec se třemi aktanty ACT ADDR PAT pro verba dicendi a se dvěma aktanty ACT PAT pro verba cogitandi. Tento návrh počítá s tématem začleněným do dikta

a s možností jeho povrchového vysunutí na základě stanoveného transformačního pravidla.

Výše uvedené případy komplikovaných koreferenčních vztahů ovšem předpokládá, že u konstrukcí s rozpadem tématu a dikta je téma ze závislé predikace extrahováno na rovině povrchově syntaktické, vyvracejí. Z uvedených důvodů pro verba dicendi a cogitandi, která umožňují realizaci těchto konstrukcí, navrhuje počítat vždy se dvěma valenčními rámci, které odpovídají konstrukci bez rozpadu a konstrukci s rozpadem tématu a dikta: (i) pro verba dicendi: ACT ADDR PAT (konstrukce bez rozpadu tématu a dikta) a ACT ADDR PAT EFF (konstrukce s rozpadem tématu a dikta) a (ii) pro verba cogitandi a verba dicendi bez adresátu: ACT PAT (konstrukce bez rozpadu tématu a dikta) a ACT PAT EFF (konstrukce s rozpadem tématu a dikta) (Kettnerová, 2009).

Předpokládáme potom, že strukturní rozpad situačního participantu může být v lexikonu zachycen (podobně jako lexikálně-sémantické konverze a dvojí syntaktická strukturace situačního participantu) pomocí pravidel určujících změny v korespondenci participantů a valenčních doplnění.

Změny ve valenčním rámci slovesa spojené se strukturním rozpadem situačního participantu jsme přiblížili na případu konstrukcí s rozpadem tématu a dikta. Z hlediska daného typu změny ve valenční struktuře slovesa považujeme konstrukce s rozpadem tématu a dikta za centrální. Rozpad situačního participantu nacházíme ovšem i u dalších skupin sloves, jako jsou slovesa vnímání (např. *Matka viděla, jak Jan odchází z domu – Matka viděla Jana, jak odchází z domu*), jejichž situační obsah se podobně jako u verb dicendi a cogitandi vyznačuje přítomností komplexního, vnitřně rozčleněného situačního participantu, který se primárně realizuje závislou obsahovou klauzí. O strukturním rozpadu situačního participantu by bylo možné dále uvažovat i v některých dalších případech (např. *Janův dárek Marii potěšil – Jan potěšil Marii dárkem* nebo *Petrova naivita mě rozčilovalo – Na Petrovi mě rozčilovala jeho naivita*).

Strukturní rozpad situačního participantu by ve slovníku měl být primárně vyznačen u těch sloves, u nichž jeden situační participant koresponduje se dvěma valenčními doplněními náležejícími do standardního valenčního rámce¹³⁴ (slovesa mluvení, myšlení a vnímání). Dále lze uvažovat o zachycení těch případů, kdy situační participant koresponduje se dvěma valenčními doplněními, z nichž alespoň jedno přísluší do standardního valenčního rámce (např. výše uvedená slovesa *potěšit* a *rozčilovat*).

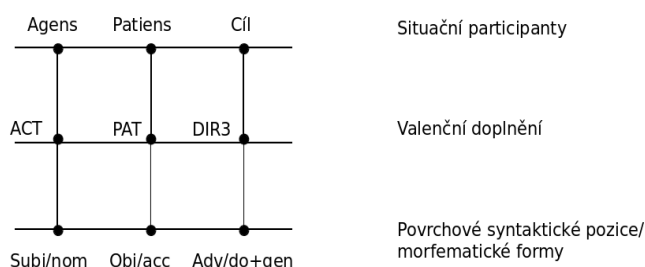
¹³⁴ Standardní valenční rámec sestává z obligatorních a fakultativních aktantů a obligatorních volných doplnění. Viz odd. 3.2.

4.1.4 Hypotéza tzv. alternace Adresátu a volného doplnění směru *Kam*?

Dosud jsme vždy probírali případy lexikálních jednotek téhož slovesa, u nichž sémantická blízkost pramení z totožnosti situačního obsahu. Šlo o takové případy, kdy se situační obsah vyznačuje totožným počtem situačních participantů charakterizovaných stejnými obsahovými charakteristikami a vstupujících do totožných vzájemných vztahů. Na závěr pojednání o změnách ve valenční struktuře sloves ukotvených v lexikální struktuře jazyka probereme případy užití sloves obvykle intuitivně pocíťovaných jako sémanticky blízká, u nichž však lze sledovat rozdíly v jejich situačních obsazích. Tyto případy objasníme na příkladu tzv. alternace Adresátu a volného doplnění směru *Kam*?:

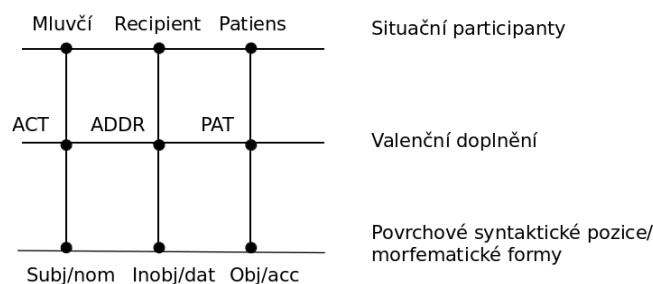
(5) a. *Matka přinesla jídlo do jídelny.* – b. *Matka přinesla dítěti jídlo.*

Situační obsah slovesa *přinést* v užití (5a) sestává ze tří situačních participantů: situačního participantu A, který vykonává činnost vyjadřovanou slovesem spočívající v transportu určitého předmětu, participantu B, do určitého místa jakožto cíle děje, který představuje situační participant C. Daným situačním participantům lze přiřadit následující sémantické role: Agens (=situační participant A), Patiens (=participant B) a Cíl (=participant C). Co se týče vzájemného přiřazení situačních participantů a valenčních doplnění, situační participant Agens koresponduje s aktantem ACT, participantu Patiens je přiřazen PAT a Cíl je usouvztažněn s obligatorním valenčním doplněním směru odpovídajícím na otázku *Kam*? (DIR3). Vzájemnou korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění, včetně jejich povrchových syntaktických realizací, znázorňuje následující schéma (obr. 4.5):

Obr. 4.5. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic užití slovesa *přinést* v (5a).

Zjišťujeme, že situační obsah slovesa *přinést* v (5b) se vyznačuje stejným počtem situačních participantů jako v (5a), avšak že jeden ze situačních participantů mění svou obsahovou charakteristiku: zatímco v (5a) lze situačního participanta C interpretovat jako cílové místo předmětu, v (5b) ho lze charakterizovat jako recipienta. Situační obsah užití slovesa *přinést* v (5b) se tedy od užití slovesa v (5a) liší v pojetí cíle transportu. Situačním participantům v užití (5b) pak lze přiřadit následující sémantické role: Agens, Patiens a Recipient. Zatímco užití slovesa *přinést* v (5a) jsme charakterizovali jako „transport předmětu do určitého cíle“, užití slovesa v (5b) lze opsat tak, že transport v důsledku vede ke změně přináležitosti přemísťovaného předmětu. Rozdíl v situačním obsahu v (5b) je spojen i s rozdílem ve valenčním rámci. Vzájemné usouvztažení situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic užití slovesa *přinést* v (5b) je zobrazeno na obr. 4.6:

Obr. 4.6. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic užití slovesa *přinést* v (5b).

Zbývá otázka, jak interpretovat případy typu *Matka přinesla Honzovi věci do nemocnice*. Tyto věty chápeme jako dvojznačné: (a) dativem se vyjadřuje buď fakultativní Benefaktor (BEN), pak je volné doplnění DIR3 obligatorní, nebo se (b) jím realizuje obligatorní ADDR, pak je DIR3 fakultativní. V případě (a) je korespondence mezi situačními participanty a valenčními doplněními totožná jako v případě užití slovesa v (5a) (obr. 4.5), zatímco v případě (b) odpovídá vzájemné přiřazení situačních participantů a valenčních doplnění užití slovesa v (5b) (obr. 4.6). Výše uvedenou větu lze tedy interpretovat buď jako „transport předmětu do určitého cíle“ (a), nebo jako „změnu přináležitosti předmětu“ (b).

Podobné rozdíly v obsahových rysech situačního participantu C jako u slovesa *přinést* nacházíme i u dalších sloves (např. *dovézt*, *donést*, *přivézt*). Změny v obsahové charakteristice některého ze situačních participantů dále vykazují např. slovesa *odebrat*,

odejmout, sebrat a vzít, kde je výchozí bod buď interpretován jako místo (např. *Z každé krabice odebrala část zboží*), nebo jako vlastník předmětu (např. *Soud jí nemovitost odebral*). Změnami v obsahových rysech situačního participantu s rolí Původ se též vyznačuje např. sloveso *pocházet*, u nějž může být tento participant interpretován časově (např. *Obraz pochází ze 16. století*), místně (např. *Pocházím ze Šumavy*) nebo jako substance (např. *Nemoc pochází z viru*). Jistě bychom našli i některá další slovesa.

Rozdíly v situačním obsahu takových sloves, konkrétně v obsahové charakteristice některého ze situačních participantů, nás vedou k předběžnému závěru, že tyto případy představují pozvolný přechod od lexikálních jednotek sloves charakterizovaných totožností situačních obsahů k lexikálním jednotkám, které se vyznačují situačními obsahy, pro něž jsou charakteristické situační participanty s odlišnými obsahovými charakteristikami, příp. též různý počet participantů, tj. k takovým jednotkám, mezi nimiž již nepocítujeme sémantickou blízkost (např. *Petr odpověděl Mileně na dopis – Propočty uváděné v projektu neodpovídaly reálným rozměrům místnosti*). S ohledem na tyto skutečnosti necháváme prozatím otázku zachycení takových případů v rámci valenčního lexikonu otevřenou.

4.2 Gramatikalizované alternace

Další typy změn ve valenčním rámci sloves jsou charakteristické pro vztahy mezi užitími slovesa ve vztahu diateze (odd. 4.2.1) a reciprocit (odd. 4.2.3). Tyto vztahy jsou ukotveny v gramatické struktuře jazyka: jsou realizovány buď morfologickými prostředky (diateze), nebo převážně syntaktickými prostředky (reciprocita). Vztah diateze a reciprocit spojuje taková užití sloves, která se vyznačují totožností situačního obsahu i strukturního významu:¹³⁵ z totožnosti situačního obsahu a strukturního významu vyplývá, že jde o vztahy mezi rozdílnými povrchově syntaktickými strukturacemi téže lexikální jednotky slovesa. Zatímco diateze představují vztahy konverzní povahy, v případě reciprocit jde o vztah nekonverzního charakteru. Změny ve valenčním rámci, které odlišují užití lexikální jednotky ve vztahu diateze a reciprocit, jsou důsledkem změn ve vzájemném usouvztažení valenčních doplnění, resp. jim odpovídajících situačních participantů, a povrchových syntaktických pozic. Tyto změny ve valenčním rámci jsou omezeny na změny v morfematických formách těch valenčních doplnění, která jsou změnami v korespondenci s povrchovými syntaktickými pozicemi zasažena.

---

135 Viz odd. 2.3.

4.2.1 Gramatická konverze

Procesy gramatické konverze vedou ke vzniku konstrukcí, pro jejichž charakteristiku se v české jazykovědě vžil termín *diateze*,¹³⁶ např. (Daneš, 1985). Nadále proto budeme v souladu s tradicí české lingvistiky užívat tohoto termínu. *Diateze* chápeme jako vztah¹³⁷ mezi rozdílně povrchově syntakticky strukturovanými užitími téže lexikální jednotky slovesa, přičemž podstatou tohoto vztahu je změna ve vzájemném přiřazení valenčních doplňků a povrchových syntaktických pozic při zachování korespondence situačních participantů a valenčních doplňků. V případě *diatezí* tato změna zasahuje privilegovanou povrchovou syntaktickou pozici subjektu, z níž je zpravidla odsunuto valenční doplňky, které koresponduje s Agentem, Kauzátorem, příp. s Nositelem děje, do jiné méně prominentní syntaktické pozice, příp. výsledná povrchová syntaktická struktura neobsahuje pozici pro vyjádření daného valenčního doplňku vůbec. V tomto smyslu můžeme hovořit o permutaci dvou valenčních doplňků, resp. jim odpovídajících situačních participantů, zasahující prominentní subjektovou pozici. *Diateze*, tak podobně jako lexikálně-sémantické konverze (odd. 4.1.1), představují konverzivně založené vztahy, které jsou centrálním prostředkem hierarchizace větné struktury.

Podstatu změn ve valenčním rámci typických pro vztah *diateze* objasníme na užitích slovesa *natřít* ve vztahu pasivní *diateze* (6a) a (6b). Soustředíme se na charakteristiku daných užití z hlediska situačního obsahu a strukturního významu, a to především na korespondenci situačních participantů, valenčních doplňků a povrchových syntaktických pozic:

(6) a. *Petr natřel barvu na zed'.* – b. *Barva byla na zed' natřena (Petrem).*

Situační obsah užití slovesa *natřít* v (6a) a (6b) charakterizují tři situační participanty: A ten, kdo vykonává činnost vyjadřovanou slovesem, kterou lze charakterizovat jako pokrývání povrchu předmětu (=participant C) určitou substancí (=participant B). Těmto situačním participantům odpovídají následující sémantické role: Agens (A), Pokrytí (B) a Povrch (C). Soubor situačních participantů, jejich počet a typ, včetně vzájemných vztahů

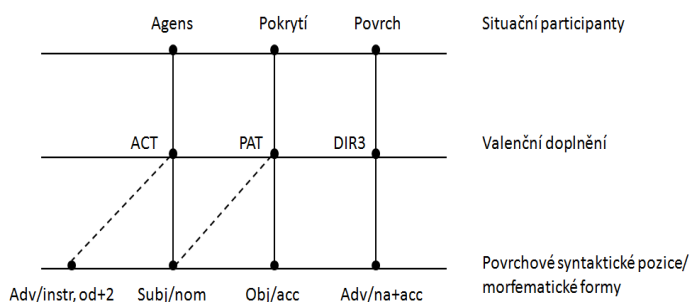
¹³⁶ Užití tohoto termínu ve smyslu vzájemné korespondence elementů sémantické a syntaktické struktury věty se do české jazykovědy dostalo vlivem leningradské školy jazykové typologie (Cholodovič, 1970).

¹³⁷ Termín *diateze* je v české jazykovědě též užíván pro označení členů tohoto vztahu. V tomto smyslu bývá rozlišována *diateze* primární a *diateze* sekundární. Větné struktury se sekundární *diatezí* pak bývají chápány jako odvozené a popisovány vzhledem ke strukturám s *diatezí* primární jako jejich deriváty (Grepl – Karlík, 1983, 1986, 1998) a (*Mluvnice češtiny* 3, 1987).

mezi nimi, je v užitích slovesa *natřít* v (6a) a (6b) totožný. Daná užití se tedy vztahují k totožné abstraktní dějové situaci, tj. vyznačují se stejným situačním obsahem.

Z hlediska strukturního významu počet a typ valenčních doplnění, včetně jejich TG rolí, zůstává v (6a) a (6b) zachován: valenční rámec sestává ze dvou aktantů, a to obligatorního Konatele (ACT) a obligatorního Patientu (PAT), a z obligatorního volného doplnění vyjadřujícího směr *Kam?* (DIR3). Zjišťujeme, že uspořádání výše uvedených situačních participantů do valenčního rámce je v (6a) a (6b) stejné: situačnímu participantu se sémantickou rolí Agens odpovídá aktant ACT, situační participant s rolí Pokrytí koresponduje s aktantem PAT a participant s rolí Povrch s volným doplněním typu DIR3.

Vzhledem k tomu, že užití slovesa *natřít* v (6a) a (6b) charakterizuje stejný situační obsah i stejný strukturní význam, považujeme daná užití za totožnou lexikální jednotku slovesa *natřít*. To, čím se užití lexikální jednotky slovesa *natřít* v (6a) a (6b) od sebe odlišují, je rozdílné přiřazení valenčních doplnění, resp. jim odpovídajících situačních participantů, povrchově syntaktickým pozicím. Korespondence valenčních doplnění a povrchově syntaktických pozic je v (6a) a (6b) následující: (i) ACT (korespondující se situačním participantem Agens) je jednou usouvztažněn s prominentní povrchově syntaktickou pozicí subjektu (6a) a podruhé s adverbialním určením (6b), (ii) aktant PAT (usouvztažněný se situačním participantem Pokrytí) je jednou přiřazen syntaktické pozici přímého objektu (6a) a podruhé subjektu (6b) a (iii) korespondence volného doplnění směru *Kam?* (DIR3) (odpovídajícího situačnímu participantu Povrch) s pozicí adverbialního určením místa se v (6a) a (6b) nemění (obr. 4.7).

Obr. 4.7. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchově syntaktických pozic slovesa *natřít* ve vztahu pasivní diateze.

Změny ve vzájemné korespondenci valenčních doplnění, resp. situačních participantů,

a povrchových syntaktických pozic se manifestují změnami morfematically forem těch členů valenčního rámce, které podléhají změně v přiřazení povrchově syntaktickým pozicím: (i) ACT je jednou morfematically realizován nominativem (6a) a podruhé instrumentálem, příp. předložkovou skupinou *od+genitiv* (6b), a (ii) PAT je jednou vyjádřen akuzativem (6a) a podruhé nominativem (6b).

Co se týče ne/příznakovosti konstrukcí (6a) a (6b), aktivní konstrukci (6a) chápeme jako nepříznakový člen pasivní diateze, zatímco pasivní konstrukci (6b) jako člen příznakový. Při této interpretaci vycházíme z předpokladu, že syntaktická struktura věty sestává z několika typů hierarchií, a to hierarchie tektogramatických funktorů, hierarchie aktuálního členění a hierarchie syntaktického subjektu.¹³⁸ Za nepříznakový způsob usouvztažnění daných hierarchií je pokládán ten, v němž koresponduje ACT, subjekt a téma a v němž slovosled rematických výrazů odpovídá hloubkovému slovosledu danému stupnicí výpovědní dynamičnosti slovesných doplnění (Sgall – Hajičová – Panevová, 1986), (Kováčová, 2005: 84). V případě diatezí je z hlediska ne/příznakovosti relevantní usouvztažnění prvních dvou typů hierarchie, a to hierarchie tektogramatických funktorů a hierarchie subjektu; aktuální členění věty operuje až na větné stavbě hierarchizované pomocí těchto hierarchií. Za nepříznakový člen diatezí pak pokládáme ten, v němž si vzájemně odpovídají ACT a subjekt (6a). U příznakového členu nacházíme rozdílnou korespondenci: pozice subjektu je obsazena jiným valenčním doplněním než ACT, v příkladu (6b) jde o PAT, příp. příznakový člen neobsahuje subjektovou pozici vůbec (např. *Bylo o tom diskutováno*).¹³⁹

Užití příznakového členu diateze je podmíněno užitím specifického významu slovesa. J. Panevová navrhuje tento význam na TR reprezentovat pomocí morfologického gramatému *diatgram*, jehož hodnotou se tektogramatické reprezentace nepříznakového a příznakového členu diateze vzájemně odlišují: např. v případě užití lexikální jednotky slovesa *natřít* v (6a) a (6b) se členy diateze liší hodnotou gramatému *diatgram*, která se mění z *act* (6a) na *pas* (6b) (Panevová a kol., ms.), (Panevová – Ševčíková, 2010), (Urešová, 2011).¹⁴⁰

---

138 Viz odd. 2.3.

139 Srov. s *Mluvnici češtiny 3* (1987: 234), kde je primární diateze (zde označovaná jako nepříznakový člen diateze) na rozdíl od sekundární diateze (zde příznakový člen diateze) spojována s možností uplatnění plného (neredukovaného) valenčního potenciálu slovesa. Dodejme, že z našeho pohledu jde vždy o „uplatnění“ valenčního potenciálu na rovině povrchově syntaktické.

140 Revidovaná sada slovesných gramatémů by měla být využita při anotaci nové verze PZK, verze 3.0. Panevová a Ševčíková (2010) vymezují celkem sedm hodnot gramatému *diatgram*: (i) *act* odpovídající užití

Diateze představují samostatné více či méně gramatikalizované kategorie, které bývají v české jazykovědě též řazeny do oblasti tvarosloví, a to zejména k morfologické kategorii slovesného rodu, např. (Havránek, 1928, 1937), (*Mluvnice češtiny 2*, 1986), příp. k dalším morfologickým kategoriím, jako je vid (Panevová – Benešová – Sgall, 1971), a čas, např. (Mathesius, 1925), (Šmilauer, 1947) a (Kopečný, 1962). Hausenblas pak v souvislosti s participiálními konstrukcemi s pomocným slovesem *mít* vymezuje zvláštní morfologickou kategorii výsledného stavu (Hausenblas, 1963). Syntaktické aspekty diatezí jsou probírány především (i) u Daneše (1985), a to na pozadí tzv. rodových hierarchizací – tento termín akcentuje skutečnost, že diateze jsou spojeny se změnou morfologické rodové charakteristiky slovesa, a dále (ii) u Grepla a Karlíka, kteří diateze řadí k tzv. diatezím subjektovým, tj. diatezím, při nichž je změny ve vzájemném přiřazení participantů zasažena prominentní syntaktická pozice subjektu (Grepl – Karlík, 1998). Autoři dále subjektové diateze třídí dle sémantické role participantu, který se v příznakové konstrukci dostává do subjektové pozice po odsunutém Agentu, příp. Kauzátorovi (Grepl – Karlík, 1983, 1986, 1998), též (*Mluvnice češtiny 3*, 1987).

Při vymezení počtu a typu diatezí zde vycházíme z návrhu podaného J. Panevovou (Panevová a kol., ms.), která rozlišuje celkem pět typů:

- (i) pasivní diatezi (viz výše),
- (ii) deagentní diatezi (např. *Obecní úřad staví novou školu – Staví se nová škola*)¹⁴¹,
- (iii) dispoziční diatezi (např. *Petr bydlí v novém domě – Petrovi se v novém domě dobře bydlí*),
- (iv) rezultativní diatezi (např. *Maminka uklidila babičce byt – Babiččin byt byl uklizen nebo Babička měla (od maminky) uklizen byt*),¹⁴²

---

slovesa v nepříznačkových konstrukcích diatezí, (ii) pas popisující význam slovesa v příznakové konstrukci pasivní diateze, (iii) deagent zachycující význam slovesa v příznakové konstrukci deagentní diateze, (iv) disp odpovídající významu slovesa v příznakové konstrukci dispoziční diateze, (v) res1 reprezentující význam slovesa v rezultativní participiální konstrukci s pomocným slovesem *být*, (vi) res2 popisující význam slovesa v rezultativní participiální konstrukci s pomocným slovesem *mít* a (vii) recip odpovídající užití slovesa v příznakových konstrukcích recipientní pasivní diateze.

141 Na prvním místě vždy uvádíme nepříznačkový člen diateze a na druhém místě člen příznakový.

142 K rezultativní diatezi řadí Panevová (ms.) s ohledem na morfologickou charakteristiku slovesa a změny ve shodě přísudku s podmětem též případy *Babička.ACT-subj uklidila byt.PAT-obj – Babička.ACT-subj měla uklizen byt.PAT-obj*. V těchto případech však korespondence valenčních doplnění, resp. situačních participantů, a povrchově syntaktických pozic zůstává zachována: ACT koresponduje se subjektem a PAT s přímým objektem.

(v) recipientní pasivní diatezi (např. *Obecní úřad přidělil Janovi nový byt – Jan dostal přidělen nový byt od obecního úřadu*, příp. *Jan má od obecního úřadu přidělen nový byt*).

Konstrukce se slovesy *dát/nechat*+infinitiv (např. *Karel IV. dal/nechal postavit chrám sv. Víta*) (v některých pracích řazené k diatezím) Panevová s ohledem na přítomnost dvou Konatelů k diatezím nepočítá, srov. (Grepl – Karlík, 1983).¹⁴³

Co se týče zachycení diatezí ve valenčním slovníku, změny v morfematických realizacích těch valenčních doplnění, která podléhají změně v přiřazení povrchově syntaktickým pozicím, jsou zde natolik pravidelné, že je lze zachytit pomocí formálních syntaktických pravidel.¹⁴⁴ V datové části valenčního lexikonu tak mohou být uvedeny jen valenční rámce odpovídající užitím lexikálních jednotek v nepříznakových konstrukcích diateze, zatímco valenční rámce korespondující s příznakovými užitími jednotek mohou být odvozeny pomocí pravidel obsažených v pravidlové komponentě lexikonu. Každá relevantní lexikální jednotka v datové komponentě slovníku pak má vyznačenu možnost aplikace určitého/ých pravidla/pravidel. Tento přístup se ve svém základě shoduje se syntaktickými přístupy ke změnám ve valenční struktuře sloves (odd. 1.1), které se uplatňují zejména při popisu rozdílných povrchově syntaktických variant odpovídajících témuž významu slovesa (téže lexikální jednotce). Té povrchově syntaktické variantě v syntaktických přístupech interpretované jako základní zde odpovídá užití lexikální jednotky v nepříznakové konstrukci diateze, zatímco druhá varianta chápaná jako odvozená pomocí explicitního pravidla zde koresponduje s užitím jednotky v příznakové konstrukci diateze.¹⁴⁵

4.2.2 Kombinace diatezí a lexikalizovaných alternací

Specifické morfologické významy slovesa zachycené hodnotou gramatému *diatgram*, které podmiňují vznik příznakových konstrukcí diatezí, nelze vzájemně kombinovat. V gramatikách se někdy připouští kombinace deagentní diateze s recipientní

---

143 Ve valenčním slovníku *VALLEX 2.5* a *PDT-VALLEX* odpovídá užitím slovesa *dát/nechat*+infinitiv samostatný valenční rámec.

144 Formální syntaktická pravidla pro popis diatezí formulovala Uřešová (2011). Více viz odd. 3.3.

145 V této souvislosti je na místě upozornit na práce Veselovské a Karlíka popisující generování českých konstrukcí s opisným pasivem v teoretickém rámci TGG chomskyánského typu ve fázi teorie principů a parametrů, které nabízejí odlišný model analýzy pasivních vět (Veselovská, 2003), (Veselovská – Karlík, 2004). Autoři při jeho formulaci vycházejí z pojetí transformace „jako komplex[u] operací spočívající[ho] v řetězu substitucí a kombinací v přesném sledu a za přesných podmínek“ (Veselovská, 2001).

pasivní diatezí, která bývá označována jako případ tzv. sekundární diateze druhé instance (*Mluvnice 3*, 1987: 255nn.), (Grepl – Karlík, 1983: 65nn.). Podstatou sekundární diateze druhé instance je uplatnění reflexivní formy slovesné (příp. též transponovaného užití 3. os. pl. a transponovaných užití ostatních forem morfologické kategorie osoby) na participiální konstrukce se slovesem *dostat* (např. *Když se dostane přidělena (někým) vlastní pracovní, to se dobře plní úkoly; Tam se dostane vždycky vynadáno*)¹⁴⁶. Analýza korpusového materiálu ČNK korpusu SYN2005, SYN2006pub a SYN2009pub však existenci takových konstrukcí nepotvrzuje.¹⁴⁷ Existenci těchto konstrukcí tím sice nemůžeme zcela vyloučit, avšak do našeho popisu kombinaci deagentní diateze a recipientní pasivní diateze nezahrnujeme.

Vedle výše uvedené kombinace se dále uvádí i možnost uplatnění reflexivní formy slovesné (příp. též transponovaného užití 3. os. pl. a ostatních forem morfologické kategorie osoby) na konstrukce *dát/nechat*+infinitiv (např. *Když se dá (nechá) pro děti místo školky postavit plovárna, pak se matky nemohou včas zapojit do pracovního procesu*).¹⁴⁸ Vzhledem k okolnosti, že tyto konstrukce neřadíme k diatezím, chápeme výše uvedený příklad jako případ příznakové konstrukce deagentní diateze.

Co se týče kombinace diatezí a vztahů zakotvených v lexikální struktuře jazyka (odd. 4.1), mohou lexikální jednotky spojené vztahy lexikálně podmíněnými, a to za předpokladu že splňují morfosyntaktické a sémantické podmínky pro tvoření příznakových konstrukcí diatezí, příznakové konstrukce diatezí vytvářet.¹⁴⁹ Jako příklad uveďme sloveso *semlít*, jehož lexikální jednotky jsou ve vztahu lexikálně-sémantické konverze (např. *Mlynáři semleli zrna na mouku – Mlynáři semleli ze zrna mouku*) (odd. 4.1.1). Dané lexikální jednotky mohou vyjadřovat specifické morfologické významy zachycované hodnotami gramatému *diatgram pas*, *deagent*, *res1* a *res2*. Tyto významy podmiňují vznik příznakových konstrukcí:

- (i) pasivní diateze (např. *(Mlynáři) bylo semleto_{pas} zrna na mouku – (Mlynáři) byla semleta_{pas} ze zrna mouka*),

146 Příklady citujeme dle *Mluvnice češtiny 3* (1987: 256).

147 Na základě dotazu [lemma="dostat"&tag="V[[^]f].*"]{0,5}[tag="Vs.*"]within <s id=".*"> P-filtr -1 +1 „se“ jsme získali celkem 504 výskytů (53 ze SYN2005, 143 ze SYN2006pub a 308 ze SYN2009pub). Ani jeden z těchto výskytů však neodpovídal citovaným větám.

148 Příklad citujeme dle *Mluvnice češtiny 3* (1987: 257).

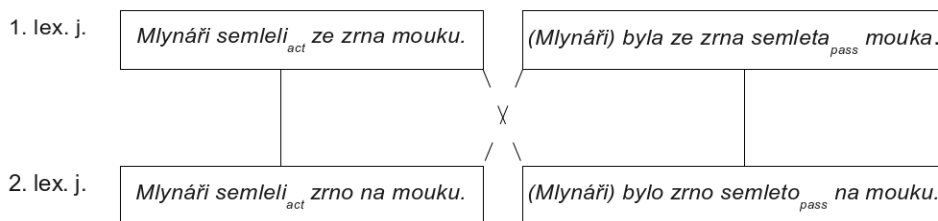
149 Podmínky, za nichž je možné vytvářet příznakové konstrukce diatezí, uvádějí např. Grepl a Karlík (1983, 1986, 1998) nebo *Mluvnice češtiny 3* (1987).

- (ii) deagentní diateze (např. *Zrno se semlelo_{deagent} na mouku* – *Ze zrna se semlela_{deagent} mouka*),
- (iii) rezultativní diateze (např. *Ráno již bylo zrno semleto_{res1} na mouku* – *Ráno již byla ze zrna semleta_{res1} mouka* a *Zrno již máme semleto_{res2} na mouku* – *Ze zrna již máme semletu_{res2} mouku*).

Morfologický význam reprezentovaný hodnotou *disp* může nabýt pouze nedokonavý protějšek *semílat* (např. *Zrno se nám dobře semílalo_{disp} na mouku* – *Ze zrna se nám mouka dobře semílala_{disp}*). Morfologický význam podmiňující vznik příznakových konstrukcí recipientní pasivní diateze nemůže být na lexikální jednotky slovesa *semlít* uplatněn, jelikož se situační obsah tohoto slovesa nevyznačuje přítomností situačního participantu Recipient, na níž je význam reprezentovaný hodnotou *recip* gramatému *diatgram* vázán.¹⁵⁰

Ze skutečnosti, že vztah lexikálně-sémantické konverze spojuje dvě lexikální jednotky téhož slovesa, zatímco vztah diateze je vztahem mezi dvěma rozdílně povrchově syntakticky realizovanými užitími téže lexikální jednotky, vyplývá, že lexikálně-sémantická konverzíva vytvářejí příznakové konstrukce diateze zvláště, viz výše sloveso *semlít* v (i)-(iii). Např. užití slovesa *semlít* ve větách (*Mlynáři*) *bylo semleto_{pas} zrno na mouku* – *Mlynáři semleli_{act} ze zrna mouku* představuje dvě lexikální jednotky ve vztahu lexikálně-sémantické konverze, které se odlišují hodnotou gramatému *diatgram*: zatímco morfologický význam první lexikální jednotky slovesa *semlít* je reprezentován hodnotou *pas*, druhý hodnotou *act*. Mezi výše uvedenými užitími lexikálních jednotek slovesa *semlít* však vztah diateze není. Vztah pasivní diateze je realizován mezi užitími téže lexikální jednotky slovesa *semlít*, tj. mezi užitími (i) *Mlynáři semleli_{act} ze zrna mouku* – (*Mlynáři*) *byla ze zrna semleta_{pas} mouka* a (ii) *Mlynáři semleli_{act} zrno na mouku* – (*Mlynáři*) *bylo semleto_{pas} zrno na mouku*. Následující schéma znázorňuje uplatnění hodnot gramatému *diatgram act* a *pas* u lexikálních jednotek slovesa *semlít* ve vztahu lexikálně-sémantické konverze:

150 Kombinaci recipientní pasivní diateze s lexikálně založeným vztahem mezi lexikálními jednotkami lze demonstrovat např. na příkladu slovesa *nahlásit*. Toto sloveso se vyznačuje lexikálními jednotkami, jejichž vztah charakterizuje strukturní rozpad situačního participantu Informace. Dané sloveso tedy umožňuje vytvářet konstrukce s rozpadem tématu a dikta (odd. 4.1.3). Na lexikální jednotky slovesa *nahlásit* je pak možné uplatnit význam odpovídající hodnotě gramatému *diatgram recip*: např. *Policie dostala nahlášeno_{recip}, že pachatel se zdržuje v blízkosti nádraží* – *Policie dostala o pachateli nahlášeno_{recip}, že se zdržuje v blízkosti nádraží*.

Obr. 4.8. Vztah mezi užitími slovesa *semlít* (na stejném řádku jsou uvedeny odlišné povrchově syntaktické strukturace téže lexikální jednotky ve vztahu pasivní diateze, spojitá čára vyznačuje vztah mezi lexikálně-sémantickými konverzívy s totožnou hodnotou gramatému *diatgram*, přerušovaná čára označuje vztah mezi lexikálně-sémantickými konverzívy lišícími se hodnotou *act* a *pass* gramatému *diatgram*).

Vzhledem k okolnosti, že lexikálně-sémantická konverzíva vstupují do vztahu diateze zvlášť, není nutné pro kombinaci diatezí a lexikálně-sémantické konverzí vytvářet zvláštní formální pravidla. V datové části lexikonu budou lexikálně-sémantická konverzíva reprezentována odlišnými valenčními rámci. U každého lexikálně-sémantického konverzíva zvlášť pak bude ve zvláštním atributu vyznačena možnost vytvářet příznakové konstrukce diateze. Formální syntaktická pravidla obsažená v pravidlové komponentě lexikonu pak budou zachycovat změny ve valenčním rámci těchto lexikálních jednotek (viz též odd. 4.2.1).

4.2.3 Reciprocita

Reciprocita stejně jako diateze spojuje povrchově syntakticky rozdílně strukturovaná užití téže lexikální jednotky slovesa, pro něž je charakteristická změna ve vzájemném přiřazení valenčních doplňků, resp. situačních participantů, a povrchových syntaktických pozic. Stejně jako v případě diatezí zůstává u reciprocity korespondence mezi situačními participanty a valenčními doplňky zachována. Reciprocikalizace představuje proces, při němž valenční doplňky, resp. situační participanty, vstupují do vztahu symetrie, kdy se povrchově syntakticky níže postavené valenční doplňky, resp. situační participanty, přesouvá do syntaktické pozice valenčního doplňku, resp. situačního participantu, syntakticky výše postaveného, přičemž posledně uvedená syntaktická pozice se zmnožuje (např. koordinací, sémantickým plurálem). Vzhledem k tomu, že prominentní syntaktická pozice není zasazena permutací valenčních doplňků, představuje reciprocita nekonverzní vztah mezi rozdílnými povrchovými syntaktickými strukturacemi téže lexikální jednotky

realizovaný prostředky gramatickými. Jako příklad uveďme slovesa *svěřit* (7a)-(7b) a *oddělit* (8a)-(8b):

(7) a. *Jan svěřil Petrovi tajemství.* – b. *Jan a Petr si svěřili tajemství.*

(8) a. *Lékaři úspěšně oddělili jedno siamské dvojče od druhého dvojčete.* – b. *Lékaři úspěšně oddělili siamská dvojčata.*

Z hlediska situačního obsahu lze užití slovesa *svěřit* v příkladu (7a) charakterizovat tak, že vyjadřuje řečovou událost zahrnující tři účastníky situace: A vykonávající činnost označovanou slovesem spočívající ve sdělení určité informace C příjemci B. Daným situačním participantům lze přiřadit následující sémantické role: Mluvčí (=situační participant A), Recipient (=participant B) a Informace (=participant C). Zjišťujeme, že situační obsah užití slovesa *svěřit* v (7b) se vyznačuje totožným počtem situačních participantů jako užití v (7a), avšak zatímco v (7a) roli Mluvčího přisuzujeme participantu A (*Janovi*) a roli Recipienta participantu B (*Petrovi*), v (7b) není možné podíl těchto participantů na ději jednoznačně stanovit.¹⁵¹ obsahovými charakteristikami označovanými sémantickými rolemi Mluvčí a Recipient se v případě užití (7b) vyznačuje jak participant A (*Jan*), tak participant B (*Petr*).

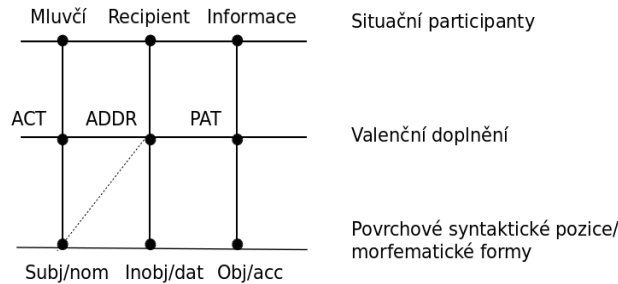
Z hlediska strukturního významu odpovídá užitím slovesa *svěřit* v (7a) a (7b) stejný počet a typ valenčních doplnění specifikovaných TG rolemi, včetně obligatornosti doplnění. Valenční rámec sestává ze třech valenčních doplnění: z Konatele (ACT) (korespondujícího se situačním participantem A se sémantickou rolí Mluvčí), z Adresátu (ADDR) (odpovídajícího participantu B s rolí Recipient) a Patientu (PAT) (usouvztažněného s participantem C s rolí Informace).¹⁵² Daná užití se (stejně jako v případě diatezí) odlišují přiřazením valenčních doplnění, resp. situačních participantů, povrchovým syntaktickým pozicím. Korespondence valenčních doplnění a syntaktických pozic je v (7a) a (7b) následující: (i) ACT je přiřazen prominentní subjektové syntaktické pozici, (ii) ADDR je jednou usouvztažněn s pozicí nepřímého objektu (7a) a podruhé s prominentní subjektovou pozicí (7b) a (iii) PAT koresponduje s pozicí přímého objektu. V důsledku změn v korespondenci valenčních doplnění, resp. situačních participantů,

---

151 Panevová v této souvislosti mluví o tom, že „stanovit účast jednotlivých prvků recipročních konstrukcí na vzájemné akci jazykovými prostředky nelze“ (Panevová, 2007: 95).

152 Odhlížíme zde od možného strukturního rozpadu situačního participantu s rolí Informace. Viz odd. 4.1.3.

a povrchových syntaktických pozic dochází v povrchové stavbě věty k nevyjádření syntaktické pozice toho členu rámce, který se přesouvá do syntakticky závažnější pozice.¹⁵³ V případě slovesa *svěřit* jde o vypuštění pozice nepřímého objektu obsazeného v nereciproční konstrukci (7a) valenčním doplněním ADDR, které se v reciproční konstrukci (7b) „posouvá“ do subjektu (obr. 4.9).

Obr. 4.9. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic slovesa *svěřit* při reciprocitě Konatele (ACT) s Adresátem (ADDR), resp. Mluvčího a Recipienta.

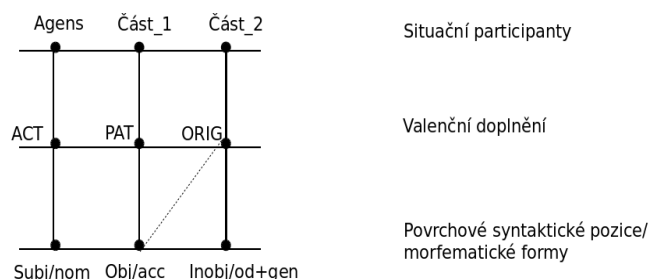
Změny ve vzájemném přiřazení valenčních doplnění, resp. situačních participantů, a povrchových syntaktických pozic jsou v případě reciprocit (podobně jako u diatezí) manifestovány změnami v morfematické formě těch valenčních doplnění, které jsou danou změnou zasaheny: v případě slovesa *svěřit* jde o valenční doplnění ADDR, jehož morfematické vyjádření se mění z dativu (7a) na nominativ (7b).

Příklad (8b) se od (7b) liší v tom, že reciprocikalizace zde zasahuje nikoli syntaktickou pozici subjektu, ale přímého objektu. Valenční doplnění Původ (ORIG) (odpovídající situačnímu participantu se sémantickou rolí Část)¹⁵⁴, které je v nereciproční konstrukci vyjádřené v pozici nepřímého objektu, je v reciproční konstrukci usouvztažněno s pozicí přímého objektu (8b). Stejně jako v případě (7b) dochází i v (8b) v povrchové syntaktické struktuře věty k vypuštění pozice nepřímého objektu, kterou ORIG v nereciproční konstrukci (8a) obsazuje. I zde jsou změny ve valenčním rámci slovesa omezeny na změnu v morfematické realizaci valenčního doplnění ORIG, jehož forma se mění z předložkové skupiny *od*+genitiv (8a) na akuzativ (8b). Vzájemné přiřazení situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic slovesa

153 Podmínky pro vytváření recipročních konstrukcí probírá Panevová a Mikulová, z jejichž závěrů zde čerpáme především (Panevová, 1999, 2007) a (Panevová – Mikulová, 2007, 2010).

154 Sémantické role zde pro nedostatek ustálené terminologie přebíráme z databáze FrameNet, kde je valenčním doplněním inherentních reciprok obvykle přisuzována stejná sémantická role. K FrameNetu viz odd. 2.5.1.

oddělit v (8a) a (8b) znázorňuje následující schéma (obr. 4.10):

Obr. 4.10. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic slovesa *oddělit* při reciprocitě Patientu (PAT) s Původem (ORIG).

Nereciproční konstrukce (7a) a (8a) chápeme jako nepříznačový člen vztahu reciprocity, zatímco reciproční konstrukce jako člen příznačový.¹⁵⁵ Vycházíme zde z předpokladu, že nepříznačovým usouvztažněním hierarchií větné stavby je to, v němž si vzájemně odpovídají Konatel (ACT) se subjektovou pozicí. Reciproční konstrukce se od tohoto nepříznačového usouvztažnění odlišují v tom, že se subjektovou pozicí korespondují dvě valenční doplnění: v případě slovesa *svěřit* v (7b) jde o ACT a ADDR. Analogicky analyzujeme i reciproční konstrukce, v níž je změnou ve vzájemném přiřazení valenčních doplnění zasažena pozice přímého objektu: v případě slovesa *oddělit* chápeme jako příznačový člen reciproční konstrukci (8b), kde jsou pozici přímého objektu přiřazena valenční doplnění PAT a ORIG.

Užití reciproční konstrukce není na rozdíl od diatezí vázáno na užití specifického významu slovesa, ale jde o syntaktickou operaci nad valenčním rámcem slovesa, kdy do vztahu vzájemnosti vstupují dvě (příp. tři) sémanticky homogenní valenční doplnění, resp. situační participanty.¹⁵⁶ Kromě sémantické homogenosti valenčních doplnění, resp.

155 V tomto směru se lišíme od Grepla a Karlíka, kteří jako základní interpretují konstrukci reciproční a odvozenou jako konstrukci nereciproční. Autoři chápou reciprocitu jako jeden z prostředků hierarchizace propozice. Tento typ hierarchizace spojují s participanty agentní povahy, jejichž účast na ději či stavu vyjadřovaném slovesem popisují jako „kooperaci“. Podstatu hierarchizačního procesu dle autorů představuje tzv. upozaďování Agentu: jako základní konstrukce jsou interpretovány ty, které v povrchové syntaktické struktuře mají subjektovou pozici obsazenou minimálně dvěma recipročně užitými výrazy specifikujícími referenčně neidentické Agenty (např. *Petr a Pavel se bijí*), z těchto konstrukcí je pak možné derivovat struktury, v níž se jeden z Agentů přesouvá do hierarchicky méně závažné syntaktické pozice, a tím je upozaďován (např. *Petr a Pavel se bijí – Petr se bije s Pavlem* nebo *Pavel se bije s Petrem*) (Grepl – Karlík, 1998: 149n.), (Grepl – Karlík, 1983: 79nn.).

156 Sémantická homogenost valenčních doplnění, resp. situačních participantů, však zřejmě není jedinou podmínkou reciprocity. Srov. *Oddělil jsem se od ostatních* (SYN2005) – **Já a ostatní jsme se od sebe*

situačních participantů, kteří do vztahu vzájemnosti vstupují, musejí daná doplnění vykazovat i totožné aktuální členění (Panevová, 2007). Reciprocikalizace valenčních doplnění je formálně realizována koordinací vyjádřenou paratakticky (7b) nebo hypotakticky (např. *Jan s Petrem si svěřili tajemství*), plurálem (8b), příp. předložkovou skupinou *mezi+instrumentál* (např. *Když zločin spáchali, dohadovali se mezi sebou, kdo z nich vlastně zasadil osudnou ránu.* (SYN2005)).¹⁵⁷

Reciprocitu lze třídit různým způsobem. Zde uvádíme základní typy dle TG rolí valenčních doplnění, která do vztahu vzájemnosti vstupují.¹⁵⁸

- (i) ACT-PAT (např. *Petr a Marie se milují; Báli se o sebe*),
- (ii) ACT-ADDR (např. *Manželé si dávali k narozeninám cenné dárky*), příp. ACT-PAT, kde ADDR podléhá posunu do PAT (např. *Petr a Marie si vykaží*),
- (iii) ACT-ORIG (např. *Obě strany po sobě žádali nemožné*),
- (iv) ACT-EFF (např. *Rozvádějící se rodiče často proti sobě štvou své děti*),
- (v) ACT-DIR1 (volné doplnění směru *Odkud?*) (např. *Petr a Marie od sebe odstoupili*),
- (vi) ACT-DIR2 (volné doplnění směru *Kudy?*) (např. *Lidé při prudkém zabrzdění vlaku přepadali přes sebe*),
- (vii) ACT-DIR3 (volné doplnění směru *Kam?*) (např. *Ledové kry se k sobě přiblížily*),
- (viii) ACT-LOC (volné doplnění místa *Kde?*) (např. *Zůstali u sebe celý den*),
- (ix) PAT-ORIG (8b),
- (x) PAT-EFF (např. *Často střídala partnery*),
- (xi) ADDR-PAT (např. *Seznámil spolu přátele a příbuzné*),
- (xii) DIR1-DIR3 (např. *Obchodníci stále překládali zboží mezi obchody*),
- (xiii) ACT-ADDR-PAT (např. *Nikdy spolu o sobě otevřeně nemluvili*),

---

oddělili nebo Panevovou uváděný příklad *?Radotín a Praha se sloučily před 30 lety* (Panevová, 1999: 272). Zdá se, že při reciprocikalizaci sehrávají podstatnou roli nejen sémantické rysy doplnění, která do vztahu vzájemnosti vstupují, ale i jejich podíl na ději.

157 K dalším prostředkům vyjádření reciprocitivity patří (i) reciproční zájmeno *se/si* morfematically realizované formou valenčního doplnění, které podléhá „posunu“ do povrchově syntakticky závažnější pozice (např. *Sourozenci se vzájemně obviňovali; Jan a Marie si slíbili věrnost*), (ii) výrazy *jeden druhý* (např. *Petr a Jan obviňovali jeden druhého*) a (iii) adverbia *spolu, navzájem, vzájemně* apod. zdůrazňující reciproční význam.

158 Materiál čerpáme ze slovníku *VALLEX 2.5*. Necháváme stranou reciprocitu fakultativních volných doplnění nebo kvazivalenčních doplnění. Neuvádíme zde tedy např. reciprocitu mezi ACT-BEN (např. *Zahřívají si navzájem ruce*), ACT-ACMP (např. *Opakovali si spolu novou školní látku*) nebo ACT-OBST (např. *Opírali se o sebe zády*).

- (xiv) ACT-PAT-EFF (např. *Cítala, že se k sobě stále více připoutávají*),
(xv) ?ACT-PAT-ORIG (např. *Dozvěděli se na sebe (od sebe) spoustu věcí*).

Co se týče zachycení reciprocit ve valenčním slovníku, změny v morfematické realizaci valenčních doplnění, kterými se manifestují změny v povrchově syntaktické realizaci valenčních doplnění, jsou podobně jako v případě diatezí natolik pravidelné, že je možné je popsat pomocí formálních pravidel.¹⁵⁹ Tato pravidla tvoří součást pravidlové komponenty valenčního slovníku. V datové části lexikonu pak je u každé relevantní lexikální jednotky slovesa ve valenčním rámci vyznačena možnost recipročního užití valenčních doplnění.¹⁶⁰

4.2.4 Kombinace reciprocit a diatezí

Z hlediska kombinace reciprocit a diatezí zjišťujeme, že valenční doplnění, resp. situační participanty, v příznakových konstrukcích diatezí mohou za určitých podmínek též vstoupit do vztahu symetrie. Kombinace výrazových prostředků diatezí a reciprocit je možná u těch sloves, která z hlediska morfosyntaktických a sémantických rysů splňují podmínky pro vytvoření příznakových konstrukcí některé z diatezí a zároveň dovolují vyjádřit ve vztahu symetrie některá ze svých valenčních doplnění, resp. situačních participantů.

Jako příklad uveďme kombinaci reciprocit valenčních doplnění ACT a ADDR a pasivní (i), deagentní (ii), rezultativní (iii) a dispoziční diateze (iv):

- (i) pasivní diateze (např. *Jednotlivé kroky byly mezi nimi často konzultovány, písemně i ústně.* (SYN2005)),
- (ii) deagentní diateze (např. *Mezi lidmi ve vesnici se povídalo, že má spoustu peněz*),
- (iii) rezultativní diateze s pomocným slovesem *být* (např. *Kdybyste se do toho nemíchal, bylo by mezi mnou a spojenci dávno vše srovnáno a ukončeno* (SYN2005)) a *mít* (např. *A v této době, kdy vlastně mezi sebou ještě nemáme vyjasněno, kdo jaké názory zastává ...* (SYN2000); *Pak již jenom stačí, aby mezi*

¹⁵⁹ V rámci FGP pravidla pro popis reciprocit zpracovala Uřešová (2011).

¹⁶⁰ Valenční slovník *VALLEX 2.5* již informaci o reciprocitě obsahuje. Tato informace je vyznačena v atributu *-rcp*, jehož hodnotou jsou dvojice (příp. trojice) valenčních doplnění (specifikovaných pomocí TG rolí), která mohou být recipročně užitá. Zachycení reciprocit je zde omezeno především na ty případy, kdy do vztahu reciprocit vstupují aktanty a obligatorní volná doplnění.

*sebou měli oba operátoři uzavřenu roamingovou smlouvu ... (SYN2006pub);
Na čtvrtou hodinu spolu máme domluvenu schůzku ...),
(iv) dispoziční diateze (např. *Nám se spolu vždy dobře jednalo*).*

Specifický význam uvedených sloves zachycený po řadě pomocí hodnoty gramatému `diatgram pas, deagent, res1, res2 a disp` tak může být kombinován s reciprocikalizací valenčních doplnění ACT a ADDR, resp. jim odpovídajících situačních participantů. Formálním prostředkem pro vyjádření reciprocity je zde převážně předložková skupina *mezi+instrumentál*¹⁶¹, i když není výrazovým prostředkem výhradním (např. *Nám se spolu vždy dobře jednalo*).

Reciprocikalizovaná užití valenčních doplnění v příznakových konstrukcích diatezí se neomezuje jen na ACT a ADDR, ale v těchto konstrukcích lze též reciprocikalizovat i další valenční doplnění, srov. např. reciprocitu PAT a ORIG v příznakových konstrukcích pasivní diateze (např. *Již před dvěma dny se i premiér Jicchak Rabin vyslovil pro to, aby byli Izraelci a Palestinci odděleni (SYN2006pub)*), vztah vzájemnosti mezi ADDR a PAT v příznakové konstrukci rezultativní diateze (např. *Hosté na večírku již byli (vzájemně) seznámeni*) nebo DIR1 a DIR3 v příznakové konstrukci deagentní diateze (např. *Zboží se překládalo mezi obchody*).

V kombinaci diatezí a reciprocity zjišťujeme jistá omezení. Zdůrazněme, že při reciprocikalizaci valenčních doplnění dochází k přesunu valenčního doplnění vyjádřeného v syntakticky méně signifikantní povrchově syntaktické pozici do pozice valenčního doplnění realizovaného v prominentní pozici subjektu, nebo přímého objektu (odd. 4.2.3). Dále zopakujeme, že diateze jsou spojeny s odsunutím situačního participantu s rolí Agens, Kauzátor, příp. Nositel děje, z prominentní pozice subjektu (viz odd. 4.2.1). V příznakových konstrukcích diatezí proto nelze reciprocikalizovat valenční doplnění

---

161 V případě příznakových konstrukcí deagentní diateze může být předložkovou skupinou *mezi+instrumentál* vyjádřen ACT, jehož realizace je jinak v těchto konstrukcích vyloučena. V některých případech je daná předložková skupina homonymní: může jí být vyjádřen buď ACT, nebo doplnění místa LOC (např. *Mezi námořníky se mu jinak neřeklo ... (SYN2005); Je to Beren, syn Baharihův, pán lidí, mocný nepřítel Morgothův, o jehož činech se zpívá i mezi elfy (SYN2005)*). Předložková skupina *mezi+instrumentál* může být interpretována jako LOC pouze za předpokladu, že existuje faktický Konatel vykonávající činnost označovanou slovesem. Pro výše uvedené věty by v takovém případě musely platit následující parafráze *Mezi námořníky.LOC mu jinak neřekneme ...; Je to Beren, syn Baharihův, pán lidí, mocný nepřítel Morgothův, o jehož činech ?někdo zpívá mezi elfy.LOC*). V některých případech je hranice mezi významy zřetelnější (např. *Je to zvláštní, co se povídá mezi lidmi.ACT (SYN2005); Cožpak se najdou mezi Moskvany.LOC podvodníci? (SYN2005)*), v jiných méně zřetelná (např. *To se mezi muži nosí (SYN2005)*).

korespondující s participantem odpovídajícím Agentu, Kauzátoru, příp. Nositeli děje, s valenčním doplněním povrchově vyjádřeným v prominentní pozici subjektu, jelikož by při této operaci došlo k opětovnému posunu daného participantu zpět do subjektové pozice. Jako příklad uveďme nemožnost reciprocikalizace ACT a PAT v příznakové konstrukci pasivní diateze slovesa *milovat*. Sloveso *milovat* sice umožňuje, aby do vztahu symetrie vstoupil ACT a PAT (např. *Jan a Marie se milují*), avšak v příznakové konstrukci pasivní diateze, kde se ACT (odpovídající Agentu) „odsouvá“ ze subjektové pozice do pozice adverbialé a PAT „přesouvá“ do pozice subjektu (např. *Marie je milována Janem*), by reciprocikalizace ACT a PAT vedla k „navrácení“ Agentu zpět do subjektu. Vznikla by tak negramatická konstrukce (např. **Marie a Jan jsou (navzájem) milováni*).

Z uvedeného důvodu též nelze provést operaci reciprocikalizace v konstrukcích recipientní pasivní diateze, kde podmínku sémantické homogenosti splňují valenční doplnění ACT a ADDR (např. *slíbit, dovolit, nařídít, zaplatit*), příp. ADDR posunutý do PAT (např. *nařezat, vyhubovat*). V příznakových konstrukcích recipientní pasivní diateze dochází k odsunutí ACT (odpovídajícího Agentu) z prominentní syntaktické pozice subjektu, do níž se „přesouvá“ valenční doplnění ADDR, příp. PAT, korespondující se situačním participantem s rolí Recipient (např. *Petr.ADDR-Recipient dostal od Jana slíbenou odměnu; Jan.PAT-Recipient dostal od otce vyhubováno*). Reciprocikalizace ACT a ADDR, příp. PAT, je v příznakových konstrukcích recipientní pasivní diateze vyloučena, jelikož by tato syntaktická operace způsobila „opětovný posun“ Agentu zpět do pozice subjektu (např. **Petr a Jan dostali vzájemně slíbenou odměnu; *Jan a otec dostali navzájem vyhubováno*).

Co se týče zachycení kombinací diatezí a reciprocity ve valenčním lexikonu, předpokládáme v návaznosti na Kettnerovou a Lopatkovou, že reprezentace těchto kombinací nevyžaduje formulaci zvláštních formálních syntaktických pravidel pouze určení pořadí jejich uplatnění, více viz (Kettnerová – Lopatková, 2011).

4.2.5 Kombinace reciprocity a lexikalizovaných alternací

V syntaktických konstrukcích spojených některým lexikálně podmíněným vztahem (lexikálně-sémantickou konverzí, dvojí strukturní realizací situačního participantu nebo strukturním rozpadem situačního participantu, viz odd. 4.1) může dojít za určitých podmínek též k reciprocikalizaci valenčních doplnění. Jako příklad uveďme sloveso *prozradit*, jehož dvě lexikální jednotky spojuje vztah charakterizovaný strukturním

rozpadem situačního participantu Informace (např. *Jan.ACT-Mluvčí Jakubovi.ADDR-Recipient leccos.PAT-Informace prozradil – Jan.ACT-Mluvčí Jakubovi.ADDR-Recipient o svém vztahu.PAT-Informace leccos.EFF-Informace prozradil*) (odd. 4.1.3). V případě uvedených lexikálních jednotek slovesa *prozradit* lze reciprocikalizovat valenční doplnění ACT a ADDR, resp. jim odpovídající situační participanty Mluvčí a Recipient (např. *(Jan a Jakub).ACT,ADDR-Mluvčí,Recipient si (navzájem) leccos prozradili – (Jan a Jakub).ACT,ADDR-Mluvčí,Recipient si navzájem o svých vztazích leccos prozradili*), avšak pouze ve valenčním rámci odpovídajícím konstrukci se strukturním rozpadem situačního participantu Informace lze s ACT a ADDR reciprocikalizovat též PAT korespondující s tématem Informace (např. *(Jan a Jakub).ACT,ADDR-Mluvčí,Recipient si (navzájem) o sobě leccos prozradili*).

Možnost reciprocikalizace valenčních doplnění se u lexikálních jednotek ve vztahu, který se vyznačuje strukturním rozpadem situačního participantu, otevírá i v případě, že povrchově syntaktická strukturace daných lexikálních jednotek odpovídá příznakové konstrukci některé z uvedených diatezí. Srov. reciprocikalizaci ACT a ADDR v příznakových konstrukcích rezultativní diateze lexikálních jednotek slovesa *řici* (např. *Mezi námi.ACT,ADDR-Mluvčí,Recipient bylo již vše.PAT-Informace řečeno_{res1} – Mezi námi.ACT,ADDR-Mluvčí,Recipient o té záležitosti.PAT-Informace bylo již vše.EFF-Informace řečeno_{res1}*).

Vzhledem k okolnosti, že lexikalizované alternace provázejí vztahy mezi odlišnými lexikálními jednotkami, není pro kombinaci lexikalizovaných alternací a reciprocity (podobně jako v případě kombinace lexikalizovaných alternací a diatezí, odd. 4.2.2) nutná obměna reprezentace navržené v odd. 4.2.3. U každé lexikální jednotky zvlášť bude v datové části lexikonu ve zvláštním atributu vyznačena možnost reciprocikalizace valenčních doplnění. V pravidlové části pak budou obsažena pravidla určující změny ve valenčním rámci slovesa při reciprocikalizaci valenčních doplnění.

5 Lokativní konverze

V tomto oddílu pojednáme o vztahu lokativní konverze, kterou charakterizuje změna ve vzájemné korespondenci (i) valenčních doplnění a (ii) dvou situačních participantů, které lze označit jako (a) locatum, tj. substance či věc, která mění své místo, a jako (b) lokaci, tj. místo nebo cíl umístění věci či substance. V důsledku této změny dochází ke změnám v přiřazení valenčních doplnění povrchovým syntaktickým pozicím. V případě lokativní konverze je permutací daných situačních participantů zasažena povrchově syntaktická pozice přímého objektu. Tento typ konverze zde volíme jako prototyp lexikálně-sémantické konverze *sui generis*, která byla na rozdíl od jiných lexikálně-sémantických konverzí v zahraniční jazykovědě předmětem mnoha studií (viz odd. 1). V české lingvistice detailní studii tohoto typu konverze zpracoval Daneš (1985) (viz odd. 2).

Soustředíme se zde především na ty aspekty lokativní konverze, které jsou relevantní pro lexikografickou reprezentaci tohoto vztahu v rámci valenčního lexikonu. Nejprve charakterizujeme sémantické rysy syntaktických konstrukcí spojených tímto vztahem (odd. 5.1). Na základě tohoto rozboru navrhneme vhodnou lexikálně-sémantickou reprezentaci lexikálně-sémantických konverzí spojených vztahem lokativní konverze (odd. 5.2). V odd. 5.3 popíšeme syntaktické vlastnosti sloves vytvářejících konstrukce spojené tímto vztahem. Při popisu valence přihlížíme především k materiálu valenčních slovníků *VALLEX 2.5* a *PDT-VALLEX*, částečně též k informacím uváděným ve *Slovesech pro praxi* (Svozilová – Prouzová – Jirsová, 1997) a ve *Slovníku slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení* (Svozilová – Prouzová – Jirsová, 2005). Ukážeme, že syntaktické chování těchto je natolik rozmanité, že k jejich úplnému popisu by bylo nutné velké množství formálních syntaktických pravidel. Pro reprezentaci změn ve valenční struktuře těchto sloves proto navrhneme obecná pravidla určující změny v korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění.

5.1 Sémantické rysy lokativní konverze

V tomto oddílu popisujeme syntaktické konstrukce spojené vztahem lokativní konverze ze sémantického hlediska. Jelikož je vztah lexikálně-sémantické konverze úzce

svázán s příslušností slovesa k určité sémantické třídě, vyjdeme nejprve od sémantické klasifikace sloves vytvářejících konstrukce ve vztahu lokativní konverze (odd. 5.1.1). Poté obrátíme pozornost k sémantické charakteristice jejich situačních participantů (odd. 5.1.2). Na základě popisu sémantických rysů sloves a situačních participantů pak interpretujeme význam syntaktických konstrukcí ve vztahu lokativní konverze (odd. 5.1.3). S významovou interpretací členů lokativní konverze těsně souvisejí příčiny holistického efektu situačních participantů sloves vytvářejících zkoumané konstrukce (odd. 5.1.4). Při sémantické analýze využijeme především materiálu ČNK. Hypotézy budeme ověřovat na deseti vybraných slovesech: *dolít, naložit, nastříkat, natřít, oloupat, sklidit, vyklidit, vysypat a vytrít*.

5.1.1 Sémantické třídy sloves souvýskytu

Konverzní vztahy vyjadřované prostředky lexikálně-sémantickými jsou úzce spojeny s příslušností sloves k určité sémantické třídě. Sémanticky motivované třídění českých sloves vytvářejících syntaktické konstrukce ve vztahu lokativní konverze, ze kterého zde budeme vycházet, podává Daneš (1985). Zmíňme, že v zahraniční jazykovědě uvádějí klasifikaci anglických sloves zakládajících tyto konstrukce Pinker (1989) a Levinová (1993). Od Danešova třídění se jejich klasifikace liší v tom, že jsou primárně založeny na syntaktických rysech sloves: v rámci skupin sloves vykazujících obdobné syntaktické chování pak autoři vyčleňují sémanticky homogenní třídy. Uvedené sémantické klasifikace jsou však především vzhledem k odlišným syntaktickým a částečně též sémantickým rysům anglických sloves jen stěží aplikovatelné na česká slovesa.¹⁶²

Daneš řadí slovesa vytvářející konstrukce ve vztahu lokativní konverze k velké sémanticky i syntakticky heterogenní skupině, jejichž sémantika je založená na vztahu souvýskytu v širokém slova smyslu (Daneš, 1985: 51nn.). Tato slovesa dle autora představují dynamické akční predikáty se třemi participanty implikující přechodovou

---

162 Pinker třídí slovesa vytvářející konstrukce ve vztahu lokativní konverze na základě obligatornosti valenčních doplnění: (i) na obsahově orientovaná slovesa (content-oriented verbs), u nichž může stát samostatně to valenční doplnění, které koresponduje s participantem označovaným jako locatum (např. *He piled the books* – **He piled the shelf*), a (ii) na kontejnerově orientovaná slovesa, která k sobě mohou vázat jako jediné to valenční doplnění, které koresponduje s participantem lokace (např. *He stuffed the turkey* – **He stuffed the breadcrumbs*). V rámci takto vymezených skupin jsou slovesa dále subklasifikována na sémantickém základě (Pinker, 1989). Jiné třídění anglických sloves vytvářejících konstrukce ve vztahu lokativní konverze najdeme u Levinové, která klasifikuje slovesa na základě změn v jejich syntaktické struktuře. Slovesa vykazující stejné typy těchto změn autorka dále klasifikuje do sémanticky koherentních tříd (Levin, 1993: 49nn.). Oproti Pinkerovi Levinová ke slovesům vykazujícím lokativní alternaci řadí též slovesa zakládající syntaktické struktury typu *Bees are swarming in the garden* – *The garden is swarming with bees*. O vztahu mezi těmito strukturami a konstrukcemi spojenými vztahem lokativní konverze pojednáme v odd. 6.

změnu.¹⁶³ Jednu velkou podskupinu tvoří slovesa, která autor označuje jako slovesa „vytvoření/vytváření souvýskytu“ (např. *dolít, naložit, nastříkat, natřít*), druhou podskupinu pak představují slovesa „z/rušení souvýskytu“ (např. *oloupat, sklidit, vyklidit, vykrást, vysypat, vytrít*). Napříč oběma skupinami sloves je souvýskyt sémanticky modifikován buď jako (i) „vztah uvnitř“ (např. *dolít, naložit, vyklidit, vysypat, vykrást*), nebo jako (ii) „vztah na povrchu“ (např. *nastříkat, natřít, oloupat, sklidit, vytrít*). Podáváme zde výčet sloves souvýskytu vycházející z Danešova soupisu těchto sloves,¹⁶⁴ v některých případech se však od Danešovy interpretace odchylujeme.¹⁶⁵ Tento seznam též obohacujeme o slovesa nalezená v ČNK v korpusu SYN (představující spojení všech synchronních psaných korpusů řady SYN) pomocí nástroje Bonito 2 a jeho funkce Tezaurus, která umožňuje na základě shodných kolokací vyhledávat sémanticky blízká slovesa.¹⁶⁶

- (i) Ke slovesům vytvoření/vytváření souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah uvnitř, která umožňují vytvářet konstrukce ve vztahu lokativní konverze, řadíme následující slovesa: *dolít, doplnit, do/točit, nabít, na/cpát, nalít, naložit, na/pěchovat, na/plnit, na/pumpovat, napustit, narvat, nasát, nasypat, našlapat, na/točit, navléci, při/cpát, s/za/balit, vyplnit, vysadit,¹⁶⁷ zandat, zaorat a zavařit.*
- (ii) Následující slovesa umožňující vytvářet konstrukce ve vztahu lokativní konverze představují slovesa vytvoření/vytváření souvýskytu modifikovaného jako vztah na povrchu: *nahrát, na/mazat, na/stříkat, natočit, natřít, nazpívat, osadit, položit, prostřít, přetáhnout, přiklopit, vylepit, zaklapnout, zaklopit.*

163 Dle Daneše lze slovesa rozdělit do určitých kategorií na základě ne/přítomnosti pěti základních rysů: (1) dynamičnost, (2) mutační změna, (3) členěnost, (4) akčnost a (5) přítomnost více jak jednoho participantu. Základní třídy sloves pak tvoří: statické predikáty (neděje) s rysem (-1) a dynamické predikáty s rysem (+1). U dynamických predikátů lze vyčlenit dvě podtřídy: procesy (jednoduché děje) s rysy (+1), (-2) a mutace (děje implikující přechodovou změnu) s rysy (+1), (+2). Tyto základní třídy predikátů lze dále subklasifikovat pomocí rysů (3), (4) a (5), více viz (Daneš, 1985: 12).

164 Daneš pořídil soupis sloves souvýskytu na základě excerptce ze *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, jehož byl editorem a který v roce 1978 vydalo v Praze nakladatelství Academia.

165 Např. slovesa *vylízat* a *vymlít* neřadíme tak jako Daneš ke slovesům zrušení souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah uvnitř, ale ke slovesům vyjadřujícím vztah na povrchu. Podobně sloveso *odstředit* neklasifikujeme jako sloveso zrušení souvýskytu vyjadřující vztah na povrchu, ale jako sloveso, u něž je souvýskyt sémanticky modifikován jako vztah uvnitř. Dále jsme z tohoto výčtu vypustili autorem uváděná slovesa *vydřít, vyřezat, přehodit a přelít*, jelikož materiál ČNK u nich obě konstrukce ve vztahu lokativní konverze nepotvrzuje. Z Danešova výčtu jsme též vyřadili sloveso *stít*, jelikož vztah mezi konstrukcemi tvořenými tímto slovesem chápeme jako jiný typ lexikálně-sémantické konverze, viz odd. 5.3.4.

166 Slovesa nalezená v ČNK jsou v seznamu vyznačena podtržením.

167 Dle Daneše je sloveso *vysadit* na přechodu ke slovesům souvýskytu vyjadřujícím vztah na povrchu (Daneš, 1985).

zatáhnout, za/sít.¹⁶⁸ K nim lze též přiřadit slovesa, u nichž jeden z participantů vykazuje personické rysy *nabalit*, *navléci*, *nazout*, *obléknout* a *obout*.

(iii) Ke slovesům z/rušení souvýskytu vyjadřujícím vztah uvnitř patří: *evakuovat*, *odstředit*, *prořezat*, *prosekat*, *prostríhat*, *vy/bagrovat*, *vybalit*, *vybourat*, *vy/brakovat*, *vybrat*, *vycucát*, *vy/čerpat*, *vy/dlabat*, *vydloubat*, *vy/dojit*, *vy/dusit*, *vy/hlodat*, *vy/hrabat*, *vyhryzat*, *vyjít*, *vy/kácet*, *vy/klepat*, *vyklidit*, *vyklopit*, *vy/kopat*, *vykoupit*, *vykrájet*, *vykrást*, *vy/kuchat*, *vykusovat*, *vy/lisovat*, *vylít*, *vy/loupat*, *vy/loupit*, *vy/loužit*, *vy/lovit*, *vyložit*, *vy/mačkat*, *vy/plenit*, *vyprodat*, *vypumpovat*, *vypustit*, *vy/rabovat*, *vysát*, *vysbírat*, *vy/sekat*, *vysídlit*, *vy/smýčit*, *vy/stěhovat*, *vy/stříhat*, *vystřílet*, *vysypat*, *vyškrábat*, *vy/škvařit*, *vyšťourat*, *vy/těžít*, *vytočit*, *vyvařit*, *vy/větrat*, *vyvrhnout*, *vy/ždímat*, *vyžrat*.

(iv) Jako slovesa z/rušení souvýskytu označující vztah na povrchu lze klasifikovat následující slovesa: *obrat*, *o/brousit*, *o/česat*, *o/čistit*, *odřít*, *o/holit*, *ohryzat*, *oklepat*, *okousat*, *okrájet*, *o/loupat*, *omlít*, *o/mýt*, *o/pilovat*, *opláchnout*, *orvat*, *ořezat*, *osekat*, *ostrouhat*, *o/vy/holit*, *o/vy/stříhat*, *o/sušit*, *o/škrábat*, *o/škubat*, *oštípat/oštipovat/oždíbovat*, *otlouci*, *otrhat*, *otřepat*, *otřít*, *ozobat*, *ožrat*, *po/hrabat*, *poklidit*, *po/kosit*, *po/sekat/po/síct*, *po/žít/po/žnout*, *s/brousit*, *s/cedit*, *s/česat*, *se/dřít*, *seřezat*, *seseknout*, *se/škrábat*, *seřít*, *s/hoblovat*, *s/hrabat*, *sklidit*, *skrojít*, *s/loupat*, *s/mazat*, *s/mést*, *s/mýt*, *spást*, *spláchnout*, *stáhnout*, *složit*, *utřít*, *vy/čistit*, *vy/drhnout*, *vy/dřít*, *vyhladit*, *vy/hrabat*, *vylízat*, *vy/luxovat*, *vy/mést*, *vy/mlátit*, *vymlít*, *vy/mýt*, *vy/mýtit*, *vypást*, *vypláchnout*, *vy/plít*, *vy/prát*, *vy/sekat*, *vy/smýčit*, *vytřít*, *vy/žnout*, *za/mést*. Do této skupiny sloves též náležejí slovesa, u nichž jeden z participantů nese personické rysy: *vy/svléci* a *vy/zout*.

Materiál ČNK však ukazuje, že některá slovesa souvýskytu se vzhledem k sémantickým distinkcím z/rušení vs. vytvoření/vytváření souvýskytu a vztah uvnitř vs. vztah na povrchu chovají dvojznačně, srov. sloveso *naložit* (1a)-(1b), *nastříkat* (2a)-(2b), *vytřít* (3a)-(3b) a *vysypat* (4a)-(4b):

(1) a. *Před východem slunce naložili přebytečnou úrodu do vozu.* (SYN2010)

(vytvoření souvýskytu modifikovaného jako **vztah uvnitř**)

---

168 Uvádíme zde i slovesa *nahrát*, *natočit* a *nazpívat*, která se syntakticky chovají podobně jako slovesa souvýskytu, ze sémantického hlediska je však lze do této skupiny řadit jen volně.

b. *Na ložnou plochu podomácky vyrobené tříkolky naložil dřevo na topení.* (SYN2009pub) (vytvoření souvýskytu modifikovaného jako **vztah na povrchu**)

(2) a. *Při další z technik se na plátno nebo desku nanesou či nastříkají husté barvy ...* (SYN2010) (vytvoření souvýskytu modifikovaného jako **vztah na povrchu**)

b. *Bramborové těsto nastříkáme do formy cukrářským sáčkem s hladkou trubičkou.* (SYN2006pub) (vytvoření souvýskytu modifikovaného jako **vztah uvnitř**)

(3) a. *Vytrěla podlahy v obýváku, ložnici a předsíni ...* (SYN2010) (zrušení souvýskytu modifikovaného jako vztah na povrchu)

b. *Tuk rozehrějeme a vytřeme jím koláčovou formu ...* (SYN2010) (vytvoření souvýskytu modifikovaného jako vztah na povrchu)

(4) a. *Před zraky vrátného jsem popadl koš a vysypal obsah na stůl.* (SYN2005) (zrušení souvýskytu modifikovaného jako **vztah uvnitř**)

b. *Po přesazení můžeme povrch zeminy v květináči vysypat drobným ozdobným štěrkem ...* (SYN2005) (vytvoření souvýskytu modifikovaného jako **vztah na povrchu**)

Vztah mezi uvedenými významy je založen na vyjádření souvýskytu, zatímco významový rozdíl je spjat (i) buď s jeho vytvořením, nebo s jeho zrušením (viz sloveso *vytřít* (3a)-(3b) a *vysypat* (4a)-(4b)), nebo (ii) s pojetím souvýskytu jako vztahem uvnitř, nebo vztahem na povrchu (viz sloveso *naložit* (1a)-(1b), *nastříkat* (2a)-(2b) a *vysypat* (4a)-(4b)).

Mezi slovesy *nastříkat*, *vytřít* a *vysypat* na jedné straně a slovesem *naložit* na straně druhé však shledáváme podstatný rozdíl. U slovesa *naložit* vztah lokativní konverze spojuje jak syntaktické konstrukce tvořené lexikálními jednotkami vyjadřujícími vytvoření souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah uvnitř, tak konstrukce tvořené jednotkami označujícími vytvoření souvýskytu modifikovaného jako vztah na povrchu, srov. (5a)-(5b) a (6a)-(6b).

(5) a. *Před východem slunce naložili přebytečnou úrodu do vozu.*

b. *Před východem slunce naložili vůz přebytečnou úrodou.* (**vztah uvnitř**)

- (6) a. *Na ložnou plochu podomácky vyrobené tříkolky naložil dřevo na topení.*
b. *Ložnou plochu podomácky vyrobené tříkolky naložil dřevem na topení.*

(vztah na povrchu)

Naproti tomu u sloves *nastříkat*, *vytřít* a *vysypat* se ukazuje, že ačkoli se tato slovesa vzhledem k distinkcím vytvoření vs. zrušení souvýskytu (*vytřít*), nebo vztah uvnitř vs. vztah na povrchu (*nastříkat*), příp. s ohledem na obě zmíněné distinkce (*vysypat*), chovají dvojznačně, neumožňují v rámci všech uvedených významů vytvářet obě syntaktické varianty ve vztahu lokativní konverze, srov. (7a)-(7b) a (8a)-(8b), (9a)-(9b) a (10a)-(10b), (11a)-(11b) a (12a)-(12b).

- (7) a. *Při další z technik se na plátno nebo desku nanesou či nastříkají husté barvy ...*
b. *Při další z technik se plátno nebo deska nastříkají hustou barvou ...*

(vztah na povrchu)

- (8) a. *Bramborové těsto nastříkáme do formy cukrářským sáčkem s hladkou trubičkou.*
b. **Formu nastříkáme bramborovým těstem cukrářským sáčkem s hladkou trubičkou.*

(vztah uvnitř)

- (9) a. *Vytřela nečistotu z podlahy v obýváku, ložnici a předsíni.*
b. *Vytřela podlahy v obýváku, ložnici a předsíni ... (zrušení souvýskytu)*

(10) a. *Tuk rozehřejeme a vytřeme jím koláčovou formu ...*

- b. **Tuk rozehřejeme a vytřeme ho do koláčové formy ... (vytvoření souvýskytu)*

(11) a. *Před zraky vrátného jsem popadl koš a vysypal obsah na stůl.*

- b. *Před zraky vrátného jsem vysypal koš. (zrušení souvýskytu modifikovaného jako vztah uvnitř)*

(12) a. *Po přesazení můžeme povrch zeminy v květináči vysypat drobným ozdobným štěrkem ...*

- b. **Po přesazení můžeme na povrch zeminy v květináči vysypat drobný ozdobný štěrk ...¹⁶⁹ (vytvoření souvýskytu modifikovaného jako vztah na povrchu)*

Za lexikálně-sémantická konverzíva pak považujeme ty lexikální jednotky, které

---

¹⁶⁹ *Vysypal drobný ozdobný štěrk na povrch zeminy* interpretujeme jako větu vyjadřující zrušení souvýskytu ve smyslu *Vysypal z pytlíku drobný ozdobný štěrk na povrch zeminy*, nikoli jako větu vyjadřující jeho vytvoření.

vytvářejí syntaktické varianty charakterizované permutací situačních participantů, která zasahuje prominentní povrchově syntaktickou pozici přímého objektu, tj. dvojice vět (5a)-(5b), (6a)-(6b), (7a)-(7b), (9a)-(9b) a (11a)-(11b).

5.1.2 Sémantická charakteristika situačních participantů

Po vymezení tříd sloves vytvářejících syntaktické struktury ve vztahu lokativní konverze obraťme pozornost k sémantické charakteristice situačních participantů těchto sloves. Lexikálně-sémantické rysy slovesa determinují určitý počet participantů slovesa a zároveň kladou jistá sémantická omezení na jejich lexikální výběr. Základní sémantické restriktce kladené slovesem na výběr lexikálních výrazů obsazujících participantské pozice jsou spojeny s kategoriální povahou slovesa (ke kategoriální příslušnosti sloves viz pozn. 163). V odd. 5.1.1 jsme slovesa souvýskytu charakterizovali jako slovesa se třemi participanty vyjadřující akční mutační děje. Z této charakteristiky pak vyplývá skutečnost, že jeden ze situačních participantů slovesa nese sémantickou roli Agens. Zbývajícím dvěma participantům lze přisoudit sémantické role v závislosti na tom, zda je souvýskyt sémanticky modifikován jako vztah uvnitř, nebo jako vztah na povrchu. Zatímco v případě souvýskytu vyjadřujícího vztah uvnitř je možné dané participanty popsat jako Kontejner a Obsah, v případě sémantické modifikace souvýskytu jako vztahu na povrchu jde o Objekt (podklad) (nadále Povrch) a Entita na jeho povrchu (nadále Pokrytí) (Daneš, 1985).

Charakterizujme blíže ze sémantického hlediska jednotlivé participanty. Agens v obou případech odpovídá původci a konateli děje. Výrazy odpovídající **Obsahu** označují předmět/y nebo substance, které jsou dějem vyjadřovaným slovesy souvýskytu zasahovány takovým způsobem, že mění své umístění tak, že buď (i) je jimi vnitřní prostor jiného předmětu (příp. vnitřní prostor vícero předmětů) naplňován (slovesa vytvoření/vytváření souvýskytu), nebo (ii) je jich vnitřní prostor jiného předmětu zbavován (slovesa z/rušení souvýskytu). Výrazy vztahující se k **Pokrytí** označují předmět/y či substance, které jsou (i) dějem označovaným slovesy vytvoření/vytváření souvýskytu zasahovány takovým způsobem, že je jimi povrch jiného předmětu opatřován, a (ii) dějem označovaným slovesy z/rušení souvýskytu tak, že je jich povrch jiného předmětu zbavován.

Výrazy odpovídající **Kontejneru** označují takové předměty, které se vyznačují určitým vnitřním prostorem, který může být buď (i) jiným předmětem (příp. více předměty) či substancí naplňován (slovesa vytvoření/vytváření souvýskytu), nebo (ii) jiného předmětu (příp. více předmětů) nebo substance v něm obsažené zbavován (slovesa z/rušení

souvýskytu). Výrazy vztahující se k **Povrchu** odpovídají takovým objektům, které jsou (i) dějem vyjadřovaným slovesy vytvoření/vytváření souvýskytu zasahovány takovým způsobem, že určitý předmět (příp. vícero předmětů) nebo substance jsou umístovány na jejich povrchu, a (ii) dějem označovaným slovesy z/rušení souvýskytu tak, že je určitý předmět (příp. více předmětů) či substance z jejich povrchu odstraňována.

Pomocí korpusového manažeru Bonito 2¹⁷⁰ jsme vyhledávali v ČNK v subkorpusu SYN2010¹⁷¹ kolokace námi zvolených sloves souvýskytu (*dolít, naložit, nastříkat, natřít, oloupat, sklídit, vyklídit, vykrást, vysypat a vytřít*). Z hlediska lexikálně-sémantické konverze je podstatné, že tento nástroj umožňuje třídít výskyty kolokací dle salience¹⁷², a tak výrazně zjednodušuje práci s kolokacemi. Vyhledané kolokáty jsme třídili z hlediska toho, zda povrchovou syntaktickou pozici přímého objektu obsazoval (i) Obsah, resp. Pokrytí, nebo (ii) Kontejner, resp. Povrch (od dalších kolokací morfematically realizovaných pomocí instrumentálu nebo předložkových skupin jsme pro zjednodušení úlohy odhlíželi), viz tabulka 5.1.

---

170 Nástroj Word sketch engine pracující jako nadstavba Bonito 2 plní komplexní funkci spočívající v následujících úkonech: (i) spočítání absolutní frekvence hledaného lemmatu, (ii) spočítání hodnoty salience jeho kolokátů a jejich seřídění dle této hodnoty a (iii) sestavení seznamu kolokátů a jejich třídění dle syntaktických vztahů (Kilgarriff a kol., 2004).

171 Subkorpus SYN2010 jsme se rozhodli využít proto, že se podobně jako v případě subkorpusu SYN2000 a SYN2005 jedná o korpus žánrově vyvážený, u něhož byla oproti subkorpusu SYN2000 využita vylepšená verze lemmatizace a morfologického značkování. Ve srovnání se subkorpusem SYN2005 obsahuje SYN2010 novější texty převážně z let 2005-2009.

172 Salience je vypočítána dle hodnoty statistické funkce MI score (mutual information, vzájemná informace), která umožňuje klasifikovat slova na základě jejich souvýskytu s jinými slovy a identifikovat kolokace. Více viz <http://www.korpus.cz/bonito/stat.php>.

Sloveso	Obsah, resp. Pokrytí v přímém obj	Kontejner, resp. Povrch v přímém obj
<i>dolít</i>	<i>portské, sekt, gin, slivovice, whisky, káva, kafe, šampaňské, víno, pití, benzín, kapalina, čaj, mléko</i>	<i>sklenka, pohárek, lampička, šálek, sklenička, hrnek, sklenice, baterie, pohár</i>
<i>naložit</i>	<i>břímě, zavazadlo, harmonium, zeličko, fůra (uhlí, kamení), bauxit, stopařka, kanyst, pastilka, bágel, kontraband, přírodnina, skopové, žok, povidla¹⁷³</i>	<i>oslík</i>
<i>nastříkat</i>	<i>osvěžovač, spray, tužidlo, rozprašovač, sprej, pěna, nápis¹⁷⁴, šipka, lak, logo, plyn, pruh, látka, barva, prostředek, voda</i>	<i>karosérie</i>
<i>natřít</i>	<i>email, mast</i>	<i>pavilónek, oj, okap, houpačka, blatník, líc, odlitek, krajíc, spodek (čerpádl), stříška, žlab, kombinéza, popelnice, plot, vnitřek (odpadkových košů), rám, bouda, plast, stodola, lávka, čert, barák</i>
<i>oloupat</i>	<i>mramor, fólie, čokoláda, kůra, gen, obal, maso</i>	<i>pomeranč, broskev, bříza, stroužek, brambora, mandle, vajíčko, jablko, vejce</i>
<i>sklidit</i>	<i>nádobí</i>	
<i>vyklidit</i>	<i>haraburdí</i>	<i>spisovna, náplavka, poliklinika, skříňka, sklep, podkroví, apartmá, bunkr, půjčovna, skladiště</i>
<i>vykrást</i>		<i>zlatnictví, zkušebna, klenotnictví, pálenice, kasička, kolárna, spermobanka, lyžárna, hodinářství, autoopravna, novostavba, felicie, směnárna, trezor, benzinka, chata, maringotka, bufet, truhlice, sklad, sejf, automat, bankomat, hit</i>
<i>vysypat</i>	<i>vapex, akvamarín, smetí, barbína, ohryzek, brambůrek, pastelka, drobek, pilina, popel, úhoř, odpadek, nedopalek, krmivo, drobné (mince)</i>	<i>popelník, popelnice, pytlíček, nábojnice, kbelík, pytlík</i>
<i>vytřít</i>	<i>chcanky, hnus, výkaly, skvrnka, rosa, whisky, semeno, pot, písek, prach, tekutina, šťáva</i>	<i>ouško, zadek, přihrádka, porcelán (výlevky), podlaha, předsíň, srst, vana, sklenička, svička, koutek (oči), paluba</i>

Tab. 5.1. Kolokace sloves souvýskytu v ČNK v subkorpusu SYN2010 vyhledané pomocí Bonito 2 (nástroje Word sketch engine) a seříděné dle saliance při minimální frekvenci kolokátu 1 výskyt.

Ačkoli výše uvedená sémantická charakteristika situačních participantů zůstává v syntaktických konstrukcích ve vztahu lokativní konverze stejná, zjišťujeme, že zatímco Kontejner, resp. Povrch je v obou variantách (až na výjimky) lexikálně vyjádřen počítatelnými konkréty, kterým odpovídají výrazy jak v singuláru (srov. (13a)-(13b) a (13c)-(13d)), tak v plurálu (srov. (14a)-(14b) a (14c)-(14d)), na lexikální obsazení participantů Obsah, resp. Pokrytí kladou lexikálně-sémantická konverzíva odlišné sémantické restriktce promítající se do morfologické kategorie čísla: lexikální vyjádření participantů Obsah, resp. Pokrytí v pozici nepřímého objektu je omezeno na výrazy označující nepočítatelné substance, a to jména látková (15) a hromadná (16), v případě

173 V několika případech u slovesa *naložit* Bonito 2 vytřídilo jako význačné kolokace též vlastní jména osob, které v seznamu neuvádíme.

174 V případě výskytu typu *Jednou mi dokonce na dveře někdo sprejem nastříkal nápis AIDS* (SYN2000) jako Pokrytí interpretujeme *nápis*, zatímco *spreji* přisuzujeme roli Prostředku.

počitatelných entit výrazy vždy vyjadřují vyšší počet než jeden, srov. (17a)-(17b), (18a)-(18b) a (19a)-(19b).¹⁷⁵ V syntaktických konstrukcích s Obsahem, resp. Pokrytím v pozici přímého objektu omezení týkající se morfologické charakteristiky lexikálního obsazení těchto participantů nenacházíme, srov. výrazy v singuláru odpovídající Obsahu v (20a) a Pokrytí v (20b).¹⁷⁶

(13) a. ... *dolij do sklenice*-sg *zbytek solného roztoku* ... (SYN2010) (Kontejner v adv)

b. *Právě dolil a upravil oltářní lampu*-sg (SYN2010) (Kontejner v obj)

c. *Vůbec večer nesklidila kávové hrnky ze stolu*-sg (SYN2010)

(Povrch v adv)

d. *Přišli číšníci a sklidili stůl*-sg (SYN2010) (Povrch v obj)

(14) a. ... *dolila do sklenic*-pl *zbývající šampaňské* ... (SYN2010)

(Kontejner v adv)

b. *Pět z nich, jak známo, prozíravě dolilo své lampy*-pl *olejem* ... (SYN2010)

(Kontejner v obj)

c. ... *číšníci z rautových stolů*-pl *sklidí nádoby* ... (SYN2006pub) (Povrch v adv)

d. *Pak sklidí stoly*-pl ... (SYN2009pub) (Povrch v obj)

(15) *Dolil sklenici pivem*.Obsah-sg; *Napěchoval pytle pískem*.Obsah-sg

(16) *Narval lednici jídlem*.Obsah-sg; *Nacpal polštář peřím*.Obsah-sg

(17) a. *A kdo naložil koš poleny*.Obsah-pl ... (SYN2010)

b. **A kdo naložil koš polenem*.Obsah-sg ...

(18) a. ... *Chce předtím nejprve "vyklidit skříň od všech kostlivců"*.Obsah-pl

175 V angličtině na rozdílnou charakteristiku výrazů odpovídajících situačnímu participantu Obsah v konstrukcích ve vztahu lokativní konverze poukázal Fraser. Autor na základě analýzy těchto výrazů dospěl k závěru, že možnost slovesa vytvářet tyto konstrukce je závislá na selekčních restrikcích kladených slovesem na přímý objekt a nepřímý objekt po předložce *with* (Fraser, 1971). Srov. Fraserem uváděné příklady anglických sloves *smear*, *cram* a *load*: *John smeared paint on the wall – John smeared the wall with paint; He crammed (stuffed, wadded) a pencil into the suitcase – *He crammed (stuffed, wadded) the suitcase with a pencil; They loaded a box onto the truck – *They loaded the truck with a box – They loaded the truck with (?the) boxes.*

176 Výše uvedené rozdíly v morfologické kategorii čísla výrazů korespondujících s Obsahem, resp. Pokrytím se neprojevují u všech sloves zcela zřetelně. V mnoha případech významové rysy slovesa sémanticky „zužují“ možný okruh výrazů, které mohou plnit funkci Obsahu, resp. Pokrytí jen na jména látková. Např. slovesa *dolít*, *nastříkat* a *natřít* sémanticky vymezují Obsah (*dolít*), resp. Pokrytí (*nastříkat* a *natřít*) jakožto tekutinu či určitou látku. Daný situační participant tak bude v pozici přímého objektu a v pozici nepřímého objektu realizován vždy jménem v singuláru (srov. *Abyste zabránili rozmazávání povrchu kresby, nastříkejte na ni na závěr fixativ*.Pokrytí-sg – *Abyste zabránili rozmazávání povrchu kresby, nastříkejte ji na závěr fixativem*.Pokrytí-sg (SYN2010); ... *přidržela mu ruce ve džberu chladné vody a pak na ně natřela mast*.Pokrytí-sg (SYN2010) – ... *přidržela mu ruce ve džberu chladné vody a pak je natřela mastí*.Pokrytí-sg).

(SYN2010)

b. **Chce předtím nejprve "vyklidit skříně od **kostlivce**".*Obsah-sg

(19) a. *Opraví park, osadí ulici **lavičkami**.*Pokrytí-pl *anebo vyklidí náměstí **od aut**.*Obsah-pl (SYN2010)

b. **Opraví park, osadí ulici **lavičkou**.*Pokrytí-sg *anebo vyklidí náměstí **od auta**.*Obsah-sg

(20) a. *Josef Vašíček s Františkem Kaberle pomáhali dvěma zámořským strážcům Stanley cupu naložit cennou hokejovou **relikvii**.*Obsah-sg *do auta* (SYN2010)
(Obsah v obj)

b. *Sklid' si ze stolu ten **hrnek**.*Pokrytí-sg (Pokrytí v obj)

Rozdíly v morfologické charakteristice výrazů odpovídajících participantům Obsah, resp. Pokrytí v syntaktických konstrukcích tvořených slovesy souvýskytu lze doložit korpusovým materiálem. Na základě dotazu typu `[lemma="dolít"][]{0,3} [tag="[NP]...4.*"]within<s id=".*">` jsme v ČNK v korpusu SYN2010 vyhledali 176 výskytů (v) slovesa *dolít*, 1164 v slovesa *naložit*, 154 v slovesa *nastříkat*, 311 v slovesa *natřít*, 249 v slovesa *oloupat*, 653 v slovesa *sklidit*, 348 v slovesa *vyklidit*, 405 v slovesa *vykrást*, 620 v slovesa *vysypat* a 193 v slovesa *vytřít*, z nichž jsme analyzovali vždy 200 výskytů (vyjma sloves *dolít*, *nastříkat* a *vytřít*, u nichž počet nalezených výskytů nedosahoval 200). Nalezené výskyty syntaktických konstrukcí jsme třídili (i) na syntaktickou variantu s Obsahem, resp. Pokrytím v pozici přímého objektu a (ii) na variantu s tímto participantem v pozici nepřímého objektu, viz tabulka 5.2. U každého slovesa uvádíme tři nejčastější výrazy odpovídající participantům Obsah, resp. Pokrytí (pokud není uvedeno jinak, vyskytovaly se dané výrazy v singuláru).

Sloveso	Situační participant	Syntaktická pozice	Kolokáty	Příklad
<i>dolít</i>	Obsah	Přímý obj	<i>vino, káva, voda</i>	<i>Objevil se číšník a dolil jim do sklenic vodu.</i>
		Nepřímý obj	<i>voda, víno, vodka</i>	<i>Když je šálek ze dvou třetin prázdný, dolijte ho znovu teplou vodou.</i>
<i>naložit</i>	Obsah	Přímý obj	<i>on, kufr pl., ona</i>	<i>Naložil jejich kufry a odvážel je jinam.</i>
		Nepřímý obj	<i>poleno pl., tretka pl., barel pl.</i>	<i>A kdo naložil koš poleny?</i>
<i>nastříkat</i>	Pokrytí	Přímý obj	<i>sprej, nápis, plyn</i>	<i>Nastříkala na sebe opalovací sprej.</i>
		Nepřímý obj	<i>barva, fixativ, tužidlo</i>	<i>Abyste zabránili rozmazávání povrchu kresby, nastříkejte ji na závěr fixativem.</i>
<i>natřít</i>	Pokrytí	Přímý obj	<i>mast, pomazánka, směs</i>	<i>Přidržela mu ruce ve džberu chladné vody a pak na ně natřela mast.</i>
		Nepřímý obj	<i>barva, krém, olej</i>	<i>Věci ze železa se mohou natřít, ale zprvu je musíte zbavit rzi a natřít základní barvou.</i>
<i>oloupat</i>	Pokrytí ¹⁷⁷	Přímý obj	<i>kůra, slupka, maso</i>	<i>Je třeba oloupat nejenom maso plodu, ale i rozbit obratně skořepinu pecky.</i>
<i>sklidit</i>	Pokrytí	Přímý obj	<i>nádobí, úroda, seno</i>	<i>Margaret přinesla krabici ze skříně a sklídila nádobí z jednoho konce stolu.</i>
<i>vyklidit</i>	Obsah	Přímý obj	<i>věc pl., harampádí, krám pl.</i>	<i>Mohli bychom z komory v podkrovní vyklidit všechny krámy.</i>
<i>vykrást</i>	Obsah	Přímý obj	<i>(co se dalo), nápad pl.</i>	<i>Vždyť jenom spálili, pobili a vykradli, co se dalo.</i>
<i>vysypat</i>	Obsah	Přímý obj	<i>obsah, popel, prášek</i>	<i>Jeho tělo spálili a popel vysypali na skládku.</i>
<i>vytřít</i>	Pokrytí	Přímý obj	<i>písek, prach, štáva</i>	<i>Geralt si vytřel prach z očí.</i>

Tab. 5.2. Kolokace sloves souvýskytu v ČNK v subkorpusu SYN2010 seříděné dle povrchové syntaktické pozice Obsahu, resp. Pokrytí.

Sémantická omezení kladená na kategorii čísla výrazů korespondujících s participanty Obsah, resp. Pokrytí realizovanými v pozici nepřímého objektu poukazují k významovému posunu mezi syntaktickými konstrukcemi tvořenými slovesy souvýskytu. Jelikož význam syntaktických konstrukcí je jev komplexní, konstituovaný sémantickými složkami různého druhu, věnujeme této otázce samostatný oddíl (odd. 5.1.3).

5.1.3 Význam syntaktických konstrukcí

Syntaktické varianty ve vztahu lokativní konverze byly jak v české, tak v zahraniční jazykovědě předmětem mnoha studií. Zejména v zahraniční lingvistice najdeme velké množství prací věnovaných těmto syntaktickým konstrukcím (viz odd. 1). Základní rozdíl

¹⁷⁷ U sloves *oloupat*, *sklidit*, *vyklidit*, *vykrást*, *vysypat* a *vytřít* není možné Obsah, resp. Pokrytí v nepřímém objektu vyjádřit.

mezi syntaktickými variantami ve vztahu lokativní konverze bývá charakterizován vcelku jednotně, a to jako rozdíl mezi (a) změnou lokace a (b) změnou stavu. Tato interpretace sémantického rozdílu mezi danými konstrukcemi byla formulována v pracích Rappaport Hovavové a Levinové (Rappaport Hovav – Levin, 1988) a dále ji pak rozvedl Pinker (Pinker, 1989). Další studie zabývající se lokativní konverzí na výklad těchto autorů navazují, příp. jej v některých nuancích obměňují, ale interpretaci založenou na sémantické distinkci změna lokace vs. stavu v zásadě nemění, srov. např. (Goldberg, 1995).

(a) Konstrukci s Obsahem, resp. Pokrytím v pozici přímého objektu (21a)-(21b) (nadále syntaktická varianta (i)) bývá připisován význam změny lokace daného participantu; tj. situační participant Obsah, resp. Pokrytí mění své umístění vzhledem k participantu Kontejner, resp. Povrch. Tento participant je v závislosti na sémantice slovesa pojímán buď jako cílové, nebo jako výchozí místo změny lokace, kterým je buď prostor uvnitř určitého objektu (slovesa vytvoření nebo zrušení souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah uvnitř) (21a), nebo povrch objektu (slovesa vytvoření nebo zrušení souvýskytu modifikovaného jako vztah na povrchu) (21b).

(21) a. *Řidič naložil zavazadla do vozu.* – b. *Petr namazal máslo na chléb.*

(b) Konstrukce s Kontejnerem, resp. Povrchem v pozici přímého objektu (22a)-(22b) (nadále varianta (ii)) bývá ztotožňována s významem změny stavu daného participantu, ke které dochází v důsledku změny lokace participantu Obsah, resp. Pokrytí: např. stav participantu Kontejner lze v (22a) charakterizovat jako „být plný“ a stav participantu Povrch v (22b) jako „být pokrytý“.

(22) a. *Řidič naložil vůz zavazadly.* – b. *Petr namazal chléb máslem.*

Transponujeme-li děj vyjadřovaný slovesy souvýskytu v dějovou vlastnost, vystupuje významová distinkce změna lokace Obsahu, resp. Pokrytí vs. změna stavu Kontejneru, resp. Povrchu do popředí velmi zřetelně: zatímco *zavazadla naložená do vozu* označují Obsah, který se nakládáním dostal do vnitřku Kontejneru, *vůz naložený zavazadly* představuje Kontejner, jehož vnitřek je opatřený Obsahem. Možnost vyjádření buď situačního participantu Obsah, resp. Pokrytí, nebo participantu Kontejner, resp.

Povrch v prominentní povrchově syntaktické pozici přímého objektu je tak spojeno s významovým posunem mezi vzniklými syntaktickými variantami.

Zatímco sémantická interpretace syntaktické konstrukce (i) jakožto změny lokace participantu Obsah, resp. Pokrytí bývá přijímána bez výhrad, výklad konstrukce typu (ii) na základě změny stavu Kontejneru, resp. Povrchu bývá někdy zpochybňován v tom smyslu, že tato charakteristika je příliš obecná a že slovesa souvýskytu nevyjadřují prototypickou změnu stavu jako např. sloveso *rozbít*, u něž lze jednoznačně stanovit stav původní (být v pořádku) a stav následný (být rozbitý). Např. dle Iwaty se u slovesa *natřít* o změnu stavu nutně jednat nemusí, jelikož stěnu lze natírat barvou, přestože je již jednou barvou pokrytá. Z uvedených důvodů tento autor význam změny stavu u konstrukcí typu (ii) zavrhuje a charakterizuje význam těchto konstrukcí na základě specifitějších sémantických rysů, a to jako „naplnění/naplňování“ (slovesa souvýskytu vztah uvnitř) a „pokrytí/pokrývání“ (slovesa souvýskytu vztah na povrchu) (Iwata, 2008: 34n.).

Tento výklad však nepřináší zásadní změnu v interpretaci syntaktické varianty typu (ii), jelikož významy vymezené autorem, tj. změna lokace (pro variantu (i)) vs. naplnění/naplňování a pokrytí/pokrývání (pro variantu (ii)), náležejí k různým úrovním abstrakce. Dále lze namítat, že naplnění Kontejneru Obsahem a pokrytí Povrchu objektu určitou substancí (příp. předměty) v důsledku bezesporu vede ke změně stavu Kontejneru, resp. Povrchu. V této práci proto budeme nadále pro konstrukce ve vztahu lokativní konverze počítat se sémantickým rozdílem změny lokace Obsahu, resp. Pokrytí (varianta (i)) a změny stavu Kontejneru, resp. Povrchu (varianta (ii)).

S jemnějšími sémantickými distinkcemi při charakteristice konstrukcí ve vztahu lokativní konverze pracuje Daneš (1985)¹⁷⁸, který kromě povrchové syntaktické realizace situačních participantů promítá do svého třídění navíc distinkci vytvoření/vytváření vs. z/rušení souvýskytu (sémantická modifikace souvýskytu v jeho klasifikaci zůstává stranou). Daneš na základě toho, který ze situačních participantů obsazuje prominentní povrchovou

---

178 V české jazykovědě se významem syntaktických konstrukcí ve vztahu lokativní konverze zabýval též Štícha (1984), který však pro jejich třídění využívá především syntaktická kritéria. Autor chápe dvojice syntaktických konstrukcí (i) *Napustil vodu do vany – Napustil vanu vodou* a (ii) *Vybral dopisy ze schránky – Vybral schránku* jako dva typy syntaktické konverze zasahující pravovalenční pozice. (i) Podstatou prvního typu konverze je dle autora „transformace propozičně-sémantického vztahu lokace – nositel děje na vztah dvojího nositele děje“. Specifickým rysem druhého typu konverze je záměna povrchových syntaktických pozic participantů, při níž participant zaujímající ve variantě typu *Vybral dopisy ze schránky* méně prominentní syntaktickou pozici mění v konverzní variantě typu *Vybral schránku* danou pozici za pozici prominentní, zatímco participant vyjádřený v této prominentní pozici zaujímá v konverzní variantě pozici nulovou (Štícha, 1984: 63). Viz též 2.2.

pozici přímého objektu, přisuzuje syntaktickým konstrukcím ve vztahu lokativní konverze rozdílné významy. (a) Pokud je v povrchové syntaktické pozici přímého objektu vyjádřen situační participant Obsah nebo Pokrytí (varianta (i)), je dle Daneše děj vyjádřený slovesy vytvoření/vytváření souvýskytu pojat jako přidávání/dodávání (např. *dolít vodu (do chladničky)/namazat máslo na chléb*) a slovesy z/rušení souvýskytu jako odstraňování (např. *vybrat dopisy (ze schránky)/oloupat slupku (z jablka)*). (b) V případě, že je v přímém objektu vyjádřen participant Kontejner nebo Povrch (varianta (ii)), lze význam označovaný slovesy vytvoření/vytváření souvýskytu charakterizovat jako opatřování (např. *dolít chladničku (vodou)/namazat chléb (máslem)*) a slovesy z/rušení souvýskytu jako zbavování (např. *vybrat schránku/oloupat jablko*).

Následující tabulky shrnují výskyty syntaktických konstrukcí sloves vytvoření souvýskytu (*dolít, naložit, nastříkat a natřít*) (viz tabulka 5.3) a sloves zrušení souvýskytu (*oloupat, sklidit, vyklidit, vykrást, vysypat a vytřít*) (viz tabulka 5.4) nalezených v ČNK v subkorpusu SYN2010. Na základě dotazu typu `[lemma="dolít"][]{}{0,3} [tag="[NP]...4.*"]within<s id=".*">` jsme vyhledali 176 výskytů (v) slovesa *dolít*, 1164 v slovesa *naložit*, 154 v slovesa *nastříkat*, 311 v slovesa *natřít*, 249 v slovesa *oloupat*, 653 v slovesa *sklidit*, 348 v slovesa *vyklidit*, 405 v slovesa *vykrást*, 620 v slovesa *vysypat* a 193 v slovesa *vytřít*, z nichž jsme analyzovali vždy 200 výskytů (vyjma sloves *dolít, nastříkat* a *vytřít*, u nichž počet nalezených výskytů nedosahoval 200).¹⁷⁹ Nalezené konstrukce jsme třídili (a) na konstrukce vyjadřující změnu lokace (pojatou buď jako přidávání/dodávání (slovesa vytvoření souvýskytu), nebo jako odstraňování (slovesa z/rušení souvýskytu)) (syntaktická varianta (i)) (pozici přímého objektu obsazoval Obsah, resp. Pokrytí) a (b) na konstrukce označující změnu stavu (chápanou buď jako opatřování (slovesa vytvoření/vytváření souvýskytu význam), nebo jako zbavování (slovesa z/rušení souvýskytu)) (syntaktická varianta (ii)) (pozici přímého objektu obsazoval Kontejner, resp. Povrch). Např. u slovesa *natřít* jsme na základě dotazu `[lemma="natřít"][]{}{0,3} [tag="[NP]...4.*"]within<s id=".*">` našli celkem 311 výskytů, z nichž jsme analyzovali 200 výskytů. 35 výskytů jsme označili za nerelevantní výskyty (např. věta (23)). Celkem 14 syntaktických konstrukcí vyjadřovalo význam přidávání/dodávání (např. věta (24)), ve všech případech byl v pozici adverbiálně vyjádřen též participant s rolí Povrch. 151 syntaktických konstrukcí z nalezených výskytů mělo význam opatřování (např. věta (25)),

---

¹⁷⁹ Viz též odd. 5.1.2.

v 63 případech byl v pozici nepřímého objektu realizovaného instrumentálem vyjádřen též participant s rolí Pokrytí (např. věta (26)).

(23) *Manželovi to prostě hodlá pořádně natřít.* (SYN2010)

(24) *Připravenou pomazánku natřete na opečené plátky chleba.* (SYN2010)

(25) *Ještě s jedním mužem jsem měl vyčistit a natřít okapový žlab na faře.* (SYN2010)

(26) *Lišty (nebo hrany) natřeme pro zvýraznění odlišnou barvou.* (SYN2010)

Slovesa vytvoření souvýskytu	Počet výskytů	Nerelevantní výskyty	Změna lokace varianta (i)	Změna stavu varianta (ii)	Změna lokace varianta (i)	Změna stavu varianta (ii)
			Přidávání/ dodávání = Obsah v obj/ (Kontejner)	Opatřování = Kontejner v obj/(Obsah)	Přidávání/ dodávání = Pokrytí v obj/ (Povrch)	Opatřování = Povrch v obj/ (Pokrytí)
<i>dolít</i>	176	16	101/(11)	59/(13)	0/(0)	0/(0)
<i>naložit</i>	200	53	62/(34)	8/(4)	75/(70)	2/(0)
<i>nastříkat</i>	154	25	9/(9)	0/(0)	109/(99)	11/(5)
<i>natřít</i>	200	35	0/(0)	0/(0)	14/(14)	151/(63)

Tab. 5.3. Syntaktické konstrukce sloves vytvoření souvýskytu v ČNK v subkorpusu SYN2010 tříděné z hlediska významů změna lokace vs. stavu a přidávání/dodávání vs. opatřování (čísla v závorkách označují, v kolika případech z celkového počtu konstrukcí byly vyjádřeny oba participanty).

Slovesa zrušení souvýskytu	Počet výskytů	Nerelevantní výskyty	Změna lokace varianta (i)	Změna stavu varianta (ii)	Změna lokace varianta (i)	Změna stavu varianta (ii)
			Odstraňování = Obsah v obj/ (Kontejner)	Zbavování = Kontejner v obj/(Obsah)	Odstraňování = Pokrytí v obj/ (Povrch)	Zbavování = Povrch v obj/ (Pokrytí)
<i>oloupat</i>	200	17	0/(0)	0/(0)	17/(7)	166/(0)
<i>sklidit</i>	200	146	0/(0)	0/(0)	45/(7)	9/(0)
<i>vyklidit</i>	200	62	13/(9)	120/(3)	0/(0)	5/(0)
<i>vykrást</i>	200	50	2/(0)	148/(0)	0/(0)	0/(0)
<i>vysypat</i>	200	70	100/(22)	26/(0)	0/(0)	4/(3)
<i>vytříit</i>	193	99	0/(0)	0/(0)	26/(13)	68/(0)

Tab. 5.4. Syntaktické konstrukce sloves zrušení souvýskytu v ČNK v subkorpusu SYN2010 analyzované z hlediska významů změna lokace vs. změna stavu a odstraňování vs. zbavování.

Z analýzy korpusového materiálu vyplývá, že u sloves *dolít*, *naložit*, *nastříkat*, *sklidit* a *vysypat* převládá syntaktická varianta (i), zatímco u sloves *natřít*, *oloupat*, *vyklidit*, *vykrást* a *vytříit* varianta (ii). Daneš existenci členů lokativní konverze spojuje s potřebou učinit centrem pozornosti dle aktuální potřeby mluvčího buď jeden, či druhý participant situace, tj. buď Obsah, resp. Pokrytí (varianta (i)), nebo Kontejner, resp. Povrch (varianta (ii)). Lze se tedy domnívat, že v otázce frekvence syntaktických konstrukcí ve vztahu lokativní konverze sehrávají hlavní úlohu zejména faktory mimojazykové, a to především skutečnost, který z participantů situace je v lidské praxi důležitější, častější apod., viz (Daneš, 1985: 58). Např. cílem děje vyklízení je spíše zbavování určitého prostoru předmětů, tj. změna stavu tohoto prostoru, než přemísťování předmětů zde umístěných, tj. změna jejich lokace, a proto je konstrukce označující změnu stavu Kontejneru (varianta (ii)) u slovesa *vyklidit* více frekventovaná nežli konstrukce vyjadřující změnu lokace Obsahu.

S významovou interpretací syntaktických konstrukcí ve vztahu lokativní konverze je kromě frekvence dále úzce svázána též otázka, která slovesa umožňují vytvářet obě syntaktické varianty. Předpokládáme, že jde o taková slovesa souvýskytu, jejichž sémantické rysy umožňují, aby děj jimi označovaný byl pojat jednak jako změna lokace situačního participantu Obsah, resp. Pokrytí a jednak jako změna stavu participantu Kontejner, resp. Povrch. Dle Pinkera slovesa vytvářející konstrukce ve vztahu lokativní konverze ve své sémantické struktuře specifikují jednak způsob umístění participantu Obsah, resp. Pokrytí a jednak důsledek této změny u participantu Kontejner, resp. Povrch (Pinker, 1989). Jako příklad autor uvádí sloveso *spray*, jehož sémantické rysy na jedné straně specifikují způsob pohybu určité substance (tekutiny) vyvolaný Agentem, který lze charakterizovat jako vrhat nebo rozprašovat tekutinu směrem k Povrchu jiného objektu, a na straně druhé též určují důsledek pohybu této substance pro Povrch objektu, kterým je pokrytí Povrchu danou látkou. Slovesa, která specifikují jen jeden ze zmíněných významových aspektů, ať už jde o způsob pohybu (např. *drag*, *pull*, *push*), nebo o změnu stavu (např. *fill*), vytvářejí dle autora jen jeden typ konstrukcí.

Lze dovodit, že tato interpretace je platná i pro česká slovesa. Např. v lexikálně-sémantické struktuře slovesa *vysypat* jsou přítomny sémantické rysy vyjadřující jak způsob přemísťování Obsahu (tj. sypání určité látky či předmětů směrem ven z vnitřku objektu vyplněného danými entitami), tak výsledný stav Kontejneru po přemísťování Obsahu (tj. přechod vnitřku objektu ze stavu „být vyplněný Obsahem“ do stavu „být zbavený daného

Obsahu“). Tato skutečnost je patrná, transponujeme-li sloveso v dějovou vlastnost: např. *být vysypaný* vyjadřuje buď způsob změny lokace Obsahu (např. *vysypaný popel*), nebo označuje výsledný stav Kontejneru (např. *vysypaný popelník*). Přítomnost obou výše uvedených lexikálně-sémantických rysů u slovesa otevírá možnost vytvářet syntaktické varianty, v nichž je jednou v pozici přímého objektu vyjádřen Obsah a podruhé Kontejner. V případě, že sémantická struktura slovesa neimplikuje oba uvedené významy, ale vztahuje se jen (a) ke změně lokace Obsahu, nebo (b) ke stavu Kontejneru, umožňuje sloveso vytvářet jen jednu ze syntaktických variant. Např. sloveso *nasypat* vyjadřuje pouze způsob změny lokace Obsahu (srov. participium trpné tohoto slovesa *být nasypaný*, které označuje způsob, jakým byla určitá entita přemísťována (*cukr nasypaný do kávy*), nikoli stav Kontejneru (**káva nasypaná cukrem*)), a tak umožňuje vytvářet jen syntaktickou variantu (i), srov. (27a)-(27b). Na rozdíl od slovesa *nasypat* označuje sloveso *vybavit* změnu stavu Kontejneru (srov. participium trpné *být vybavený* vyjadřující stav určitého prostoru (*pokoj vybavený novým nábytkem*), nikoli způsob přemísťování Obsahu (**nábytek vybavený do bytu*)), a tak vytváří jen variantu (ii), srov. (28a)-(28b).

(27) a. *Jan si omylem nasypal sůl do kávy.*

b. **Jan si nasypal kávu solí.*

(28) a. *Novomanželé vybavili byt novým nábytkem.*

b. **Novomanželé vybavili nábytek do nového bytu.*

5.1.4 Holistická interpretace situačních participantů

Významová interpretace syntaktických konstrukcí ve vztahu lokativní konverze též těsně souvisí s příčinami tzv. holistického efektu, který někteří autoři spojují u sloves souvýskytu jak se situačním participantem Obsah, resp. Pokrytí, tak s participantem Kontejner, resp. Povrch (Anderson, 1971), (Dowty, 1991), zatímco jiní pouze s posledně zmíněným participantem, kterému tito autoři připisují sémantický rys „být plný“, příp. „být pokrytý“ (Rappaport Hovav – Levin, 1988). V české lingvistice je zastáncem prvního pojetí Daneš, který rys totálnosti přisuzuje každému participantu Patiens u dokonavě pojaté mutační změny (Daneš, 1985: 59). V případě sloves souvýskytu tedy může být dle autora celkově zasažen jak Obsah, resp. Pokrytí (varianta (i)), tak Kontejner, resp. Povrch (varianta (ii)). Podobné pojetí najdeme i u Panevové: zatímco dle autorky je věta *Naložili cement na vůz* pravdivá jen tehdy, pokud byl naložen veškerý cement, věta *Naložili vůz*

cementem je pravdivá v případě, že byl naplněn celý vůz (Panevová, 1980: 60).

Vyjděme nejprve od Andersonovy hypotézy holistické interpretace, kterou autor vycházející z teoretického rámce TGG v období standardní teorie¹⁸⁰ přisoudil ve své studii věnované lokativní konverzi v angličtině situačním participantům Obsah, resp. Pokrytí a Kontejner, resp. Povrch. Tento autor spojoval holistický efekt s povrchovou syntaktickou pozicí přímého objektu u sloves tranzitivních a se subjektovou pozicí u sloves intransitivních. Srov. Andersonem citované příklady, které ukazují, že pokud k větě připojíme dodatek popírající holistickou interpretaci participantu v pozici přímého objektu u tranzitivních sloves (30a) a participantu v subjektové pozici u sloves intransitivních (30b), vznikne kontradiktorická výpověď. V případě participantů v jiné syntaktické pozici (zde v pozici adverbiale) to však neplatí, srov. (29a) a (29b) (Anderson, 1971: 389).

(29) a. *John smeared paint on the wall, but most of the wall didn't get any paint on it.*

b. *Bees are swarming in the garden, but most of the garden has no bees in it.*

(30) a. **John smeared the wall with paint, but most of the wall didn't get any paint on it.*

b. **The garden is swarming with bees, but most of the garden has no bees in it.*

Dle Andersonovy hypotézy tedy bude sémantický rozdíl mezi členy lokativní konverze vět *Sedláci naložili seno na vůz* a *Sedláci naložili vůz senem* interpretován tak, že dějem je zasahována celá entita obsazující pozici přímého objektu: zatímco tedy věta *Sedláci naložili seno na vůz* dle této interpretace implikuje, že všechno seno bylo beze zbytku naloženo na vůz, z příkladu *Sedláci naložili vůz senem* vyplývá, že vůz byl po naložení sena plný.¹⁸¹ Lze ovšem uvést množství příkladů, které vyvracejí Andersonovu hypotézu, že by holistický efekt bylo možné odvozovat přímo z prominentních povrchově syntaktických pozic subjektu nebo přímého objektu (např. *potkat Petra* nebo *řídít auto*).

Nověji bývá holistický efekt přisuzován sémantickému typu doplnění slovesa označovanému jako „incremental theme“ (Dowty, 1991).¹⁸² Jako incremental theme

¹⁸⁰ Viz odd. 1.1.

¹⁸¹ Pokud mluvíme o tom, že určitý situační participant je dějem zasažen jako celek, bereme v úvahu i jeho kvantifikaci: např. ve větě *Sedláci naložili na vůz téměř všechno seno* je dějem vyjadřovaným slovesem *naložit* jako celek zasaženo „téměř všechno seno“, zatímco ve větě *Sedláci naložili senem vůz jen z poloviny* jde o „polovinu vozu“, která byla po naložení sena plná.

¹⁸² Doslovný překlad je „inkrementální, přírůstkový patiens“.

se chápe takové doplnění slovesa, jehož části korespondují s jednotlivými fázemi děje označovaného slovesem: děj je završen teprve tehdy, když jsou dějem zasaženy všechny části dané entity; neformálně lze říci, že takové doplnění odměřuje děj vyjádřený slovesem. Mezi typicky uváděné příklady patří např. *vykopat jámu, jíst jablko, číst dopis, postavit dům*. Dle Dowtyho v případě lokativní konverze vykazuje vlastnosti tohoto doplnění jak situační participant Obsah, resp. Pokrytí, tak Kontejner, resp. Povrch. Např. v případě slovesa *naložit* je děj nakládání završen buď (a) ve chvíli, kdy je na voze všechno seno (*Sedláci naložili seno na vůz*), nebo (b) když je vůz plný sena (*Sedláci naložili vůz senem*). V odd. 6.1.4 však ukážeme, že holistický efekt se projevuje i u participantů, které nevykazují povahu daného typu doplnění (např. u participantu s rolí Místo v syntaktické konstrukci *Zahrada se hemží včelami*). Příčiny holistické interpretace je tak nutné hledat jinde.

Domníváme se stejně jako Daneš, že celkové zasažení určitého participantu dějem¹⁸³ je spojeno s kategoriální povahou slovesa (viz pozn. 163) a projevuje se u dokonavých akčních sloves implikujících přechodovou změnu, kterou u těchto sloves podstupuje participant s rolí Patiens.¹⁸⁴ Předpokládáme potom, že daná změna má pro Patiens v závislosti na sémantických rysech slovesa rozdílné důsledky. Např. sloveso *rozsvítit* ve větě *Petr rozsvítil lampu* představuje sloveso označující dokonavě pojatou mutační změnu, jehož situační participant Patiens lexikálně vyjádřený slovem *lampa* je dějem zasahován jako celek. Sloveso *rozsvítit* pak vyjadřuje změnu stavu daného participantu, který se mění ze stavu „být zhaslý“ na stav „být rozsvícený“.

U sloves souvškytu odpovídá Patientu buď (a) Obsah, resp. Pokrytí (varianta (i)), nebo (b) Kontejner, resp. Povrch (varianta (ii)). V případě (a), tj. v syntaktické variantě (i), jsou dějem vyjadřovaným slovesem, tj. změnou lokace (viz odd. 5.1.3), zasaženy jako celek participanty Obsah, resp. Pokrytí. Tato skutečnost je méně zřetelná v případech, kdy jsou Obsah, resp. Pokrytí lexikálně vyjádřeny jménem látkovým (31a)-(31b) nebo hromadným (32), jednoznačně je však patrná tam, kde je Obsah, resp. Pokrytí realizováno jako konkrétní v singuláru: např. z příkladů (33a) a (33b) jednoznačně vyplývá, že *tělo* (33a) a *ponorka* (33b) byly naloženy jako celek.

---

183 V zahraniční jazykovědě je tento rys označován jako tzv. „zasaženost“ (affectedness) (Levin – Rappaport Hovav, 2005: 130nn.).

184 U nedokonavých sloves jde pak pouze o směřování k dané změně, nikoli o její završení.

- (31) a. *Petr nastříkal barvu na zed'.* – b. *Sedláci naložili seno na vůz.*
 (32) *Jan shrabal listí ze zahrady.*
 (33) a. *Daleko za nimi zůstali vesničané a tělo, jež se chystali naložit na saně tažené špinavě bílým koněm.* (SYN2010)
 b. *Ponorku se chystali hned po přiletu do Ruska naložit na ruskou loď ...* (SYN2009pub)

(b) Pokud je dějem jako celek zasahován situační participant Kontejner, resp. Povrch (viz syntaktická varianta (ii)), specifické sémantické rysy sloves souvýskytu implikují takové zasažení dějem, jehož důsledkem je změna stavu tohoto participantu, který se stává buď vyplněným, resp. pokrytým určitými předměty či substancí (slovesa vytvoření/vytváření souvýskytu modifikovaného jako vztah uvnitř, resp. jako vztah na povrchu) (34a) a (34b), nebo jeho vnitřek, resp. povrch je zbavený určitých předmětů či substance (slovesa z/rušení souvýskytu modifikovaného jako vztah uvnitř, resp. na povrchu) (35a) a (35b).

- (34) a. *A ted' se vrátila pro **kufřík** z **bleděmodré koženky**, který v noci napěchovala odloženým šatstvem ...* (SYN2000)
 b. *Všechn **chrom** jsem natřela vazelínou ...* (SYN2005)
 (35) a. *Co třeba vyklidit podkrovní **komoru**?* (SYN2010)
 b. *Smazali **tabuli**.* (SYN2000)

Odtud vyplývají i specifické restriktce kladené slovesy souvýskytu na morfologickou charakteristiku výrazů odpovídajících situačním participantům Obsah, resp. Pokrytí v syntaktických konstrukcích typu (ii). Tyto výrazy jsou v syntaktické variantě (ii) omezeny na počítatelná jména v plurálu nebo jména látková či hromadná (viz odd. 5.1.2), jelikož těmto participantům zde může odpovídat jen takové množství předmětů nebo látky, které umožňuje vyplňovat vnitřní prostor určitého objektu, nebo pokrývat jeho povrch.

5.2 Lexikálně-sémantická reprezentace lokativní konverze

Po analýze sémantického rozdílu mezi syntaktickými konstrukcemi ve vztahu lokativní konverze přikročíme k otázce jejich lexikálně-sémantické reprezentace, která bude odrážet společné sémantické jádro členů tohoto vztahu ale i výše uvedený sémantický

rozdíl.¹⁸⁵ Nejprve charakterizujeme dva základní způsoby lexikálně-sémantické reprezentace, a to popis založený na sémantických rolích (odd. 5.2.1) a popis vycházející z predikátové dekompozice (odd. 5.2.2)¹⁸⁶, a poté reprezentujeme syntaktické konstrukce ve vztahu lokativní konverze pomocí lexikálně-konceptuálních struktur (odd. 5.2.3).

5.2.1 Sémantické role

V tradičním pojetí jsou sémantické role: (a) chápány jako sémanticky diskrétní, (b) jsou definovány nezávisle na významu slovesa a (c) množina sémantických rolí je početně omezená. Příklad takového pojetí sémantických rolí najdeme např. u Fillmora (Fillmore, 1968). Proti lexikálně-sémantické reprezentaci založené na sémantických rolích byla vznesena řada námitek. K nejčastěji zmiňovaným patří skutečnost, že teorie pracující se sémantickými rolemi se obvykle rozcházejí ve vymezení počtu a typu sémantických rolí i v kritériích určujících sémantické role. K tomu dodejme, že sémantické role lze definovat na různých úrovních granularity: zatímco v některých případech si vystačíme s vysoce abstraktními rolemi (srov. Agens a Patiens ve větě *Petr otevřel okno*), u sloves výrazných sémantických skupin, např. u sloves mluvení, vnímání a myšlení, je zapotřebí specifických rolí (srov. Informace, Podnět nebo Prožívateľ uváděné Danešem a Hlavsovou (Daneš a kol.: 1987)) a pro některá doplnění nám pak odpovídající sémantické role chybí vůbec (srov. *vyhnout se překážce, bojovat s chudobou, potkat Jana, bránit jejich štěstí* apod.). Členy lokativní konverze by v daném typu lexikálně-sémantické reprezentace byly popsány totožným souborem sémantických rolí. Např. syntaktické konstrukce *Jan nacpal jídlo.Obsah do lednice.Kontejner – Jan nacpal lednici.Kontejner jídlem.Obsah* by byly reprezentovány množinou sémantických rolí: <Agens, Obsah, Kontejner>. Daná lexikálně-sémantická reprezentace však (a) zohledňuje pouze společné sémantické jádro členů konverze, a to navíc popisuje jen počet a sémantický typ situačních participantů, nikoli vztahy mezi nimi, (b) dále tato reprezentace odhlíží od sémantického rozdílu mezi členy konverze (viz odd. 5.1.3) a (c) na jejím základě nelze odvodit, že v případě sloves souvýskytu tvoří podobné dvojice syntaktických konstrukcí i slovesa s inventářem sémantických rolí <Agens, Pokrytí, Povrch>.

5.2.2 Lexikálně-konceptuální struktury

Nyní se soustředíme na druhý typ lexikálně-sémantické reprezentace založené

¹⁸⁵ V tomto oddíle vycházíme z článku *Lokativní sémantická diateze v češtině* (Kettnerová, 2011).

¹⁸⁶ Srovnání těchto přístupů poskytuje Levinová a Rappaport Hovavová (Levin – Rappaport Hovav, 2005).

na predikátové dekompozici a sledujme, nakolik je tato reprezentace schopná překonat uvedené nedostatky. Tento typ lexikálně-sémantické reprezentace bývá často označován jako lexikálně-konceptuální struktura (lexical-conceptual structure, nadále LCS).¹⁸⁷ LCS má za cíl reprezentovat význam slovesa takovým způsobem, aby slovesa náležející ke stejné sémantické třídě sdílela totožnou predikátovou strukturu. Na rozdíl od lexikálně-sémantické reprezentace založené na výčtu sémantických rolí představuje LCS strukturovanou reprezentaci významu vycházející z omezené množiny významových komponentů, které se objevují ve významové struktuře signifikantního počtu tříd sloves. LCS sloves napříč různými teoriemi, viz (Hale – Keyser, 1993), (Rappaport Hovav – Levin, 1998) nebo (Jackendoff, 1990), typicky sestává (a) z predikátové struktury, tedy z jednoho nebo více primitivních predikátů,¹⁸⁸ které určují základní dějový typ vyjadřovaný slovesem, a (b) z konstanty, která reprezentuje individuální sémantické rysy slovesa. Zatímco soubor primitivních predikátů tvoří co do počtu obvykle omezenou množinu, množina konstant je otevřená.

Primitivní predikáty otevírají určitý počet pozic (obvykle označovaných proměnnými), které mohou, ale nutně nemusejí korespondovat s valenčními doplněními sloves, tj. nemusejí být syntakticky strukturovány. V LCS mají své místo i sémantické role, avšak na rozdíl od tradičních sémantických rolí, které jsou vymezeny nezávisle na slovese (viz výše), jsou sémantické role v LCS definovány vzhledem k pozicím usouvztažněným predikáty. Jejich primární funkcí je označovat sémantický typ vztahu doplnění korespondujícího s danou pozicí k predikátu: např. sémantická role Agens je spojena

187 Přehled prací o lexikálně-konceptuálních strukturách přehledně shrnuje Levinová a Rappaport Hovavová (Levin – Rappaport Hovav, 2011).

188 Inventář primitivních predikátů bývá obvykle vymežován na základě určitého typu dějové konceptualizace. Levinová a Rappaport Hovavová uvádějí zhruba tři základní typy: (a) lokalistickou, která modeluje význam slovesa na základě konceptů pohyb a umístění v prostoru, (b) aspektuální, která jako ústřední chápe časové vlastnosti dějů vyjadřovaných slovesy, a (c) kauzální, která popisuje děje jako kauzální řetězce (Levin – Rappaport Hovav, 2005). Jako příklad uvedme teorii LCS vypracovanou Jackendoffem, která vymezuje soubor primitivních predikátů (např. GO, STAY, BE, ORIENT, EXT, CAUSE) na základě lokalistické hypotézy obohacené o některé prvky kauzálního přístupu (Jackendoff, 1990), viz též odd. 1.3. Srov. LCS sloves vyjadřujících přináležitost a sloves označujících změnu přináležitosti určitého objektu, jejichž význam je modelován (a) jako umístění v prostoru (*belong*), (b) jako samovolný (nekauzativní) pohyb (*lose*) a (c) jako kauzativní pohyb (*give*) (dolní index Poss v LCS označuje sémantické pole „vlastnictví“):

(a) *The doll belongs to Beth.*

[State BE_{Poss} ([DOLL], [Place AT_{Poss} ([BETH])])]

(b) *Beth lost the doll.*

[Event GO_{Poss} ([DOLL], [Path FROM_{Poss} ([BETH])])]

(c) *Amy gave the doll to Beth.*

[CAUSE ([AMY], [GO_{Poss} ([DOLL], [Path FROM_{Poss} ([AMY]) TO_{Poss} ([BETH])])])]

(Na základě Jackendoffovy teorie LCS byla vytvořena lexikální databáze LCS Database obsahující přes 4000 anglických sloves (viz http://www.umiacs.umd.edu/~bonnie/LCS_Database_Documentation.html).

s první pozicí predikátu CAUSE, a tak každé doplnění slovesa, které koresponduje s první pozicí predikátu CAUSE, ponese tuto sémantickou roli (Rappaport Hovav – Levin, 1988).

V některých teoriích se v pozdějším vývoji LCS role primitivních predikátů snižuje (objevuje se tendence pracovat s maximálně omezenou množinou predikátů) a ústřední úlohu v reprezentaci významu slovesa sehrává samotná strukturace LCS. Nadále zde budeme vycházet z modelu navrženého Rappaport Hovav a Levinovou, který je primárně založen na aspektuální dějové konceptualizaci¹⁸⁹ (viz též pozn. 188) a který navíc předpokládá, že syntaktické vlastnosti slovesa ovlivňuje nejen časové uspořádání děje označovaného slovesem, ale především skutečnost, zda jde o děj jednoduchý, tedy děj složený z jediného dílčího děje, nebo o děj komplexní, tedy děj složený z více než jednoho dílčího děje. V terminologii autorek jde o tzv. subeventual analysis (Rappaport Hovav – Levin, 1998) nebo (Pustejovsky, 1995). Jako příklad uveďme LCS slovesa nekauzativní (inchoativní) změny stavu *dry*:

dry: [BECOME [y <DRY>]]

LCS slovesa *dry* obsahuje (a) jediný primitivní predikát BECOME (jde tedy o jednoduchý děj) spojený s jednou pozicí (označenou proměnnou y) a (b) konstantu (ohraničenou špičatými závorkami) specifikující výsledný stav entity.¹⁹⁰ Kauzativní variantu slovesa *dry* popisuje následující LCS, která modeluje děj vyjádřený slovesem jako komplexní děj složený ze dvou dílčích dějů: děje [x ACT] působícího změnu stavu [BECOME [y <DRY>]]:

dry: [[x ACT] CAUSE [BECOME [y <DRY>]]]

---

189 Aspektuální třídění českých sloves zpracoval Daneš, který třídí slovesa do následujících kategorií: (i) neděj (stavy) (např. *být nemocný*) a (ii) děj. V rámci dějů pak vymezuje (iia) jednoduché děje (procesy) neimplikující změnu (např. *svítit*) a (iib) mutace zahrnující změnu, která může být pojata buď jako změna někým způsobená (např. *rozsvítit*), nebo jako změna, u níž se k možnému původci nepřihlíží (např. *rozsvítit se*) (Daneš, 1985: 12nn.).

190 Rappaport Hovavová a Levinová uvažují o dvou základních způsobech zapojení konstant do LCS: (i) konstanty se zapojují do LCS buď jako modifikátory, které určují způsob provádění děje (viz LCS slovesa *run* [x ACT-<run>]), nebo (ii) plní argumentovou pozici v LCS (viz výše sloveso *dry*). Dva hlavní způsoby zapojení konstanty do LCS korespondují se základní distinkcí, kterou autorky mezi slovesy vedou. Dle Rappaport Hovavové a Levinové slovesa ve své sémantické struktuře specifikují buď (i) způsob, jakým je děj vyjádřený slovesem prováděn (např. *sweep*, *whistle* a *run*), nebo (ii) výsledek děje, nikoli způsob jeho provádění (např. *break*, *open* a *dry*, u nichž může být výsledku dosaženo různými způsoby) (Rappaport Hovav – Levin, 1998).

Autorky pracují s omezeným inventářem LCS, který vychází ze základní aspektuální klasifikace. Slovesa rozlišují (i) na stavy (state) (např. *blossom*),¹⁹¹ (ii) na činnosti (activity) odpovídající jednoduchým dějům neimplikujícím změnu stavu (např. *run*, *whistle*), (iii) na dosažení (achievement) korespondující s nekauzativní změnou stavu (např. *dry* (ve smyslu *usušit se*)) a (iv) na završení (accomplishment) odpovídající kauzativním změnám stavu, které buď specifikují způsob provádění děje (např. *sweep* v užití *Phil swept the crumbs off the table*), nebo (v) se u nich od takového způsobu odhlíží (např. *butter*, *bag*, *garage*) (Rappaport Hovav – Levin, 1998: 108):

- (i) [x <STATE>] (stav)
- (ii) [x ACT<MANNER>] (činnost)
- (iii) [BECOME [x <STATE>]] (dosažení)
- (iv) [[x ACT<MANNER>] CAUSE [BECOME [y <STATE>]]] (završení)
- (v) [x CAUSE [BECOME [y <STATE>]]] (završení)

V rámci lexikonu pak dle autorek lze vymezit dvojí vztah: (i) vztah mezi slovesy, které sdílejí totožnou LCS, avšak liší se povrchově syntaktickou strukturou, a (ii) vztah mezi slovesy s rozdílnými, avšak sounáležitými LCS, a to sounáležitými (a) z hlediska konstanty, tento typ vztahu odráží především polysémii slovesa, nebo (b) s ohledem na některou komponentu LCS, srov. vztah mezi LCS inchoativní a kauzativní varianty slovesa *dry*, který je zachycen pomocí sdílené části [BECOME [y <DRY>]] (Levin – Rappaport Hovav, 1998). Předkládáme hypotézu, že typ (i) odpovídá námi vymezeným diatezím¹⁹², příp. recipicitě¹⁹³, zatímco typ (ii) za určitých podmínek koresponduje s lexikálně-sémantickými konverzemi, viz dále.

5.2.3 Lexikálně-konceptuální struktury sloves souvškytu

Pokusme se nejprve reprezentovat členy lokativní konverze pomocí LCS. Vyjdeme od slovesa *naložit*, které označuje vytvoření souvškytu modifikovaného jako vztah uvnitř. V prvním kroku je nutné stanovit významové komponenty syntaktických konstrukcí ve vztahu lokativní konverze tvořených od uvedeného slovesa. Vyjdeme zde ze závěrů

191 Daneš na rozdíl od Rappaport Hovavové a Levinové uvedená slovesa řadí k jednoduchým dějům, nikoli ke stavům (Daneš, 1985).

192 K diatezím viz odd. 4.2.1.

193 K recipicitě viz odd. 4.2.3.

uvedených v odd. 5.1.3. Varianta, v níž je v pozici přímého objektu vyjádřen Obsah (syntaktická varianta (i)) (36a), vyjadřuje změnu lokace daného situačního participantu, a bude tak popsána LCS označující změnu lokace (dále např. *položit, umístit, postavit, dodat* atd.). Varianta se situačním participantem Kontejner v pozici přímého objektu (syntaktická varianta (ii)) (36b), označuje stejně jako varianta (i) změnu lokace Obsahu, avšak oproti variantě (i) vyjadřuje navíc změnu stavu Kontejneru, k níž dochází v důsledku změny lokace Obsahu.¹⁹⁴

(36) a. *Řidič naložil zavazadla do vozu.* – b. *Řidič naložil vůz zavazadly.*

Sloveso ve variantě (ii) tedy vzhledem k významové komponentě vyjadřující změnu stavu označuje oproti slovesu ve variantě (i) děj komplexnější. Z uvedených důvodů chápeme syntaktickou variantu (i) s participantem Obsah v pozici přímého objektu jako sémanticky nepříznakový člen lokativní konverze a variantu (ii) s Kontejnerem v této pozici jako člen sémanticky příznakový. LCS reprezentující členy lokativní konverze pak mohou mít následující podobu:

(i) *naložit zavazadla do vozu:* [[x ACT<LOAD>] CAUSE [BECOME [y P_{loc} z]]]

(ii) *naložit vůz zavazadly:* [[x CAUSE [BECOME [z <LOADED>]]] BY MEANS OF [[x ACT<LOAD>] CAUSE [BECOME [y P_{loc} z]]]]¹⁹⁵

Dané LCS odrážejí komplexnost významových struktur slovesa *naložit* v rozdílné strukturaci významových komponentů. LCS odpovídající variantě (i) reprezentuje komplexní děj složený ze dvou dílčích dějů: (1) z činnosti Agenty [x ACT<LOAD>] (konstanta zde slouží jako modifikátor činnosti Agenty a reprezentuje způsob provádění děje, tj. *nakládání*) a (2) ze změny lokace participantu Obsah [BECOME [y P_{loc} z]] (P_{loc} zastupuje předložku vyjadřující prostorový význam, specifikace viz dále), ke které dochází důsledkem děje (1) (viz predikát CAUSE).

194 Rappaport Hovavová a Levinová uvádějí, že pro skutečnost, že významová struktura syntaktické varianty (ii) zahrnuje významovou strukturu konstrukce typu (i), svědčí to, že zatímco *naložit vůz senem* předpokládá, že *seno bylo nakládáno na vůz*, opačně to vždy neplatí, tedy *naložit seno na vůz* nemusí vést nutně k důsledku, že *vůz je naložen senem* (Rappaport Hovav – Levin, 1988).

195 Vycházíme zde z novější verze notace LCS navržené Rappaport Hovavovou a Levinovou (1998). Starší způsob reprezentace lokativní konverze měl u autorek následující podobu: [x cause [y to come to be at z]/LOAD] pro syntaktickou variantu (i) a [[x cause [z to come to be in STATE]] by MEANS OF [x cause [y to come to be at z]/LOAD]] pro variantu (ii) (Rappaport Hovav – Levin, 1988).

LCS pro variantu (ii) navíc oproti variantě (i) zahrnuje změnu stavu participantu Kontejner [BECOME [z <LOADED>]] způsobenou Agentem (viz predikát CAUSE) a vzniklou jako následek změny lokace participantu Obsah [[x ACT<LOAD>] CAUSE [BECOME [y P_{loc} z]]] (konkrétní sémantická interpretace konstanty vyplývá z interakce dané konstanty <LOADED> a konstanty charakterizující způsob činnosti Agenty <LOAD>: u slovesa *naložit* tedy bude výsledným stavem „být naložený“, srov. se sémantickou interpretací výsledného stavu „být suchý“ u slovesa *dry* (*usušit*) (viz výše)).

Vraťme se nyní k otázce, zda lexikálně-sémantická reprezentace vycházející z LCS dokáže překonat nedostatky reprezentace založené na výčtu sémantických rolí. Viděli jsme, že LCS zohledňují nejen počet situačních participantů a jejich sémantickou charakteristiku, ale odrážejí též vztahy mezi nimi. Dále na rozdíl od reprezentace pomocí sémantických rolí dokáže LCS zachytit nejen společné sémantické rysy členů konverze, ale i sémantický rozdíl mezi nimi. Sémantická souvislost mezi členy lokativní konverze je v daném popisu reprezentována tak, že jejich společné sémantické jádro, tedy změna lokace participantu Obsah, je obsaženo v obou LCS: v případě varianty (i) pokrývá celkovou významovou strukturu slovesa, zatímco v případě varianty (ii) tvoří jednu z jeho významových komponent. Sémantický rozdíl mezi členy lokativní konverze, tedy změna stavu participantu Kontejner, je reflektován v komplexnější významové struktuře varianty (ii) obsahující příslušnou dodatečnou komponentu (označující změnu stavu Kontejneru) usouvztažněnou s komplexním dějem varianty (i) (označující změnu lokace Obsahu).

Další výhodou lexikálně-sémantické reprezentace založené na LCS představuje skutečnost, že zatímco pomocí sémantických rolí nelze adekvátně zachytit významovou distinkci vytvoření/vytváření souvýskytu (např. *naložit*) a z/rušení souvýskytu (např. *vypustit*) (slovesa vyjadřující dané významy budou popsána stejným souborem sémantických rolí <Agens, Kontejner, Obsah>), v rámci LCS lze dané významy popsat pomocí změny předložky prostorového významu, srov. INTO u slovesa *naložit* a FROM u slovesa *vypustit*:

(iii) *naložit zavazadla do vozu*: [[x ACT<LOAD>] CAUSE [BECOME [y INTO z]]]

(iv) *naložit vůz zavazadly*: [[x CAUSE [BECOME [z <LOADED>]]] BY MEANS OF [[x ACT<LOAD>] CAUSE [BECOME [y INTO z]]]

(v) *vypustit vodu z vany*: [[x ACT<EMPTY>] CAUSE [BECOME [y FROM z]]]

(vi) *vypustit vanu*: [[x CAUSE [BECOME [z <EMPTIED>]]] BY MEANS OF [[x ACT<EMPTY>] CAUSE [BECOME [y FROM z]]]]

Sémantická modifikace souvýskytu realizovaná nikoli jako vztah uvnitř, ale jako vztah na povrchu bude v LCS zachycena obdobným způsobem, tedy změnou předložky prostorového významu, srov. předložku ON v LCS slovesa *natřít* a předložku OFF v LCS slovesa *oloupat*:

(vii) *natřít barvu na zed'*: [[x ACT<SMEAR>] CAUSE [BECOME [y ON z]]]

(viii) *natřít zed' barvou*: [[x CAUSE [BECOME [z <SMEARED>]]] BY MEANS OF [[x ACT<SMEAR>] CAUSE [BECOME [y ON z]]]]

(ix) *oloupat slupky z brambor*: [[x ACT<PEEL>] CAUSE [BECOME [y OFF z]]]

(x) *oloupat brambory*: [[x CAUSE [BECOME [z <PEELED>]]] BY MEANS OF [[x ACT<PEEL>] CAUSE [BECOME [y OFF z]]]]

Co se týče sémantických rolí, znovu připomeňme, že ty jsou v daném typu reprezentace definovány vzhledem k pozicím v LCS. U syntaktických konstrukcí ve vztahu lokativní konverze sloves souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah uvnitř, viz LCS (iii)-(vi), lze s ohledem na typ předložky vyvodit, že proměnným odpovídají následující role: proměnná *x* koresponduje se sémantickou rolí Agens, proměnná *y* odpovídá roli Obsah a *z* zastupuje Kontejner. Naproti tomu LCS (vii)-(x) reprezentující syntaktické konstrukce sloves souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah na povrchu jsou spojeny s rolemi Agens (proměnná *x*), Pokrytí (proměnná *y*) a Povrch (proměnná *z*).

5.3 Valence sloves souvýskytu

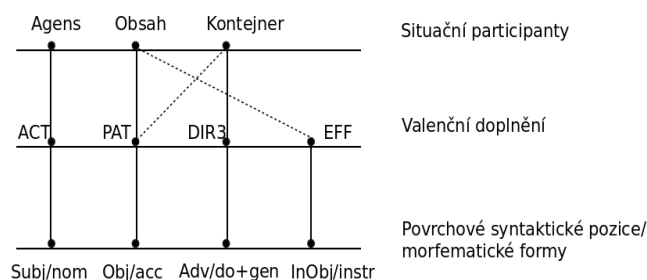
Zopakujme, že vztah lexikálně-sémantické konverze charakterizují takové změny v korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění, které mají za následek rozdíly v povrchové syntaktické realizaci těch situačních participantů, které daným změnám podléhají. Konverzní vztahy (lexikálně-sémantické konverze a gramatické konverze, tj. diateze) pak z hlediska hierarchizace sémantické struktury věty představují jazykové procesy centrální povahy. V jejich důsledku je situace vyjadřovaná slovesem pokaždé

nahlížena z jiné perspektivy, resp. z perspektivy těch participantů, kteří obsazují prominentní syntaktické pozice subjektu a přímého objektu (v české jazykovědě se v této souvislosti mluví o rozdílné hierarchizaci téže propozice (odd. 2.1)). U lokativní konverze změna ve vzájemném přiřazení situačních participantů a valenčních doplnění zasahuje povrchovou syntaktickou pozici přímého objektu.

V tomto oddíle se soustředíme na valenci sloves souvýskytu (využíváme zde výčet sloves uvedený v odd. 5.1.1). Při popisu valence vycházíme z valenční teorie FGP (odd. 3.2). Pro valenční rámce přebíráme takovou formu zápisu, která je uvedena ve valenčním slovníku *VALLEX 2.5*. V tomto slovníku je valenční rámec modelován jako posloupnost valenčních, příp. nevalenčních pozic, kde každá pozice odpovídá jednomu doplnění slovesa. Pozice ve valenčním rámci pak sestává z funktoru (označujícího typ syntakticko-sémantického vztahu mezi slovesem a jeho doplněním), z výčtu možných morfematických forem (pokud nevyplývá přímo z typu funktoru) a z informace o obligatornosti (Lopatková a kol., 2008). V následujících oddílech postupujeme od sloves vytvoření/vytváření souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah uvnitř (odd. 5.3.1) a jako vztah na povrchu (odd. 5.3.2) ke slovesům z/rušení souvýskytu vyjadřujícím vztah uvnitř (odd. 5.3.3) a vztah na povrchu (odd. 5.3.4). Při analýze syntaktického chování těchto sloves se v hojně míře opíráme o materiál ČNK. Dále přihlížíme k informacím poskytovaným valenčními slovníky *VALLEX 2.5*, *PDT-VALLEX*, *Slovníkem slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení* (Svozilová – Prouzová – Jirsová, 2005) a *Slovesy pro praxi: valenčním slovníkem nejčastějších českých sloves* (Svozilová – Prouzová – Jirsová, 1997).

5.3.1 Slovesa vytvoření souvýskytu (vztah uvnitř)

Soustředíme se nejprve na vzájemné přiřazení situačních participantů a valenčních doplnění u sloves souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah uvnitř. Z hlediska korespondence situačních participantů a valenčních doplnění zjišťujeme, že zatímco Agens u obou členů lokativní konverze koresponduje s Konatelem (ACT), Obsah a Kontejner podléhají změně v přiřazení valenčních doplnění, viz obrázek 5.1 znázorňující změny v korespondenci situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic u slovesa *naložit*.

Obr. 5.1. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic u slovesa *naložit*.

(a) Situační participant **Obsah** je v syntaktické variantě označující změnu jeho lokace (varianta (i)) vždy realizován jako obligatorní PAT, v konstrukcích označujících změnu stavu Kontejneru (varianta (ii)) obvykle koresponduje s fakultativním EFF (37).¹⁹⁶ Výjimku představují slovesa *dolít*, *doplnit* a *vyplnit*, u nichž je Obsah ve variantě (ii) usouvztažněn s obligatorním EFF (38). U mnoha sloves této skupiny však není možné Obsah ve variantě (ii) syntakticky vyjádřit (39).

(37) *na/cpát prádlo*.PAT-Obsah *do pračky* – *na/cpát pračku (prádlem)*.EFF-Obsah;¹⁹⁷

na/pěchovat tabák.PAT-Obsah *do lulky* – *na/pěchovat lulku (tabákem)*.EFF-Obsah

(38) *doplnit vodu*.PAT-Obsah *do chladiče* – *doplnit chladič vodou*.EFF-Obsah

(39) *nalít naftu*.PAT-Obsah *do kanystru* – *nalít kanystr* – **nalít kanystr naftou*;

navléci nit.PAT-Obsah *do jehly* – *navléci jehlu* – **navléci jehlu nití*;

s/za/balit věci.PAT-Obsah *do batohu* – *s/za/balit batoh* – **s/za/balit batoh věcmi*

(b) Situační participant **Kontejner** je v syntaktické variantě (i) strukturován jako volné doplnění směru *Kam?* (DIR3), které je téměř pokaždé obligatorní (40), ale lze najít i případy s fakultativním DIR3 (41). Výjimku představuje jen sloveso *vyplnit*, u nějž může tento participant kromě DIR3 korespondovat též s volným doplněním místa LOC (42).¹⁹⁸

196 Až na výjimky zde chápeme doplnění korespondující v syntaktické variantě (ii) s Obsahem jako aktant, nikoli jako volné doplnění prostředku (MEANS). Při této interpretaci zohledňujeme skutečnost, že dané doplnění nemůže sloveso rozvíjet více než jedenkrát (kromě případů koordinace) a že rozvíjí pouze omezenou skupinu sloves, kterou lze specifikovat výčtem.

197 Fakultativnost je vyznačena závorkami.

198 Sloveso *vyplnit* v tomto smyslu představuje sloveso, které umožňuje dvojí strukturní realizaci situačního participantu Kontejner. Tento participant je přiřazen buď volnému doplnění typu DIR3 určujícímu směr *Kam?*, nebo volnému doplnění typu LOC odpovídajícímu na otázku *Kde?* (odd. 4.1.2).

V syntaktické konstrukci (ii) je participant Kontejner vždy syntakticky vyjádřen obligatorním PAT.

(40) *na/pumpovat vodu do džberu*.DIR3-Kontejner – *na/pumpovat džber*.PAT-Kontejner (*vodou*);

napustit vodu do vany.DIR3-Kontejner – *napustit vanu*.PAT-Kontejner (*vodou*);

při/cpát peří do peřiny.DIR3-Kontejner – *při/cpát peřiny*.PAT-Kontejner (*peřím*)

(41) *navléci nit (do jehly)*.DIR3-Kontejner – *navléci jehlu*.PAT-Kontejner;

s/za/balit věci (do batohu).DIR3-Kontejner – *s/za/balit batoh*.PAT-Kontejner;

zavařit játrové knedlíčky (do vývaru).DIR3-Kontejner – *zavařit vývar*.PAT-Kontejner (*játrovými knedlíčky*)

(42) *vyplnit údaje ve formuláři*.LOC/*do formuláře*.DIR3-Kontejner – *vyplnit formulář*.PAT-Kontejner (*údaji*)

Z hlediska morfematické realizace zjišťujeme, že situační participant Obsah korespondující v syntaktické variantě (i) s obligatorním PAT obsazuje povrchově syntaktickou pozici přímého objektu morfematicky vyjádřenou akuzativem (43a). Pokud je možné tento participant v syntaktické konstrukci (ii) vyjádřit, je realizován nepřímým objektem vyjádřeným instrumentálem (43b). Jedinou výjimku zde představuje sloveso *doplnit*, u něž může být Obsah vedle instrumentálu morfematicky vyjádřen též předložkovou skupinou *o+akuzativ* (44).

(43) a. *na/cpát jídlo*.Obsah-acc *do ledničky* – b. *na/cpát ledničku jídlem*.Obsah-instr

(44) *doplnit sbírku o nové exponáty*.Obsah-o+acc

Množina morfematických forem situačního participantu Kontejner ve variantě (i) vyplývá z funktoru DIR3 (nejčastěji jde o předložkovou skupinu, viz (45a)), u slovesa *vyplnit* případně též z funktoru LOC (45b). V syntaktické konstrukci (ii) pak daný participant obsazuje pozici přímého objektu a je vyjádřen akuzativem (46).

(45) a. *na/pěchovat tabák do lulky*.Kontejner-*do+gen*

b. *vyplnit data ve formuláři*.Kontejner-*v+loc*

(46) *napěchovat lulku.Kontejner-acc tabákem*

Valenční rysy sloves vyjadřujících vytvoření/vytváření souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah uvnitř shrnuje tabulka 5.5.

Slovesa	Valenční rámce	Příklad
<i>dotočit, nabit, na/cpát, naložit, na/pěchovat, na/plnit, na/pumpovat, napustit, narvat, našlapat, na/točit, při/cpát, zandat</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₃ ^{obl}	<i>Napustila do dřezu vodu, aby opláchla nějaké nádobí na snídani. (SYN2010)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} EFF ₇ ^{opt}	<i>Napustili jsme umyvadlo vodou. (SYN2010)</i>
<i>nalít,¹⁹⁹ nasát, nasypat</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₃ ^{obl}	<i>Nicméně tiše a nenápadně nalil víno do pohárů. (SYN2005)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl}	<i>Správčová mi chtěla nalít další sklenku ... (SYN2010)</i>
<i>navléci, s/za/balit, vysadit, zaorat</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₃ ^{typ}	<i>Režnou nit navlečeme do jehly ... (SYN2000)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl}	<i>... pokoušela se u pravého okna navléci jehlu. (SYN2010)</i>
<i>doplnit</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₃ ^{obl}	<i>Každá žena má potřebu pro toto roční období doplnit cosi do svého šatníku. (SYN2006pub)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} EFF _{7,0+6} ^{obl}	<i>Odměrky doplňte čerstvou deionizovanou vodou ... (SYN2010)</i>
<i>vyplnit</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₃ ^{obl}	<i>... požadovaná data stačí vyplnit do přihlášky (SYN2000)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} LOC ^{obl}	<i>Když návštěvník stránky vyplní údaje ve formuláři ... (SYN2005)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} EFF ₇ ^{obl}	<i>Koš vyplníme polystyrenem do výšky asi dvou třetin. (SYN2000)</i>
<i>dolít</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₃ ^{obl}	<i>Dolil si do hrnku rum ... (SYN2000)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} EFF ₇ ^{obl}	<i>Potom si nalil na prst burbonu a sklenici dolil sodovkou. (SYN2000)</i>
<i>zavařit</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₃ ^{typ}	<i>... vývar procedíme a zavaříme do něho zavařku. (SYN2000)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} EFF ₇ ^{opt}	<i>Po uvaření vývar scedíme a zavaříme jemnými játrovými knedlíčky. (SYN2006pub)</i>

Tab 5.5. Valenční rysy sloves vytvoření/vytváření souvýskytu se sémantickou modifikací vztah uvnitř.

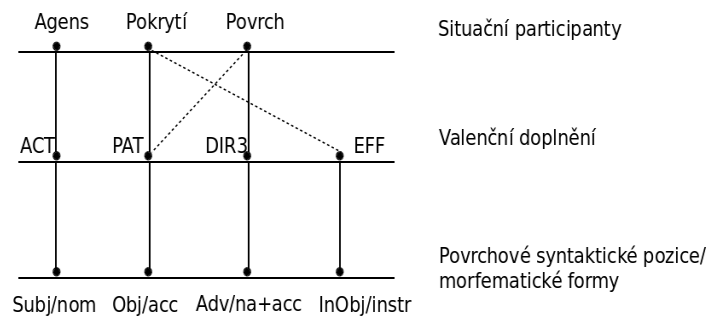
5.3.2 Slovesa vytvoření souvýskytu (vztah na povrchu)

Podobně jako slovesa vytvoření/vytváření souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah uvnitř jsou slovesa též skupiny vyjadřující vztah na povrchu charakterizována poměrně rozmanitými změnami ve valenční struktuře. Popíšme nejprve vzájemné přiřazení situačních participantů a valenčních doplnění: Agens v obou syntaktických konstrukcích

¹⁹⁹ U nedokonavého slovesa *nalévat* ve specifickém kontextu, který lze opsat jako „podávat někomu v hojně míře alkohol“, korpusový materiál dokládá též výskyt syntaktické varianty (ii) s fakultativním EFF (např. *Mladík v bytě sedmnáctiletou dívku naléval rumem ...; Kamarád naléval děti vínem ...* (SYN2009pub)).

ve vztahu lokativní konverze koresponduje s ACT, zatímco usouvztažnění participantů Povrch a Pokrytí se mění, viz obrázek 5.2 znázorňující změny v korespondenci situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic u slovesa *natřít*.

Obr. 5.2. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic u slovesa *natřít*.

(a) Situační participant se sémantickou rolí **Pokrytí** se v syntaktické variantě označující změnu lokace tohoto participantu (syntaktická varianta (i)) vždy vyjadřuje jako obligatorní PAT, zatímco ve variantě s významem změny stavu participantu s rolí Povrch (varianta (ii)) se realizuje jako obligatorní nebo fakultativní EFF (47), příp. ho nelze syntakticky vyjádřit (48). V případech, kdy Pokrytí odpovídá spíše nástroji, pomocí něhož se děj vyjadřovaný slovesem uskutečňuje, nežli entitě vytvářející s Povrchem celek, hodnotíme s ním korespondující doplnění jako fakultativní volné doplnění prostředku (MEANS) (49).

(47) *na/stříkat fixativ.PAT-Pokrytí na kresbu – na/stříkat kresbu fixativem.EFF-Pokrytí;*

osadit barevné vitráže.PAT-Pokrytí do oken – osadit okna barevnými vitrážemi.EFF-Pokrytí;

na/mazat máslo.PAT-Pokrytí na chléb – na/mazat chléb (máslem).EFF-Pokrytí

(48) *nahrát rozhovor.PAT-Pokrytí na videokazetu – nahrát videokazetu – *nahrát videokazetu rozhovorem;*

za/sít trávu.PAT-Pokrytí na cestičky – za/sít cestičky – *za/sít cestičky trávou

(49) *prostřít krepový papír.PAT-Pokrytí na stůl – prostřít stůl (krepovým papírem).MEANS-Pokrytí;*

přiklopit cihlu.PAT-Pokrytí *na otvor* – *přiklopit otvor (cihlou)*.MEANS-Pokrytí

(b) Situační participant **Povrch** je ve variantě (ii) usouvztažen s obligatorním PAT, zatímco ve variantě (i) bývá obvykle realizován obligatorním, v menším množství případů též fakultativním volným doplněním směru *Kam?* (DIR3) (50).

(50) *natřít mast na ránu*.DIR3-Povrch; *přetáhnout záclonu přes okno*.DIR3-Povrch; *přiklopit cihlu na otvor*.DIR3-Povrch; *vylepit si plakáty na stěny*.DIR3-Povrch *pokoje*; *nahrát rozhovor (na videokazetu)*.DIR3-Povrch; *natočit pohádku (na desku)*.DIR3-Povrch; *zatăhnout záclony (přes okna)*.DIR3-Povrch;

Zvláštní postavení v rámci dané skupiny mají slovesa, u nichž situační participant označený sémantickou rolí Povrch vykazuje personické rysy. U těchto sloves je daný participant v syntaktické variantě (i) přiřazen aktantu Adresát (ADDR), zatímco ve variantě (ii) obligatornímu PAT. Pokrytí v syntaktické konstrukci (i) odpovídá obligatornímu PAT a v konstrukci (ii) koresponduje s obligatorním, příp. fakultativním volným doplněním vyjadřujícím směr *Kam?* (DIR3) (51).

(51) *nabalit dítěti*.ADDR-Povrch *dva svetry*.PAT-Pokrytí – *nabalit dítě*.PAT-Povrch (*do dvou svetrů*).DIR3-Pokrytí;
navléci vojákům.ADDR-Povrch *uniformy*.PAT-Pokrytí – *navléci vojáky*.PAT-Povrch *do uniform*.DIR3-Pokrytí;
nazout si.ADDR-Povrch *sandály*.PAT-Pokrytí – *nazout se*.PAT-Povrch *do sandálů*.DIR3-Pokrytí

Charakterizujme nyní tyto syntaktické konstrukce z hlediska morfemické realizace. Pokrytí v syntaktické variantě (i) obsazuje povrchově syntaktickou pozici přímého objektu morfemicky vyjádřenou akuzativem (52) a Povrch adverbialní pozici, u níž množina morfemických forem vyplývá z typu funktoru; nejčastěji jde o předložkové skupiny: *na*+akuzativ (53a), *přes*+genitiv (53b), *do*+genitiv (53c) apod.

(52) *na/stříkat na kresbu fixativ*.Pokrytí-acc

- (53) a. *vylepit plakáty na stěny*.Povrch-*na*+acc
 b. *přetáhnout záclonu přes okno*.Povrch-*přes*+acc
 c. *osadit barevné vitráže do oken*.Povrch-*do*+gen

V syntaktické konstrukci (ii) participant Pokrytí (pokud může být syntakticky vyjádřen) obsazuje povrchovou syntaktickou pozici nepřímého objektu vyjádřenou instrumentálem, zatímco Povrch je realizován v pozici přímého objektu akuzativem (54).

- (54) *na/mazat chléb*.Povrch-acc *máslem*.Pokrytí-instr

Výjimku představují opět slovesa s participantem s personickými rysy, u nichž v syntaktické konstrukci (i) participant Povrch obsazuje pozici nepřímého objektu vyjádřenou dativní formou (55a) (participant Pokrytí je tak jako u ostatních sloves dané skupiny realizován v pozici přímého objektu akuzativem). V konstrukci (ii) je participant Pokrytí přiřazen adverbialní pozici morfematically vyjádřené předložkovou skupinou *do*+genitiv (55b) (participant Povrch má tak jako u ostatních sloves souvýskytu akuzativní formu).

- (55) a. *navléci dítěti*.Povrch-dat *boty*.Pokrytí-acc
 b. *navléci dítě*.Povrch-acc *do svetru*.Pokrytí-*do*+gen

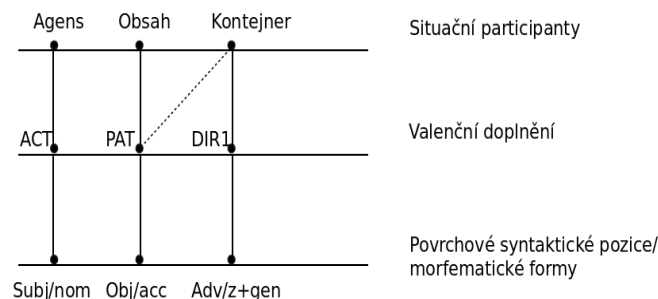
Valenční rysy sloves vyjadřujících vytvoření/vytváření souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah na povrchu shrnuje tabulka 5.6.

Slovesa	Valenční rámce	Příklad
<i>na/mazat, natřít</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₃ ^{obl}	<i>Pak si namazala na krajíček chleba máslo ... (SYN2005)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} EFF ₇ ^{opt}	<i>Jen otevřel ústa, namazali mu dásně fialovou dezinfekcí. (SYN2005)</i>
<i>na/stříkat, osadit, vylepit</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₃ ^{obl}	<i>Z programu Prevence kriminality chceme získat prostředky na monitorovací zařízení, která chceme osadit do problémových lokalit ... (SYN2009pub)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} EFF ₇ ^{obl}	<i>U vstupní brány dal majitel osadit zeď několika lunetami Maxe Švabinského ... (SYN2009pub)</i>
<i>přetáhnout</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₃ ^{obl}	<i>Arnold znovu přetáhl jemně přes mrtvolu pytel ... (SYN2005)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} MEANS ₇ ^{typ}	<i>Pokud kytici chceme uchovat delší dobu, otvor nahoře přetáhneme větším igelitovým sáčkem ... (SYN2005)</i>
<i>prostřít, přiklopit, zaklapnout, zaklopit, zatáhnout</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₃ ^{typ}	<i>Pak si prostřel svůj ovčí kožich na podlahu ... (SYN2000)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} MEANS ₇ ^{typ}	<i>... prostřel stůl krepovým papírem ... (SYN2000)</i>
<i>nahrát, natočit, nazpívat, položit, za/sít</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₃ ^{typ}	<i>Každá účastnice musí nahrát svůj hlas na magnetofonový pásek ... (SYN2006pub)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl}	<i>... Keith natočil svoje druhé album a Ronnie taky nahrál desku. (SYN2000)</i>
<i>navléci, nazout</i>	ACT ₁ ^{obl} ADDR ₃ ^{obl} PAT ₄ ^{obl}	<i>Klukovi navlečete tričko a vyšoupnete ho ven ... (SYN2009pub)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₃ ^{obl}	<i>Navlečou mě do svěrací kazajky ... (SYN2010)</i>
<i>nabalit, obléknout, about</i>	ACT ₁ ^{obl} ADDR ₃ ^{obl} PAT ₄ ^{obl}	<i>Sestřince obujeme botičky ... (SYN2000)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₃ ^{typ}	<i>Elektroničtí průvodci po nejvyšších českých horách ovšem nemají about turisty do bačkor, nýbrž přesně naopak. (SYN2009pub)</i>

Tab. 5.6. Valenční rysy sloves vytvoření/vytváření souvýskytu se sémantickou modifikací vztah na povrchu.

5.3.3 Slovesa zrušení souvýskytu (vztah uvnitř)

Z hlediska valenční struktury vytvářejí slovesa zrušení souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah uvnitř vcelku homogenní skupinu. Změny ve vzájemné korespondenci stejně jako v předchozím případě (odd. 5.3.1) zasahují participant Obsah a Kontejner, zatímco usouvztažnění participantu Agens a valenčního doplnění Konatel (ACT) zůstává zachováno, viz obrázek 5.3 znázorňující korespondenci situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic u slovesa *vsypat*.

Obr. 5.3. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic u slovesa *vysypat*.

(a) Situační participant s rolí **Obsah** je ve variantě označující změnu lokace tohoto participantu (syntaktická varianta (i)) syntakticky strukturován jako PAT. V syntaktické konstrukci s významem změny stavu Kontejneru (varianta (ii)) nelze tento participant vyjádřit.

(b) Situační participant **Kontejner** v syntaktické variantě (i) koresponduje buď s volným doplněním odpovídajícím na otázku *Odkud?* (DIR1), nebo s fakultativním aktantem Původ (ORIG). Rozdíl mezi případy, kdy Kontejner v syntaktické konstrukci (i) odpovídá volnému doplnění DIR1 a kdy aktantu ORIG, determinují sémantické rysy slovesa. Pokud sloveso ve své sémantické struktuře implikuje takové situační participanty Obsah a Kontejner, které spolu dohromady tvoří integrální součást, interpretujeme valenční doplnění odpovídající Kontejneru jako ORIG (56). V tomto případě lze v syntaktické variantě (ii) syntakticky nevyjádřený Obsah téměř vždy jednoznačně určit (např. u slovesa *vy/lisovat* v užití *vy/lisovat hrozny* se bude jednat o šťávu). Výjimku představují jen případy, kdy sloveso vyjadřuje takový děj, jež může zasahovat vícero částí Kontejneru (např. u slovesa *vydlabat* ve výskytu *vydlabat meloun* může děj zasahovat jak dužinu, tak pecky).

V případě, že je vztah mezi Obsahem a Kontejnerem jiné kvality, chápeme valenční doplnění korespondující s Kontejnerem jako DIR1, které bývá v syntaktické konstrukci (i) převážně obligatorní, v menším počtu případů fakultativní (57). Zde mohou Obsahu v závislosti na sémantické povaze slovesa a Kontejneru odpovídat entity rozdílné. Např. sloveso *vyklidit* může jako Obsah implikovat nejrůznější entity, které mohou být zasaženy dějem „vyklízení“: např. *nábytek, harampádí, nepořádek, staré věci, suť, bahno, knihy*. V některých případech sémantika slovesa vymezuje Obsah jednoznačněji (např. u slovesa

vypumpovat v užití vypumpovat studnu bude Obsah s vysokou pravděpodobností voda, ale lze uvažovat i o blátu, kalu apod.).

(56) vy/dusit z masa.ORIG-Kontejner šťávu.PAT-Obsah – vy/dusit maso.PAT-Kontejner;

vy/loužit z vonného oleje.ORIG-Kontejner silice.PAT-Obsah – vy/loužit vonný olej.PAT-Kontejner

(57) vy/čerpat vodu.PAT-Obsah ze studny.DIR1-Kontejner – vy/čerpat studnu.PAT-Kontejner;

vy/hrabat popel.PAT-Obsah z ohniště.DIR1-Kontejner – vy/hrabat ohniště.PAT-Kontejner;

vy/plenit cenná umělecká díla.PAT-Obsah z klášterů.DIR1-Kontejner – vy/plenit kláštery.PAT-Kontejner;

vyprodat zboží.PAT-Obsah (ze skladu).DIR1-Kontejner – vyprodat sklad.PAT-Kontejner

Odlíšnou valenční strukturu mají slovesa tvořená prefixem *pro-* a několik dalších sloves, u nichž je v syntaktické variantě (i) Kontejner syntakticky realizován jako fakultativní volné doplnění místa LOC. V syntaktické konstrukci (ii) pak není možné (stejně jako u sloves tvořených prefixem *vy-*) situační participant Obsah syntakticky vyjádřit (58).

(58) prořezat slabé výhonky.PAT-Obsah (na růžích).LOC-Kontejner – prořezat růže.PAT-Kontejner;

vybourat příčky.PAT-Obsah (v domě).LOC-Kontejner – vybourat dům.PAT-Kontejner

V některých případech může Kontejner v syntaktické konstrukci (i) korespondovat jednak s valenčním doplněním místa (LOC), jednak s doplněním DIR1 (59).

(59) vy/kácet stromy.PAT-Obsah (z aleje).DIR1/(v aleji).LOC-Kontejner – vy/kácet alej.PAT-Kontejner;

vy/smýčít pavučiny.PAT-Objekt (ze sklepa).DIR1/(ve sklepě).LOC-Kontejner

– *vy/smýčít sklep*.PAT-Kontejner;

vy/větrat kouř.PAT-Objekt (z místnosti).DIR1(v místnosti).LOC-Kontejner

– *vy/větrat místnost*.PAT-Kontejner

Z hlediska morfematických forem je situační participant *Objekt* obsazující v syntaktické konstrukci (i) povrchovou syntaktickou pozici přímého objektu morfematicky realizován akuzativem (60), zatímco v konstrukci (ii) není syntakticky vyjádřen. Pro participant *Kontejner* vyjádřený v syntaktické variantě (i) v adverbialní pozici je charakteristická předložková skupina *z+genitiv* (61a), v menším počtu případů *na+loc* (61b), příp. *v+loc* (61c). V syntaktické variantě (ii) má pak participant *Kontejner* obsazující pozici přímého objektu formu akuzativu (62).

(60) *vymáčkat šťávu*.Objekt-acc z *citronu*

(61) a. *vykrájet jádřince z jablek*.Kontejner-*z+gen*

b. *prosekat uschlé větve na stromě*.Kontejner-*na+loc*

c. *vybourat příčky v domě*.Kontejner-*v+loc*

(62) *vykrájet jablko*.Kontejner-acc

Valenční vlastnosti sloves *z/rušení* souvšskytu sémanticky modifikovaného jako vztah uvnitř shrnuje tabulka 5.7.

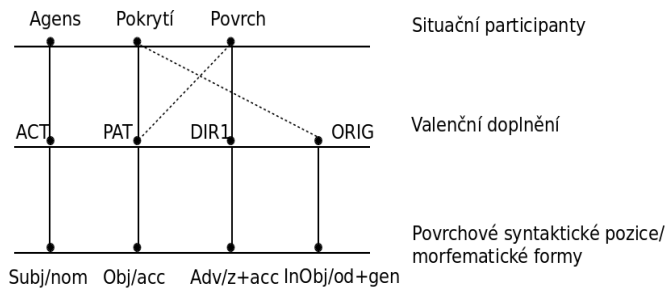
Slovesa	Valenční rámce	Příklad
<i>evakuovat, vy/bagrovat, vybalit, vy/brakovat, vybrat, vy/čerpat, vy/hrabat, vyjít, vy/klepat, vyklidit, vyklopit, vy/kopat, vykoupit, vykrást, vylít, vyloupit, vyložit, vy/plenit, vypumpovat, vypustit, vy/rabovat, vysát, vysídlit, vy/stěhovat, vysypat, vyšťourat, vytočit, vyždímat, vyžrat</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR1 ^{obl} ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl}	<i>Rovněž popřel informace, že bosenští Chorvaté vysídlili z oblasti Mostaru 10000 bosenských Muslimů. (SYN2006pub)</i> <i>... Sověti násilím vysídlili celou vesnici ... (SYN2000)</i>
<i>odstředit, vycucat, vy/dlabat, vydloubat, vy/dojit, vy/dusit, vyhledat, vyhryzat, vykrájet, vy/kuchat, vykusovat, vy/lisovat, vy/loupat, vy/loužit, vy/mačkat, vy/stříhat, vyškrábat, vy/škvařit, vyvařit, vyvrhnout</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} ORIG _{z+2} ^{opt} ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl}	<i>Když někdy chytnu nějakou kozu tvého otce, tak z ní vydojím skleničku mléka ... (SYN2005)</i> <i>A já mu řek, že mně vydojil kozu. (SYN2000)</i>
<i>vyprodat, vystřílet</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR1 ^{typ} ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl}	<i>... firmy mají dvanáct měsíců na to, aby vyprodaly ze skladů "neoznačené" zboží. (SYN2006pub)</i> <i>... při obrovském zájmu je neustále vyprodán celý sklad ... (SYN2009pub)</i>
<i>prořezat, prosekat, prostříhat, vybourat</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} LOC ^{typ} ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl}	<i>... prořežte na výhonech zkrácené větévky ... (SYN2010)</i> <i>... prořezali některé stromy na lesních cestách ... (SYN206pub)</i>
<i>vy/kácat, vy/lovit, vysbírat, vy/sekat, vy/smýčít, vy/těžít, vy/větrat</i>	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR1 ^{typ} LOC ^{typ} ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl}	<i>Otevřeli jsme okno, abychom vyvětrali tabákový kouř z mého pokoje. (SYN2010)</i> <i>Proto je třeba kancelář občas pořádně vyvětrat. (SYN2006pub)</i>

Tab. 5.7. Valenční rysy sloves z/rušení souvýskytu se sémantickou modifikací vztah uvnitř.

5.3.4 Slovesa zrušení souvýskytu (vztah na povrchu)

Slovesa z/rušení souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah na povrchu vytvářejí z hlediska valenční struktury poměrně heterogenní skupinu. Popíšme nejprve vzájemnou korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění: zatímco situační participant Agens je stejně jako u ostatních sloves souvýskytu v obou syntaktických konstrukcích přiřazen Konateli (ACT), vzájemná korespondence participantů se sémantickými rolemi Pokrytí a Povrch a valenčních doplnění se mění, viz obr. 5.4 znázorňující usouvztažnění situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic u slovesa *očistit*.

Obr. 5.4. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic u slovesa *očistit*.

(a) Soustředíme se nejprve na syntaktickou strukturaci situačního participantu **Pokrytí**. Tento participant v syntaktické konstrukci vyjadřující změnu jeho lokace (syntaktická varianta (i)) odpovídá obligatornímu PAT, zatímco v konstrukci s významem změny stavu Povrchu objektu (varianta (ii)) koresponduje buď s fakultativním aktantem ORIG (64), nebo tento participant nelze vyjádřit (65).

(64) *o/mýt slzy.PAT-Pokrytí (z tváři) – o/mýt tváře (od slz).ORIG-Pokrytí;*
o/škrábat námrazu.PAT-Pokrytí (z předních skel) – o/škrábat přední skla
(od námrazy).ORIG-Pokrytí;

vy/prát bláto.PAT-Pokrytí (z kalhot) – vy/prát kalhoty (od bláta).ORIG-Pokrytí
 (65) *po/kosit trávu.PAT-Pokrytí (na louce) – po/kosit louku – *pokosit louku*
od trávy;

stáhnout povlečení.PAT-Pokrytí (z peřin) – stáhnout peřiny – *stáhnout peřiny
od povlečení;

vy/plít plevel.PAT-Pokrytí (ze záhonu) – vy/plít záhon – *vyplít záhon od plevele

(b) Situační participant s rolí **Povrch** koresponduje v syntaktické variantě (ii) s obligatorním PAT a ve variantě (i) je realizován jako fakultativní, příp. obligatorní volné doplnění směru *Odkud?* (DIR1) (66). Okrajově koresponduje v této syntaktické variantě participant Povrch též s fakultativním volným doplněním místa *Kde?* (LOC) (67).

(66) *o/mýt slzy (z tváři).DIR1-Povrch – o/mýt tváře.PAT-Povrch (od slz);*
se/dřít kůži (z dlani).DIR1-Povrch – se/dřít dlaně.PAT-Povrch;

vy/čistit mastné skvrny (ze šatů).DIR1-Pokrytí – vy/čistit šaty.PAT-Povrch (od mastných skvrn);

vy/luxovat psí chlupy (z gauče).DIR1-Povrch – vy/luxovat gauč.PAT-Povrch;

vy/mést pavučiny z půdy.DIR1-Povrch – vy/mést půdu.PAT-Povrch (od pavučin);

(67) o/pilovat hrany.PAT-Pokrytí (na nehtech).LOC-Povrch – o/pilovat nehty.PAT-Povrch;

po/kosit trávu (na louce).LOC-Povrch – po/kosit louku.PAT-Povrch;

Podobně jako v případě sloves vytvoření/vytváření souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah na povrchu patří k této skupině dvě slovesa *vy/svléci* a *vy/zout*, u nichž Povrch vykazuje personické rysy. V syntaktické variantě (i) je tento participant přiřazen obligatornímu aktantu Adresát (ADDR) a ve variantě (ii) koresponduje s obligatorním PAT. Situační participant Pokrytí odpovídá v syntaktické konstrukci (i) obligatornímu PAT, zatímco v konstrukci (ii) je usouvztažněn s fakultativním volným doplněním vyjadřujícím směr *Odkud?* (DIR1) (68).

(68) vy/svléci dětem.ADDR-Povrch kabáty.PAT-Pokrytí – vy/svléci děti.PAT-Povrch (z kabátů).DIR1-Pokrytí;

vy/zout dítěti.ADDR-Povrch boty.PAT-Pokrytí – vy/zout dítě.PAT-Povrch (z bot).DIR1-Pokrytí

Závěrem zmiňme případy sloves *o/vy/holit* a *o/vy/stříhat*. Tato slovesa umožňují vytvářet syntaktické konstrukce ve vztahu lokativní konverze, viz příklady (69). V obou konstrukcích lokativní konverze je možné syntakticky vyjádřit fakultativním Benefaktorem (BEN), v čí prospěch či neprospěch děj označovaný slovesem probíhá, viz příklady (70). Participant s personickými rysy korespondující s BEN je též možné u daných sloves syntakticky strukturovat jako obligatorní Patiens (PAT) (71). Vztah mezi dvojicemi syntaktických konstrukcí lokativní konverze v (70) na jedné straně a konstrukcemi typu (71) chápeme jako další typ lexikálně-sémantické konverze. Syntaktické varianty ve vztahu dané konverze vykazuje dále např. sloveso *stít* (72).²⁰⁰

200 Vztah mezi syntaktickými konstrukcemi tvořenými slovesem *stít* tak na rozdíl od Daneše, který dané sloveso řadí mezi ostatní slovesa souvýskytu, chápeme jako odlišný typ konverze (Daneš, 1985). K této interpretaci nás vede především rozdílná sémantická charakteristika situačních participantů podléhajících permutaci, která zasahuje pozici přímého objektu. U těchto participantů nám nepřipadá adekvátní tak jako

(69) *o/vy/holit vousy*.PAT-Pokrytí (*na tváři*).LOC-Povrch – *o/vy/holit tvář*.PAT-Povrch;

o/vy/stříhat vlasy.PAT-Pokrytí (*na hlavě*).LOC-Povrch – *o/vy/stříhat hlavu*.PAT-Povrch

(70) *o/vy/holit otci*.BEN *vousy*.PAT-Pokrytí (*na tváři*).LOC-Povrch – *o/vy/holit otci*.BEN *tvář*.PAT-Povrch;

o/vy/stříhat chlapci.BEN *vlasy*.PAT-Pokrytí (*na hlavě*).LOC-Povrch – *o/vy/stříhat chlapci*.BEN *hlavu*.PAT-Povrch

(71) *o/vy/holit otce*.PAT; *o/vy/stříhat chlapce*.PAT

(72) *stít odsouzenci hlavu* – *stít odsouzenec*

Z hlediska morfemické realizace valenčních doplnění sloves zrušení souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah na povrchu zjišťujeme, že situační participant Pokrytí obsazující v syntaktické variantě (i) pozici přímého objektu je morfemicky vyjádřen akuzativem (73a), zatímco ve variantě (ii) je buď přiřazen pozici nepřímého objektu realizovaného předložkovou skupinou *od+gen* (73b), nebo ho nelze syntakticky vyjádřit.

(73) a. *vyčistit skvrny*.Pokrytí-acc ze *šatů*

b. *vyčistit šaty od skvrn*.Pokrytí-od+gen

Participant Povrch obsazující v syntaktické variantě (i) adverbialní pozici je realizován morfemickými formami vyplývajícími z funktoru DIR1 (obvykle jde o předložkovou skupinu *z+gen*) (74a), v menším počtu případů formami implikovanými funktořem LOC (obvykle se jedná o předložkovou skupinu *na+loc*) (74b). Ve variantě (ii) je participant Povrch vyjádřen v pozici přímého objektu a je realizován akuzativem (75).

(74) a. *vyčistit skvrny ze šatů*.Povrch-z+gen

b. *o/hoblovat hrany na prknech*.Povrch-na+loc

(75) *vyčistit šaty*.Povrch-acc, *o/hoblovat prkna*.Povrch-acc

---

u sloves zrušení souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah na povrchu uvažovat o sémantických rolích Pokrytí a Povrch: srov. *?stít odsouzenci*.Povrch *hlavu*.Pokrytí – *?stít odsouzenec*.Povrch.

Výjimku představují slovesa, u nichž participant Povrch vykazuje personické rysy. Tento participant obsazující v syntaktické konstrukci (i) pozici nepřímého objektu je morfematically realizován dativem (76a), zatímco v konstrukci (ii) je vyjádřen akuzativem (76b). Pokrytí u těchto sloves obsazuje buď syntaktickou pozici přímého objektu (syntaktická varianta (i)), a je tedy realizováno akuzativem (77a), nebo morfematically formy tohoto participantu vyplývají z funktoru DIR1 (syntaktická varianta (ii)) (77b).

(76) a. *vy/zout dítěti.Povrch-dat boty*

b. *vy/zout dítě.Povrch-acc z bot*

(77) a. *vy/zout dítěti boty.Pokrytí-acc*

b. *vyzout dítě z bot.Pokrytí-z+gen*

Tabulka 5.8 shrnuje valenční strukturu sloves zrušení souvýskytu modifikovaného jako vztah na povrchu.

Sloveso	Valenční rámce	Příklad
s/mést, vy/drhnout, vy/mýt, vy/mýtit, vy/mést	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₁ ^{obl}	... v noci se jim nepodařilo vydrhnout krev z dlažby ... (SYN2006pub)
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} ORIG _{od+2} ^{opt}	To samé čekalo protitankové zátarasy. Kartáči jsme je vydrhli od rzi a opět zakonzervovali ... (SYN2009pub)
o/brousit, o/čistit, oklepat, o/mýt, opláchnout, o/sušit, o/škrábat, oštípat/oštíповat/oždíbovat, otlouci, otřepat, otřít, utřít, vy/čistit, vy/prát, za/mést	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₁ ^{lyp}	... vyčistila krev z koberce ... (SYN2010)
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} ORIG _{od+2} ^{opt}	Vyvrtané otvory se vyčistí od prachu ... (SYN2000)
vy/dřít, vy/hrabat, vy/mlátit, vymlít	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₁ ^{obl}	Navíc oloupali kůru a osekali větve z okolních ovocných stromů ... (SYN2009pub)
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl}	Jeden dřevorubec by osekal pokácené stromy za 15 hodin, druhý za 12 hodin. (SYN2000)
obrat, o/česat, odřít, ohryzat, okousat, okrájet, o/loupat, omlít, orvat, ořezat, osekát, ostrouhat, o/škrábat, otrhat, ozobat, ožrat, s/cedit, s/česat, se/dřít, seřezat, seseknout, se/škrábat, setřít, s/hrabat, sklídit, skrojít, sloupnout, složit, s/mazat, s/mýt, spást, spláchnout, stáhnout, vy/lízet, vy/luxovat, vypást, vypláchnout, vy/plít, vy/sekat, vy/smýčít, vytřít, vyžnout	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₁ ^{lyp}	Způsobilo to, že jsem odřela lak z jednoho zadního blatníku. (SYN2010)
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl}	Pamatuji si, jak jednou spadl z kola a odřel si koleno. (SYN2009pub)
o/vy/holit, o/pilovat, o/vy/stříhat, po/hrabat, poklidit, po/kosit, po/sekat/po/síct, po/žít/po/žnout, s/brousit, s/hoblovat, vyhladit	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} LOC _{lyp}	Muž se farář sám nabídl, že poseká trávu na farní zahradě. (SYN2006pub)
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl}	Do konce října bychom měli naposledy posekat trávník. (SYN2009pub)
vy/svléci, vy/zout	ACT ₁ ^{obl} ADDR ₃ ^{obl} PAT ₄ ^{obl}	Muž se před půlnocí pokusil choti vysvléct noční košili. (SYN2005)
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₄ ^{obl} DIR ₁ ^{lyp}	V zimě se po návratu z procházek snažíme děti co nejrychleji vysvléct z teplého oblečení. (SYN2009pub)

Tab. 5.8. Valenční rysy sloves z/rušení souvýskytu se sémantickou modifikací vztah na povrchu.

5.4 Reprezentace změn ve valenční struktuře sloves souvýskytu

Při formulaci reprezentace změn ve valenčním rámci sloves souvýskytu navážeme na základní strategie zachycení změn ve valenční struktuře sloves, které popisujeme v odd.

1. Bereme zde v úvahu především první dva probírané přístupy, a to přístup syntaktický (odd. 1.1) a lexikální (odd. 1.2).²⁰¹ Návrhy na reprezentaci vztahu lexikálně sémantické

²⁰¹ S přístupem založeným na pravidlech vzájemné korespondence mezi valenčními doplněními a povrchovými syntaktickými pozicemi zde nepočítáme. Ukazuje se, že dvojí možnou povrchově syntaktickou strukturaci lze pravidlově vyvodit především v případech, kdy dochází ke změně v přiřazení valenčních doplnění povrchově syntaktickým pozicím při zachování korespondence situačních participantů

konverze formulujeme s ohledem na popis valence ve valenčním slovníku *VALLEX* (odd. 3.2).

5.4.1 Derivace lokativní konverze

Zaměřme se nejprve na syntaktický přístup a zvažme jeho adekvátnost při popisu změn ve valenční struktuře sloves spojených se změnami v korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění u lexikálně-sémantických konverzí. Naše hypotézy budeme opět ověřovat na příkladu lokativní konverze.

Zopakujme zde ve stručnosti základní předpoklady syntaktického přístupu probírané v odd. 1.1. Syntaktické přístupy zachycují vztah mezi rozdílnými (morfo)syntaktickými strukturacemi téhož významu slovesa pomocí explicitních pravidel: změny v (morfo)syntaktické strukturaci valenčních doplnění sloves jsou interpretovány jako důsledek rozdílné povrchově syntaktické realizace téže hloubkové syntaktické struktury, ta z povrchových syntaktických variant, která je přímým odrazem hloubkové struktury, je chápána jako základní, zatímco povrchová struktura, která se od hloubkové syntaktické struktury odlišuje, je interpretována jako odvozená pomocí transformačního pravidla.

Pokusme se nyní aplikovat syntaktický přístup na vztah lexikálně-sémantické konverze. Lexikální jednotky vytvářející syntaktické konstrukce ve vztahu lexikálně-sémantické konverze by byly v souladu s výše zmíněnými principy v datové části lexikonu reprezentovány pouze jediným valenčním rámcem. Tento valenční rámec by odpovídal lexikální jednotce zakládající základní syntaktickou variantu. Valenční rámec lexikální jednotky korespondující s variantou odvozenou by byl derivován na základě transformačního pravidla uloženého v pravidlové komponentě lexikonu. V prvním kroku by tedy bylo nezbytné určit, která ze syntaktických konstrukcí ve vztahu lexikálně-sémantické konverze je konstrukcí základní a která představuje konstrukci odvozenou. Poté by na základě analýzy změn ve valenční struktuře sloves následovala formulace transformačních pravidel odrážejících dané změny.

Věnujme se nejprve otázce distinkce základní vs. odvozený člen lexikálně-sémantické konverze. Syntaktické konstrukce ve vztahu lokativní konverze byly vzhledem k uvedené distinkci několikrát diskutovány, avšak v otázce směru derivace u členů této konverze

---

a valenčních doplnění (např. vztah mezi větou v aktivu a pasivu). Vzhledem k fundamentálně odlišnému pojetí valence ve FGP (odd. 3.2), který představuje teoretický základ této práce, zde též odhlížíme od konstrukčního přístupu (odd. 1.4).

nebylo dosaženo shody.²⁰² Zde budeme nadále jako základní člen lokativní konverze chápat syntaktickou konstrukci s méně komplexní sémantickou strukturou, tj. syntaktickou variantu (i) vyjadřující změnu lokace Obsahu (78a)-(78b), resp. Pokrytí (78c)-(78d), zatímco konstrukci s komplexnější významovou strukturou, tj. variantu (ii) označující změnu stavu Kontejneru (79a)-(79b), resp. Povrchu objektu (79c)-(79d) budeme pokládat za člen odvozený, ke komplexnosti sémantické struktury viz odd. 5.2.3. Toto řešení chápeme jako účelné v tom smyslu, že zohledňuje celé skupiny sloves, nikoli pouze jednotlivá slovesa, jako je tomu v jiných koncepcích, srov. (Daneš, 1985), (Pinker, 1989), (Lopatková, Skwarska, ms.)

(78) a. *napěchovat tabák do dýmky* – b. *vyložit zboží z vozu* – c. *namazat máslo na chléb* – d. *setřít bláto z podlahy*

(79) a. *napěchovat dýmku* – b. *vyložit vůz* – c. *namazat chléb máslem* – d. *setřít podlahu*

Po rozlišení syntaktických konstrukcí ve vztahu lokativní konverze na členy základní a odvozené obraťme pozornost k otázce formálních pravidel umožňujících derivaci odvozených variant. Naše návrhy budeme demonstrovat na příkladu slovesa *vyssypat*. Zopakujme, že dané sloveso se vzhledem k distinkci zrušení a vytvoření souvýskytu a též s ohledem na sémantickou modifikaci souvýskytu jako vztahu uvnitř či na povrchu chová dvojnásobně, srov. (80a)-(80b) označující zrušení souvýskytu modifikovaného jako vztah

---

202 Pro ilustraci zde uvedme tři koncepce, a to Danešovu, Pinkerovu a koncepci navrženou Lopatkovou a Skwarskou. (a) Daneš vyvozuje směr derivace u sloves souvýskytu z faktorů jazykových, a to především slovotvorného aspektu (např. dle Daneše *vyčistit boty* (základní člen) → *vyčistit bláto* (odvozený člen), jelikož neprefigované sloveso *čistit* se pojí s botami, nikoli s blátem), a řady faktorů mimojazykových, kde hlavní roli sehrává především otázka, který z participantů je v lidské praxi význačnější (např. *oloupat brambory* → *oloupat slupku*, jelikož cílem děje označovaného slovesem *oloupat* je zbavení brambor slupek, nikoli získání slupky z brambor) (Daneš, 1985: 57n.). (b) U Pinkera je směr derivace vyvozován na základě toho, zda participant obsazující pozici přímého objektu může stát u slovesa samostatně bez jiného dalšího doplnění. Např. pokud k sobě může sloveso jako jediné doplnění vázat participant Obsah, nikoli Kontejner, jde směr derivace od varianty s Obsahem v pozici přímého objektu k variantě s Kontejnerem v dané pozici (např. *He piled the books onto the shelf* → *He piled the shelf with the books*, jelikož lze *He piled the books*, ale **He piled the shelf*) (Pinker, 1989). (c) Podobně jako Pinker uvažují o směru derivace u lokativní konverze Lopatková a Skwarska (ms.). Autorky uvažují o kritériu „redukce“ valenčního rámce: za základní syntaktickou variantu považují tu, které odpovídá valenční rámec s vyšším počtem valenčních doplnění, zatímco variantu, která je popsána rámcem s nižším počtem doplnění, chápou jako odvozenou (např. *vybrat dopisy ze schránky* → *vybrat schránku*, *oloupat slupku z jablka* → *oloupat jablko*). Uvedená kritéria pro určování směru derivace syntaktických konstrukcí u lokativní konverze však vedou k rozdílným výsledkům (srov. směr derivace u slovesa *oloupat* v Danešově pojetí a v pojetí Lopatkové a Skwarské), příp. pomocí nich nelze směr derivace vyvodit (srov. Pinkerovo kritérium *oloupat slupku* – *oloupat jablko*).

uvnitř a (81) vyjadřující vytvoření souvýskytu modifikovaného jako vztah na povrchu (viz též odd. 5.1.1). Ovšem pouze v případě, kdy sloveso označuje zrušení souvýskytu (80a)-(80b), vytváří syntaktické konstrukce ve vztahu lokativní konverze. V případě, kdy se jedná o význam vytvoření souvýskytu (81), sloveso umožňuje vytvářet jen jednu syntaktickou konstrukci, a to konstrukci s významem změny stavu Povrchu objektu.

(80) a. *Číšník vysypal popel z popelníku.* – b. *Číšník vysypal popelník.*

(81) *Kuchařka vysypala plech moukou.*²⁰³

V souladu se základními principy syntaktického přístupu by členy lokativní konverze slovesa *vysypat* (80a)-(80b) byly v datové části lexikonu reprezentovány jediným valenčním rámcem. Tento rámec, nazvěme ho základní, by odpovídal základní syntaktické variantě ve vztahu lokativní konverze, tj. členu označujícímu změnu lokace participantu Obsah (80a). Valenční rámec korespondující s odvozenou variantou, tj. se členem vyjadřujícím změnu stavu Kontejneru (80b), by byl pravidlově odvozen z rámce základního.²⁰⁴ Základním valenčním rámcem reprezentujícím v datové části lexikonu obě lexikální jednotky vytvářející syntaktické konstrukce ve vztahu lokativní konverze by se tak stal rámec $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl} DIR1^{obl}$, zatímco valenční rámec $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl}$ odpovídající odvozenému členu lokativní konverze by byl derivován pomocí pravidla.

Datová část lexikonu by tak obsahovala celkem dva valenční rámce vztahující se k významu souvýskytu u slovesa *vysypat*: (a) valenční rámec $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl} DIR1^{obl}$ reprezentující lexikální jednotky zakládající syntaktické konstrukce ve vztahu lokativní konverze (80a)-(80b) a (b) rámec $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl} EFF_7^{obl}$ odpovídající lexikální jednotce vyjadřující význam vytvoření souvýskytu, v rámci něhož sloveso tvoří jen jedinou syntaktickou variantu (81). Ve speciálním atributu, označme ho např. *-conv*, by pak bylo u lexikální jednotky vytvářející základní variantu, viz (80a), vyznačena možnost aplikace transformačního pravidla, které by umožňovalo derivovat z valenčního rámce $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl} DIR1^{obl}$ rámec odvozený $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl}$ odpovídající lexikální jednotce zakládající odvozenou konstrukci, viz (80b). U valenčního rámce $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl} EFF_7^{obl}$ korespondujícího s lexikální jednotkou vytvářející syntaktické struktury typu (81) by

203 Užití slovesa *vysypat* v příkladech typu *Kuchařka vysypala mouku na plech* přisuzujeme význam zrušení souvýskytu s povrchově nevyjádřeným valenčním doplněním směru *Odkud?* (DIR1) ve smyslu *Kuchařka vysypala z pytlíku mouku na plech*.

204 K významu syntaktických konstrukcí viz odd. 5.2.3.

vzhledem k okolnosti, že tyto konstrukce nevstupují do vztahu lexikálně-sémantické konverze s žádnou další konstrukcí, atribut *-conv* vyznačen nebyl.

V odd. 5.3 ukazujeme, že změny ve valenční struktuře slovesa, která tvoří syntaktické konstrukce ve vztahu lokativní konverze, se mohou týkat počtu valenčních doplnění, z hlediska funktoru též jejich typu, dále obligatornosti i morfemické realizace doplnění. Např. u slovesa *vysypat* je počet valenčních doplnění odvozeného valenčního rámce $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl}$ (odpovídajícího variantě (80b)) oproti základnímu rámci $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl} DIR_1^{obl}$ (zakládajícímu variantu (80a)) redukován z počtu tří doplnění na dvě: odvozený rámec neumožňuje syntakticky strukturovat situační participant s rolí Obsah (korespondující v základním valenčním rámci s obligatorním Patientem (PAT)). V odvozeném rámci oproti rámci základnímu se též mění syntaktická realizace doplnění odpovídajícího participantu s rolí Kontejner a tato změna se odráží ve změně funktoru: volné doplnění označující směr *Odkud?* (DIR_1) ze základního rámce se v odvozeném rámci mění na aktant Patiens (PAT). Obligatornost tohoto doplnění zůstává zachována, avšak dochází ke změně jeho morfemické formy. Pravidlo umožňující odvodit ze základního valenčního rámce $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl} DIR_1^{obl}$ odvozený rámec $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl}$ musí pokrývat všechny výše zmíněné typy změn. Předpokládáme, že pravidlo by sestávalo ze dvou kroků: (a) $PAT_4^{obl} \rightarrow \emptyset$ a (b) $DIR_1^{obl} \rightarrow PAT_4^{obl}$.

Jak ovšem ukazujeme v odd. 5.3.3, slovesa vyjadřující zrušení souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah uvnitř (jakož i další slovesa souvýskytu) vykazují poměrně velkou rozmanitost změn ve valenční struktuře sloves, a tak pro jejich popis by bylo nutné formulovat další transformační pravidla. Např. změny ve valenčním rámci dalších sloves jmenované skupiny, jako jsou *vystřítet*, *vykuchat* nebo *prosekat* by vyžadovala odlišná transformační pravidla. Z valenčního rámce $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl} DIR_1^{typ}$ slovesa *vystřítet* odpovídajícího lexikální jednotce vytvářející základní syntaktickou variantu, viz (82a), by pravidlo (a) $PAT_4^{obl} \rightarrow \emptyset$ a (b) $DIR_1^{typ} \rightarrow PAT_4^{obl}$ odvozovalo rámec korespondující s lexikální jednotkou zakládající odvozenou variantu, viz (82b). Změny ve valenčním rámci $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl} ORIG_{z+2}^{obl}$ lexikální jednotky slovesa *vykuchat* vytvářející základní variantu (83a) by bylo nutné reprezentovat pomocí dalšího pravidla (a) $PAT_4^{obl} \rightarrow \emptyset$ a (b) $ORIG_{z+2}^{obl} \rightarrow PAT_4^{obl}$, které by derivovalo valenční rámec $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl}$ odpovídající lexikální jednotce tvořící odvozenou variantu (83b). Podobně změny ve valenční struktuře slovesa *prosekat* by vyžadovaly ještě další pravidlo (a) $PAT_4^{obl} \rightarrow \emptyset$ a (b) $LOC^{typ} \rightarrow PAT_4^{obl}$

umožňující derivovat ze základního valenčního rámce $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl} LOC^{typ}$ popisujícího konstrukce typu (84a) odvozený rámec $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl}$, který koresponduje s konstrukcemi typu (84b):

(82) a. *Vojáci vystříleli náboje ze zásobníku.* – b. *Vojáci vystříleli zásobník.*

(83) a. *Hospodyně vykuchala vnitřnosti z kapra.* – b. *Hospodyně vykuchala kapra.*

(84) a. *Zahradník prosekal větévky na keři.* – b. *Zahradník prosekal keře.*

Soustředili jsme se zde na několik sloves vyjadřujících zrušení souvýskytu modifikovaného jako vztah uvnitř a ukázali jsme, že k reprezentaci vztahu lokativní konverze u těchto sloves bychom potřebovali formulovat hned několik pravidel, která by pokrývala změny v počtu, v typu valenčních doplňků, jak z hlediska funktoru, tak obligatornosti, včetně změn v jejich morfemické realizaci. Předpokládáme tedy, že k popisu změn ve valenční struktuře všech sloves souvýskytu by bylo nutné velké množství pravidel.

Zatímco předcházející výhrada k derivaci valenčních rámců odpovídajících členu lokativní konverze s více komplexní sémantickou strukturou z rámců korespondujících se členem s méně komplexní sémantickou strukturou se týká především ekonomičnosti popisu, druhá výhrada zpochybňuje adekvátnost syntaktického přístupu ke konstrukcím ve vztahu lexikálně-sémantické konverze v samém základu. Zásadní překážku pro derivaci valenčních rámců spatřujeme ve skutečnosti, že vztah lokativní konverze spojuje nikoli rozdílné (morfo)syntaktické strukturace téže lexikální jednotky,²⁰⁵ ale syntaktické varianty tvořené rozdílnými lexikálními jednotkami, které sdílejí situační obsah, tj. vztahují se ke stejné dějové situaci (jsou charakterizovány totožným počtem situačních participantů, které vykazují stejné obsahové charakteristiky a vstupují do stejných vztahů), avšak liší se ve strukturním významu, tj. dochází u nich ke změně rozmístění participantů do valenčního rámce. S ohledem na tuto skutečnost považujeme za adekvátní, aby dané lexikální jednotky byly v datové části lexikonu reprezentovány samostatnými valenčními rámci.

---

205 Rozdílné (morfo)syntaktické strukturace téže lexikální jednotky spojuje vztah diateze nebo reciprocit. Předpokládáme, že právě změny ve valenčním rámci sloves spojené s diatezemi a reciprocitou mohou být reprezentovány pomocí formálních syntaktických pravidel (viz odd. 4.2).

5.4.2 Pravidla korespondence situačních participantů a valenčních doplnění

Obrátme nyní pozornost ke druhému zvažovanému přístupu, a to k lexikálnímu přístupu, a posuďme možnosti reprezentace změn ve valenční struktuře lexikálních jednotek vytvářejících konstrukce spojené vztahem lexikálně-sémantické konverze v rámci daného přístupu. Na úvod ve stručnosti zopakujeme hlavní principy lexikálního popisu (více viz odd. 1.2). V rámci tohoto přístupu je klíčová úloha svěřena lexikonu, kde jsou rozdílné syntaktické strukturace téhož slovesa zachyceny rozdílnými lexikálními položkami, jejichž součástí je též popis vzájemné korespondence doplnění sloves a povrchových syntaktických pozic. Vztahy mezi relevantními lexikálními položkami jsou pak specifikovány pomocí pravidel. Využijme nyní výše zmíněné principy lexikálního přístupu a zvažme jeho adekvátnost pro reprezentaci vztahu lexikálně-sémantické konverze v rámci valenčního lexikonu.

Na závěr odd. 5.4.1 se stavíme proti derivaci valenčních rámců korespondujících s lexikálními jednotkami vytvářejícími syntaktické varianty (ii) (tj. varianty s více komplexní sémantickou strukturou), z rámců odpovídajících jednotkám zakládajícím varianty (i) (tj. varianty s méně komplexní sémantickou strukturou), jelikož považujeme za adekvátní, aby syntaktické chování rozdílných lexikálních jednotek bylo v datové části lexikonu popsáno samostatnými valenčními rámci. Předpokládáme tedy, že např. lexikální jednotky slovesa *vysypat* umožňující vytvářet syntaktické konstrukce ve vztahu lokativní konverze by měly být v datové části lexikonu reprezentovány dvěma valenčními rámci: (a) valenčním rámcem $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl} DIR1^{obl}$ odpovídajícím variantě (i), viz příklad (80a) zde zopakovaný jako (85a), a (b) rámcem $ACT_1^{obl} PAT_4^{obl}$ reprezentujícím variantu (ii), viz příklad (80b) zde zopakovaný jako (85b).

(85) a. *Číšník vysypal popel z popelníku.* – b. *Číšník vysypal popelník.*

Uvedené valenční rámce poskytují informaci o počtu valenčních doplnění, typu doplnění, a to z hlediska sémantického vztahu doplnění ke slovesu a s ohledem na obligatornost, a informaci o morfemické realizaci doplnění. Na základě informace o morfemickém vyjádření valenčních doplnění pak lze vyvodit jejich povrchově syntaktickou realizaci. V tomto smyslu je stejně jako v lexikálních přístupech informace o povrchově syntaktické strukturaci valenčních doplnění uložena přímo v datové části

lexikonu. Zdůrazněme, že změny v povrchově syntaktické realizaci valenčních doplnění v případě vztahu lexikálně-sémantické konverze považujeme za důsledek změn ve vzájemném přiřazení situačních participantů a valenčních doplnění.

Pokusme se nyní využít obdobná pravidla, jaká jsou formulovaná v lexikálních přístupech pro změny v korespondenci argumentů a gramatických funkcí (viz odd. 1.2), pro popis změn ve vzájemném přiřazení situačních participantů a valenčních doplnění. Vyjděme opět od lexikálně-sémantické konverze u slovesa *vysypat*. Navrhujeme, aby výše uvedené valenční rámce daného slovesa byly v datové části lexikonu propojeny typem konverze, tj. lokativní konverzí; tato informace bude vyznačena u příslušných valenčních rámců ve zvláštním atributu, nazvěme ho *-conv*. Hodnotou tohoto atributu bude typ lexikálně-sémantické konverze, tj. lokativní typ. V pravidlové části lexikonu bude obsaženo pravidlo určující změny ve vzájemné korespondenci situačních participantů. Obsah a Kontejner a valenčních doplnění: (a) PAT $\rightarrow$ $\emptyset$ a (b) DIR1 $\rightarrow$ PAT. Toto pravidlo určuje, že (a) participant, který je v syntaktické variantě (i), viz (86a), přiřazený Patientu (PAT), není ve variantě (ii), viz (86b), syntakticky strukturován a že (b) participant korespondující ve variantě (i) s volným doplněním typu *Odkud?* (DIR1), odpovídá ve variantě (ii) Patientu (na levé straně pravidla jsou uvedena valenční doplnění valenčního rámce odpovídajícího syntaktické variantě (i) a na pravé straně doplnění rámce korespondujícího s variantou (ii); tento způsob notace je však jen otázkou konvence a valenční doplnění lze uvádět (na rozdíl od formálních syntaktických pravidel) i v pořadí obráceném).

(86) a. *Číšník vysypal popel*.Obsah-PAT z *popelníku*.Kontejner-DIR1

b. *Číšník vysypal popelník*.Kontejner-PAT

Dané obecné pravidlo lze uplatnit pro reprezentaci změn ve vzájemné korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění u celé skupiny sloves označujících z/rušení souvýskytu sémanticky modifikovaného jako vztah uvnitř a jako vztah na povrchu (výjimku představují jen slovesa, u nichž participant nese personické rysy).

Na základě podrobného popisu valenční struktury sloves souvýskytu lze určit následující způsoby usouvztažnění situačních participantů a valenčních doplnění (slovesa vytvoření/vytváření souvýskytu viz tabulka 5.9 a slovesa z/rušení souvýskytu viz tabulka 5.10). Nejprve uvádíme vždy korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění

typickou pro syntaktickou konstrukci (i) a poté přiřazení participantů valenčním doplněním v konstrukci (ii):

Slovesa vytvoření/vytváření souvýskytu	Situační participanty	Valenční doplnění (varianta (i))	Valenční doplnění (varianta (ii))
Vztah uvnitř	Obsah	PAT	EFF/(EFF)/Ø
	Kontejner	DIR3/(DIR3) ²⁰⁶	PAT
Vztah na povrchu	Pokrytí	PAT	EFF/(EFF)/(MEANS)/Ø
	Povrch	DIR3/(DIR3)	PAT
Vztah na povrchu (Povrch s personickými rysy)	Pokrytí	PAT	DIR3/(DIR3)
	Povrch	ADDR	PAT

Tab. 5.9. Vzájemná korespondence situačních participantů a valenčních doplnění u sloves vytvoření/vytváření souvýskytu.

Slovesa z/rušení souvýskytu	Situační participanty	Valenční doplnění (varianta (i))	Valenční doplnění (varianta (ii))
Vztah uvnitř	Obsah	PAT	ORIG/Ø
	Kontejner	DIR1/(DIR1)/(LOC)	PAT
Vztah na povrchu	Pokrytí	PAT	ORIG/Ø
	Povrch	DIR1/(DIR1)/(LOC)	PAT
Vztah na povrchu (Povrch s personickými rysy)	Pokrytí	PAT	(DIR1)
	Povrch	ADDR	PAT

Tab. 5.10. Vzájemná korespondence situačních participantů a valenčních doplnění u sloves z/rušení souvýskytu.

Na základě výčtu uvedeného v tabulce 5.9 lze formulovat dvě pravidla určující změny v korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění u sloves vytvoření/vytváření souvýskytu. První z pravidel *loc.r1* popisuje změny v přiřazení situačních participantů valenčním doplněním u sloves vytvoření/vytváření souvýskytu modifikovaného jako vztah uvnitř nebo jako vztah na povrchu, u nichž však participant s rolí Povrch nevykazuje personické rysy:

PAT → EFF/MEANS/Ø

DIR3 → PAT

²⁰⁶ V závorkách jsou vyznačena fakultativní doplnění.

Další pravidlo 1oc.r2 popisuje změny v usouvzažnění situačních participantů a valenčních doplnění u sloves vytvoření/vytváření souvýskytu, u nichž participant s rolí Povrch nese personické rysy:

PAT → DIR3

ADDR → PAT

Podobně jako u sloves vytvoření/vytváření souvýskytu lze pro slovesa z/rušení souvýskytu na základě usouvzažnění situačních participantů a valenčních doplnění formulovat dvě pravidla reprezentující změny ve vzájemné korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění, viz tabulka 5.10. První z pravidel 1oc.r3 odráží změny u sloves z/rušení souvýskytu vyjadřujícího jak vztah uvnitř, tak vztah na povrchu, u nichž Povrch nevykazuje personické rysy (viz též výše sloveso *vsypat*):

PAT → ORIG/Ø

DIR1/LOC → PAT

Pro slovesa, u nichž situační participant s rolí Povrch nese personické rysy, je nutné formulovat zvláštní pravidlo 1oc.r4:

PAT → DIR1

ADDR → PAT

Reprezentaci změn ve valenční struktuře sloves vytvářejících syntaktické varianty ve vztahu lokativní konverze pomocí obecných pravidel určujících změny ve vzájemné korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění považujeme za adekvátní především v tom smyslu, že rozdílným lexikálním jednotkám odpovídají v datové části lexikonu odlišné valenční rámce. Z hlediska ekonomie popisu je sice do datové části lexikonu uloženo větší množství informace než v případě reprezentace založené na formálních syntaktických (transformačních) pravidlech, při které jsou konstrukce ve vztahu lexikálně-sémantické konverze popsány v datové části jen jedním valenčním rámcem, z něž je na základě pravidla obsaženého v pravidlové komponentě slovníku

odvozen druhý rámec,²⁰⁷ avšak pravidlová komponenta lexikonu se v případě reprezentace vycházející z obecných pravidel korespondence participantů a valenčních doplnění výrazně zjednodušuje, jelikož k popisu daného vztahu je zapotřebí jen malého množství pravidel.

---

²⁰⁷ K syntaktickému popisu viz odd. 5.4.1.

6 Konverze Nositel děje-Místo

Jiný typ konverzního vztahu realizovaného změnou lexikální jednotky slovesa představuje vztah mezi syntaktickými konstrukcemi typu (87a)-(87b), který zde pro nedostatek vhodnější terminologie označujeme pomocí názvů sémantických rolí situačních participantů sloves vytvářejících dané konstrukce jako konverzi Nositel děje-Místo.

(87) a. *Včely se hemží na zahradě.* – b. *Zahrada se hemží včelami.*

Na tomto typu konverzního vztahu se pokusíme ověřit, zda principy lexikografické reprezentace formulované v odd. 5 na případu lokativní konverze lze uplatnit i na další typ lexikálně-sémantické konverze. Tento typ konverze představuje konverzi typologicky odlišnou od lokativní konverze: na rozdíl od syntaktických variant vytvářených slovesy souvškytu, u nichž změny ve vzájemné korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění vedou k permutaci participantů zasahující pozici přímého objektu, je v případě konstrukcí (87a)-(87b) stejnou změnou zasažena pozice subjektu. Přesto bývají syntaktické konstrukce typu (87a)-(87b) některými autory řazeny k lokativní konverzi, viz např. (Levin 1993).²⁰⁸ V české jazykovědě zřejmě poprvé tyto syntaktické struktury jako případy hierarchizace sémantické stavby věty uvádí Mrázek (1976). Do svého typologického třídění konverzních vztahů je zahrnuje též Štícha (1984), který vztah mezi uvedenými konstrukcemi chápe jako syntaktickou konverzi založenou na přehodnocení vztahu nositele děje a lokace na vztah dvou nositelů děje. Detailní analýzu tohoto typu konstrukcí v češtině v rámci kognitivní a konstrukční teorie představila Friedová (2005). V následujících oddílech se pokusíme vyjasnit poměr mezi konstrukcemi ve vztahu lokativní konverze a konstrukcemi zmíněného typu. Při analýze konverze Nositel děje-Místo postupujeme obdobně jako v případě lokativní konverze, tj. od sémantické charakteristiky sloves vytvářejících konstrukce tohoto typu (odd. 6.1), kterou využíváme při formulaci jejich lexikálně-sémantické reprezentace (odd. 6.2), k popisu syntaktického chování daných sloves (odd. 6.3). Poté zformulujeme návrh lexikografické reprezentace

²⁰⁸ Levinová chápe konstrukce typu *Bees are swarming in the garden – The garden is swarming with bees* jako určitý podtyp lokativní konverze, jelikož dle autorky participant realizovaný v povrchové syntaktické pozici subjektu ve variantě *The garden is swarming with bees* vykazuje stejnou sémantickou charakteristiku jako participant vyjádřený u sloves souvškytu v tzv. *with* variantě (např. *Jack sprayed the wall with paint*) v pozici přímého objektu (Levin, 1993: 53n.).

konverze Nositel děje-Místo (odd. 6.4).

6.1 Sémantické rysy konverze Nositel děje-Místo

V tomto oddíle se soustředíme na sémantickou charakteristiku sloves vytvářejících konstrukce ve vztahu konverze Nositel děje-Místo. Popis jejich sémantických vlastností rozdělujeme stejně jako v případě sloves souvýskytu do několika kroků. Nejprve vymezíme okruh sloves vytvářejících daný typ syntaktických konstrukcí (odd. 6.1.1), poté se budeme zabývat sémantickými rysy jejich situačních participantů (odd. 6.1.2) a nakonec popíšeme význam daných syntaktických konstrukcí (odd. 6.1.3). Od komplexního významu syntaktických konstrukcí pak přejdeme k otázce po příčinách holistické interpretace situačního participantu se sémantickou rolí Místo, která je jedním z důvodů, proč tyto syntaktické struktury bývají řazeny k lokativní konverzi (odd. 6.1.4). Na závěr probereme případy bezpodmětových konstrukcí a konstrukcí s formálním subjektem *to* vytvářejících paralelu ke konstrukcím typu (87a)-(87b) (odd. 6.1.5).

6.1.1 Sémantické třídy sloves

Připomeňme, že vztah lexikálně-sémantické konverze je úzce spojen s příslušností slovesa k určité sémantické třídě. Soupis tříd anglických sloves vytvářejících syntaktické konstrukce typu *Bees are swarming in the garden – The garden is swarming with bees* pořídil Salkoff (1983), který poukázal na produktivitu těchto konstrukcí. Se Salkoffovou klasifikací dále pracuje Dowty (2000), z něž zde čerpáme především. Zjistíme, že sémantickou klasifikaci anglických sloves lze využít i pro česká slovesa. Dané konstrukce dle Dowtyho vytvářejí slovesa, které se vztahují:

- (i) k pohybu (např. *hemžit se, chvět se, pulzovat, rozechvívat se, rozvířit se, tepat, třást se, vibrovat, vířit, vlnit se*) (88),
- (ii) ke zvuku (např. *bzučet, dunět, hlaholit, hučet, chrastit, chřestit, ozývat se, praskat, rezonovat, rozléhat se, řinčet, šelestit, šumět, šustit, znít, zvučet*) (89),
- (iii) ke světelným efektům (např. *blikat, blýskat (se), blyštět se, jiskřit (se), lesknout se, planout, plápolat, plát, perlit se, rozhořet se, rozsvítit se, sálat, světélkovat, svítit, třpytit se, vzplanout, zablesknout se, zářit, zasvítit, zazářit, žhnout*) (90),
- (iv) k pachům (např. *čpět, dýmat, páchnout, vonět*) (91),

(v) a dále lze uvést i některá další slovesa (např. *ježit se, kvést, vrít*) (92).

(88) *V rybníce se hemží ryby – Rybník se hemží rybami; Ve vzduchu se chvělo rytmické dunění – Vzduch se chvěl rytmickým duněním; V lese pulzoval tichý život hmyzu – Les pulzoval tichým životem hmyzu; V srdci se jí rozechvívala radost – Srdce se jí rozechvívalo radostí; Na hladině rybníku se rozvířily vlny – Hladina rybníku se rozvířila vlnami; Ve fabrice tepal rytmus radostné práce – Fabrika tepala rytmem radostné práce; V hlase se mu trásl hněv – Hlas se mu trásl hněvem; Ve vzduchu vibroval rachot sbiječek – Vzduch vibroval rachotem sbiječek; Na záhonech vířily pestré barvy – Záhony vířily pestrými barvami; Na úrodných polích se vlnily lány pšenice – Úrodná pole se vlnila lány pšenice*

(89) *V odpadkových koších bzučely vosy – Odpadkové koše bzučely vosami; Na bitevním poli duněl dusot koní – Bitevní pole dunělo dusotem koní; V lázních hlaholil smích spokojených hostů – Lázně hlaholily smíchem spokojených hostů; V koruně stromu hučely včely – Koruna stromu hučela včelami; Na rukách jí chrastily náramky – Ruce jí chrastily náramky; Ve vězení chřestily okovy – Vězení chřestilo okovy; Ve všech městech se ozýval nárek – Všechna města se ozývala nářkem; Ve vlasech mu praskala statická elektřina – Vlasy mu praskaly statickou elektřinou; V kamenném sklepě rezonovala ozvěna jeho hlasu – Kamenný sklep rezonoval ozvěnou jeho hlasu; V sále se rozléhal sborový zpěv – Sál se rozléhal sborovým zpěvem; V ulicích řinčely řetězy – Ulice řinčely řetězy; V lese šelestilo suché listí – Les šelestil suchým listím; V kavárně šuměl tichý hovor – Kavárna šuměla tichým hovorem; V lese šustilo spadané listí – Les šustil spadaným listím; V klášteře zněla majestátní hudba – Klášter zněl majestátní hudbou; Na náměstí zvučely trubky – Náměstí zvučelo trubkami*

(90) *V ulicích města blikaly neony – Ulice města blikaly neony; Na nebi se blýskaly hvězdy – Nebe se blýskalo hvězdami; Na rukách se jí blyštěly prsteny – Ruce se jí blyštěly prsteny; V očích mu jiskřilo rošťáctví – Oči mu jiskřily rošťáctvím; V očích se jí leskly slzy – Oči se jí leskly slzami; V prostoru planula modrá záře – Prostor planul modrou září; V městě plápolaly pochodně – Město plápolalo pochodněmi; V srdci mu plála touha – Srdce mu plálo touhou; Na čele se mu perlil pot – Čelo se mu perlilo potem; V srdci se mu rozhořela touha – Srdce se mu rozhořelo touhou; V ulicích se rozsvítily svíčky – Ulice se rozsvítily svíčkami; V jejím nitru sálal žár – Její nitro sálalo žářem; Na buddhistické bohyni světélkovaly elektrické žárovky – Buddhistická bohyně světélkovala elektrickými žárovkami; V cele svítila běloba – Cela svítila bělobou; Na keřích se třpytila jinovatka – Keře se třpytily jinovatkou; Na poutním místě vzplanuly stovky svíček – Poutní místo vzplanulo stovkami svíček; V místnosti se zableskly blesky fotoaparátů – Místnost se zableskla blesky fotoaparátů; V kapli zářilo zlato – Kaple zářila zlatem; V očích mu zasvítily nenávist – Oči mu zasvítily nenávistí; Na nebi zazářily hvězdy – Nebe zazářilo hvězdami; V kamnech žhnuly rudé uhliky – Kamna žhnula rudými uhliky*

(91) *V lokále čpěla kořalka – Lokál čpěl kořalkou; Na smetišti dýmá hnilobný páchnoucí kouř – Smetiště dýmá hnilobným páchnoucím kouřem; Ve vzduchu páchl olej – Vzduch páchl olejem; V kapli vonělo staré dřevo – Kaple voněla starým dřevem*

(92) *Na živém plotu se ježily nové výhonky – Živý plot se ježil novými výhonky; Na jabloni kvetly růžové květy – Jabloň kvetla růžovými květy; Ve vsi vřela nespokojenost – Ves vřela nespokojeností*

Slovesa vytvářející probíraný typ syntaktických konstrukcí označují procesy nevyžadující z hlediska percipienta složitější kognitivní analýzu, tj. percipient je schopen na základě zrakových (i), (iii) a (v), sluchových (ii) a čichových (iv) vjemů bezprostředně posoudit, o jaký děj se jedná. Např. rozpoznání děje *záření* (např. *Nebe září hvězdami*) nevyžaduje složitý rozbor; percipient je schopen v krátkém časovém úseku, a to i jen z jednotlivých částí objektu (mluvčí nemusí prozkoumat celou oblohu, aby dospěl k závěru, že nebe září hvězdami), který je dějem zasahován, určit, o jaký děj se jedná, více viz (Dowty, 2000).

Slovesa výše uvedených pěti skupin pak lze charakterizovat jako slovesa vyjadřující jednoduché neakční děje neimplikující přechodovou změnu, tj. procesy, viz (Daneš, 1985). Neakčnost těchto sloves vyplývá ze skutečnosti, že jde o slovesa vyjadřující děj, který není pojat jako záměrná činnost agenta. Některá ze zmíněných sloves (zvl. slovesa vztahující se k pohybu, ale i k vydávání zvuků) stojí na hranici mezi akčností a neakčností, jelikož sice označují děje nezáměrně vykonávané, ale vůlí alespoň zčásti ovládatelné (např. *hemžit se*, *bzučet*, *chvět se*). Při srovnání uvedených sloves a sloves souvýskytu zjišťujeme, že slovesa vytvářející syntaktické varianty typu (87a)-(87b) a slovesa souvýskytu se od sebe odlišují již v kategoriálním zařazení. Ačkoli se v obou případech jedná o slovesa dynamická, tj. slovesa označující děje, pouze slovesa souvýskytu implikují změnu, tj. přechod od určitého výchozího stavu do stavu závěrečného, viz odd. 5.1.1.

6.1.2 Sémantická charakteristika situačních participantů

Z lexikálně-sémantických vlastností slovesa vyplývá určitý počet participantů děje jím označovaného a též i požadavky na lexikální obsazení těchto participantů. Základní sémantické restriktce kladené slovesem na situační participanty jsou pak spojeny již s kategoriální příslušností slovesa. V odd. 6.1.1 jsme slovesa vytvářející konstrukce typu (87a)-(87b) interpretovali jako slovesa vyjadřující elementární neakční děje, procesy, které

nejsou pojety jako záměrná činnost, ale mají povahu mimovolních projevů (ačkoli v některých případech alespoň zčásti vůlí ovladatelných), a tak slovesa označující tento typ dějů jako své sémantické doplnění vylučují participanty agentní povahy. S ohledem na neakčnost dějů označovaných danými slovesy přisuzujeme participantu, který představuje vlastní zdroj takového děje sémantickou roli **Nositel děje**, srov. (*Mluvnice češtiny* 3, 1987: 46).²⁰⁹ Výrazy odpovídající Nositeli děje označují jak (i) konkréta, a to osoby (93a), zvířata (93b), předměty (93c), příp. substance (93d), tak (ii) abstrakta (94).

(93) a. *Muzeum se hemžilo členy ochranky.*Nositel-děje (SYN2010)

b. (*Mouchy a včely*).Nositel-děje *bzučí* (SYN2010)

c. *Je krásně, sluníčko svítí, kytičky.*Nositel-děje *voní ...* (SYN2010)

d. *Krev.*Nositel-děje *mu pulsovala v uších* (SYN2010)

(94) ... *radost.*Nositel-děje *jim při tom blýská v očích ...* (SYN2010); ...

*rykem.*Nositel-děje *pláň zní ...* (SYN2010)

Kromě Nositele děje implikují slovesa uvedených pěti skupin (odd. 6.1.1) situační participant představující místo, kde se děj odehrává. Podobně jako v případě sloves souvýskytu²¹⁰ se může jednat o vnitřní prostor, který je „vyplňován“ (95a), nebo o povrch objektu, který je „pokrýván“ (95b). Ovšem na rozdíl od sloves souvýskytu, u nichž je souvýskyt (až na výjimky) sémanticky modifikován buď jako vztah uvnitř (např. *naložit*), nebo na povrchu (např. *natřít*), u většiny námi zkoumaných sloves se může daný participant vztahovat jak k vnitřku objektu, tak k jeho povrchu, srov. vyjádření daného participantu u sloves *hemžit se* (96a)-(96b) a *pulzovat* (97a)-(97b). Tomuto participantu proto přisuzujeme velmi obecnou sémantickou roli **Místo**.

(95) a. *Kuřata už v troubě.*Místo *svůdně voněla.* (SYN2000)

b. *Temně modré nebe.*Místo *se třpytilo hvězdami ...* (SYN2005)

(96) a. *Jen s ním spatříte drobounké organismy, které se hemží v každé*

209 M. Friedová přisuzuje participantu vyjádřenému v syntaktické struktuře typu *V kuchyni voněla skořice* v subjektu sémantickou roli Stimulus. Vychází zde z hypotézy, že zkoumaná slovesa jsou sémanticky blízká slovesům vnímání a prožívání, srov. odd. 6.1.1. Lze ovšem namítat, že sémantické role by měly být situačním participantům přidělovány na základě jejich obsahových charakteristik, podílu na ději, vztahů, do nichž vstupují apod., nikoli na základě toho, jak je děj vyjadřovaný slovesem zvnějšku vnímán (Fried, 2005).

210 K sémantické charakteristice situačních participantů sloves souvýskytu viz odd. 5.1.2.

kapce. Místo-vnitřek objektu rybniční vody ... (SYN2005)

b. *Sally viděla i přes zčuchané vlasy, jak se na hlavě. Místo-povrch objektu zraněné hemží vši.* (SYN2010)

(97) a. *... krev v žilách. Místo-vnitřek objektu jí přímo zběsile pulzovala ...* (SYN2005)

b. *(Na krku a na ramenou). Místo-povrch objektu mi pulsovaly svaly.* (SYN2005)

Sémantické role Nositel děje a Místo představují (na rozdíl od sémantických rolí sloves souvýskytu Obsah a Kontejner, resp. Pokrytí a Povrch (odd. 5.1.2)) velmi obecné sémanticky „podspeifikované“ role, které vyplývají z kategoriální příslušnosti slovesa k jednoduchým neakčním dějům. M. Friedová v této souvislosti poznamenává, že stupeň sémantické specifikace participantů, která se promítá do jejich morfosyntaktické realizace, se může u jednotlivých sloves značně lišit; slovesa uvedených skupin vykazují extrémní podspefikování sémantických rolí, ze které dle autorky vyplývá značná produktivita daného typu konverze, do které, jak výše ukazujeme (viz (88)-(92)), mohou vstupovat slovesa s rozmanitými sémantickými rysy (Fried, 2005: 499).

Pro ilustraci uveďme na závěr výrazy korespondující s participanty Nositel děje a Místo. Ve vyhledávači Bonito 2 jsme pomocí nástroje Word sketch engine v ČNK v subkorpusu SYN2010 vyhledávali kolokace sloves *blýskat (se)*, *bzučet*, *hemžit se*, *pulzovat*, *rezonovat*, *rozléhat se*, *třpytit se*, *vonět*, *zářit* a *znít*, tabulka 6.1. Zaměřili jsme se na kolokáty realizované v subjektové pozici. Od kolokátů vyjádřených v adverbálních pozicích jsme pro zjednodušení úlohy odhlíželi:

Sloveso	Nositel v subj	Místo v subj
<i>blýskat (se)</i>	<i>rolexky, střepinka, zmrazek, lysina, hromosvod, smaragd, plato (hodínek), emblém, pleš, náušnice, třpyt, světýlko, bojovnost, jiskřička, šupina, střevíc, odznak, aktovka, očko</i>	<i>paroží, bělmo, pluh</i>
<i>bzučet</i>	<i>střeček, moucha, letadýlko, klouzák, morseovka, komár, včela, čmelák, sršeň, elektrika, stabilizátor, zářivka, vážka, větrák, muška, roj (včel), zuřivost, červ, generátor, brouk, hmyz</i>	<i>včelín, staveniště</i>
<i>hemžit se</i>	<i>cirkusák, mol, d'áblík, parníček, termit, superlativ, kavalerista, lidičky, artista, předsáli, udavač, štěnice, pramice, zlozvyk, křeček, hejno (děti, rybek, žraloků, dorážejících), ocásek, červ, inzerát, veš, aminokyselina</i>	
<i>pulzovat</i>	<i>sexus, signálka, fluidum, tepna, žábry, žíla, sliz, bulva, krev, stružka (krve), čern, příboj, žilka, šed, tep, pavučina (žilek), úd, závist, pavouk, obrazec, přízrak</i>	<i>Groznyj, roura (kanálů)</i>
<i>rezonovat</i>	<i>podezíravost, bouchnutí, opuštěnost, kořínek, ventilátor, rozloučení, prsten, zvuk, výkřik, věta, anténa, uspořádání</i>	<i>mašina, bunkr, útroby, Pečky, sektor</i>
<i>rozléhat se</i>	<i>klapot, rýmovánka, štkání, ozvěna, povykování, vrískání, křik, svolávání, chrčení, ržání, houkačka, tikání, zvonění, řehot, dupot, dupání, skučení, detonace, randál, řev, rap, předcítání, dunění, cinkot, kravál</i>	
<i>třpytit se</i>	<i>jinovatka, krucifix, večernice, rosa, slída, drahokam, korunka, peň, světluška, slzička, skvrnka, tretka, korálky, korálek, kapička (vody), nábojnice, taštička, brož, pilina, vláha, korál, perlička, lupínek (laku)</i>	
<i>vonět</i>	<i>konvalinka, jehličí, vanilka, kadidlo, seno, buchta, mateřídouška, pryskyřice, šeřík, sekaná, káva, lilie, borovice, fialka, polévka, kytička, oddenek, (parfém) Sisley, drnovka, čevabčiči, cikorka, karbolka, ořeší</i>	<i>vzduch, rasovna</i>
<i>zářit</i>	<i>světýlko, světélko, slunce, neon, úplněk, topas, přeslice, brilliant, obloha, hvězda, bělmo, reflektor, kštice, ohňostroj, kopule, sluničko, kotouč (měsíce, slunce), koči, světlo, drahokam, stužka</i>	<i>obloha, kopule</i>
<i>znít</i>	<i>hlas, hudba, zvon, ozvěna, smích, píseň, zpěv</i>	

Tab. 6.1. Kolokace sloves vytvářejících konstrukce typu *Včely se hemží na zahradě* – *Zahrada se hemží včelami* vyhledané v ČNK v subkorpusu SYN2010 pomocí Bonito 2 nástroje Word sketch engine a seříděné dle saliance při minimální frekvenci kolokátu 1 výskyt.

Lexikálně-sémantická konverzíva vytvářející konstrukce ve vztahu konverze Nositel děje-Místo kladou (podobně jako slovesa souvýskytu)²¹¹ odlišné sémantické restriktce na lexikální obsazení Nositele děje reflektované v hodnotě morfologické kategorie

211 Viz odd. 5.1.2.

jmenného čísla. Zatímco v syntaktických konstrukcích s tímto participantem v subjektové pozici (typ (87a), nadále syntaktická varianta (i)) nenacházíme u výrazů odpovídajících tomuto participantu žádná omezení, v konstrukcích s Nositelem děje v adverbialní pozici (typ (87b), nadále varianta (ii)) jsou výrazy omezeny buď na konkréta v plurálu (98), nebo jména v singuláru, která představují jména látková (99), hromadná (100) nebo abstrakta (101). Konkréta v singuláru korespondující s Nositelem děje se v adverbialní pozici nevyskytují (102).

(98) *Datle se hemžily červy.*Nositel-děje-pl (SYN2010);

... *okolí se jen hemžilo divokými kanibalskými domorodci.*Nositel-děje-pl (SYN2010);

*Dílna voněla dřevěnými hoblinami.*Nositel-děje-pl ... (SYN2010)

(99) *Vzduch voněl deštěm.*Nositel-děje-sg (SYN2010);

*Sklad voněl kávou.*Nositel-děje-sg ... (SYN2010);

... *vysoká tráva i kovový plot se třpytily ranní rosou.*Nositel-děje-sg ... (SYN2010)

(100) *Okenní sklo se hemžilo hmyzem.*Nositel-děje-sg (SYN2010)

(101) *vzduch voněl vlhkostí.*Nositel-děje-sg (SYN2010);

*Černé oči se jí slabě třpytí vychovanou žádostivostí.*Nositel-děje-sg (SYN2010);

*Domeček se blýskal čistotou.*Nositel-děje-sg (SYN2010);

*Diamanty a rubíny se blýskaly slabým temným svitem.*Nositel-děje-sg (SYN2010)

(102) **Čelo se mu třpytilo jedinou kapičkou.*Nositel-děje-sg *potu;*

**Datle se hemžily červem.*Nositel-děje-sg

Rozdíly v morfologické charakteristice participantu s rolí Nositel děje dokládají výskyty syntaktických konstrukcí ve vztahu konverze Nositel děje-Místo nalezené v ČNK v subkorpusu SYN2010. Na základě dotazu typu [tag="N...1.*"]{0,3} [lemma="blýskat"]within<s id=".*"> jsme vyhledali 121 výskytů (dále v) syntaktických konstrukcí slovesa *blýskat (se)*, 96 v slovesa *bzučet*, 242 v *hemžit se*, 148 v *pulzovat*, 90 v *rezonovat*, 313 v *rozléhat se*, 216 v *třpytit se*, 708 v *vonět*, 1015 v *zářit* a 5146 v *znít*, z nichž jsme analyzovali vždy 200 výskytů (vyjma sloves *blýskat (se)*, *bzučet*, *pulzovat* a *rezonovat*, u nichž celkový počet nalezených konstrukcí nedosahoval počtu dvou set).

Nalezené výskyty jsme třídili dle povrchové syntaktické pozice participantu s rolí Nositel děje, viz tabulka 6.2 uvádějící u každého slovesa tři nejčastější kolokace korespondující s tímto participantem v subjektové (syntaktická varianta (i)) a adverbialní pozici (varianta (ii)) (pokud není vyznačeno jinak, jednalo se o jména v singuláru).

Sloveso	Syntaktická pozice Nositele děje	Kolokáty	Příklad
<i>blýskat se</i>	Subj	<i>oko pl., blesk pl., fotoaparát pl.</i>	<i>Tváře jí hořely a oči se blýskaly.</i>
	Adv	<i>hrot pl., barva pl., čistota</i>	<i>Fasády se blýskají docela pěknými barvami.</i>
<i>bzučet</i>	Subj	<i>moucha pl., hmyz, moucha</i>	<i>Slunce pálí, mouchy bzučí.</i>
	Adv	<i>hovor, kocovina, praskot</i>	<i>Návštěvní místnost bzučela hovorem.</i>
<i>hemžit se</i>	Subj	<i>mechanik pl., Čičan pl., číslice pl.</i>	<i>Mechanici se hemžili na křídlech, u motorů i u podvozku.</i>
	Adv	<i>člověk pl., ryba pl., muž pl.</i>	<i>Ještě před chvílí prázdná ulice se nyní hemžila lidmi.</i>
<i>pulzovat</i>	Subj	<i>krev, něco, světlo</i>	<i>V žilách mi stříbrná rybí krev pulsuje.</i>
	Adv	<i>život, agónie, aktivita</i>	<i>Hned po ránu město začíná pulzovat svým nezkrtným životem.</i>
<i>rezonovat</i>	Subj	<i>zvuk, hlas, síla</i>	<i>Ten zvuk mu rezonoval v hlavě.</i>
	Adv	<i>aplaus, důležitost, rytmus</i>	<i>Autobus ještě rezonoval pozvolna utichajícím aplausem.</i>
<i>rozléhat se</i>	Subj	<i>hlas, krok pl., zvuk</i>	<i>Jeho hlas se rozléhal po celém domě.</i>
	Adv	<i>kročej pl., ozvěna</i>	<i>Chvílemi se celé údolí rozléhalo ozvěnou.</i>
<i>třpytit se</i>	Subj	<i>zlato, hvězda pl., oko pl.</i>	<i>Zlato se třpytilo na kruzifixech.</i>
	Adv	<i>lesk, hvězda pl., oheň</i>	<i>Rty se třpytí růžovým leskem.</i>
<i>vonět</i>	Subj	<i>vzduch, káva, seno</i>	<i>Čerstvý chléb a káva lákavě voněly.</i>
	Adv	<i>skořice, šampon, čaj</i>	<i>Kafe vonělo whisky a skořicí.</i>
<i>zářít</i>	Subj	<i>oko pl., slunce, světlo</i>	<i>Oči mu však zlomyslně zářily.</i>
	Adv	<i>barva pl., barva, čistota</i>	<i>Město zářilo v jasném slunci tak jásavými barvami.</i>
<i>znít</i>	Subj	<i>hlas, hudba, píseň</i>	<i>Hlas kněze zněl až na náměstí.</i>
	Adv	<i>píseň pl., ryk, signál pl.</i>	<i>Celé divadlo hluboce a vážně znělo písněmi.</i>

Tab. 6.2. Kolokace sloves vytvářejících konstrukce typu *Včely se hemží na zahradě* – *Zahrada se hemží včelami* vyhledané v ČNK v subkorpusu SYN2010 a seříděné dle povrchové syntaktické pozice Nositele děje.

6.1.3 Význam syntaktických konstrukcí

Komplexní význam syntaktických konstrukcí ve vztahu konverze Nositel děje-Místo dosud nemá v české ani v zahraniční jazykovědě ustálenou interpretaci. Z českých autorů tyto konstrukce probírá Štícha, který je chápe jako jeden z typů konverze, při níž je vztah nositele děje a jeho lokace (*V trávě se třpytí rosa*) přehodnocen na vztah dvojího nositele

děje (*Tráva se třpytí rosou.*),²¹² který lze dle autora charakterizovat jako vztah části a celku.²¹³ Za základní člen tohoto konverzního vztahu Štícha pokládá konstrukci, v níž je participant lokační povahy realizován ve fakultativní pozici komplementu a participant, který děj bezprostředně realizuje, zaujímá prominentní syntaktickou pozici subjektu (typ *V trávě se třpytí rosa*). V konverzní formě subjektovou pozici obsazuje participant lokačního charakteru, zatímco participant reprezentující dle autora konatele děje²¹⁴ je odsunut do fakultativní pozice komplementu (typ *Tráva se třpytí rosou*) (Štícha, 1984: 61n.).

Se Štíchou se shodujeme v tom smyslu, že za člen s méně komplexní významovou strukturou pokládáme syntaktickou konstrukci s Nositelem děje v prominentní pozici subjektu, tj. syntaktickou variantu (i), typ (87a). V této syntaktické variantě sloveso vyjadřuje elementární neakční děj; ve většině případů jde o mimovolní projev situačního participantu s rolí Nositel děje lokalizovaný v určitém prostoru.

Předpokládáme potom, že v syntaktické konstrukci s participantem Místo v prominentní pozici subjektu, tj. v syntaktické variantě (ii), typ (87b), je danému participantu přisuzována abstraktní vlastnost vyplývající z elementárního děje, který se v prostoru označovaném tímto participantem odehrává: v případě, že takový děj vykazuje určitou vyšší míru, frekvenci či intenzitu, lze tento participant elementárním dějem v něm se odehrávajícím charakterizovat jakožto celek. Např. z věty (103) vyplývá, že elementární děj odehrávající se v domě dosahuje takové intenzity, že dům skrze tento děj nabývá stavu „být voňavý jako vanilka“.

(103) *Dům voněl vanilkou.*

V tomto smyslu charakterizujeme význam daných konstrukcí podobně jako Dowty (2000) nebo Friedová (2005). Dle Dowtyho syntaktické konstrukce (ii) připisují participantu Místo vlastnost, kterou tento participant skrze děj v něm nebo na něm se odehrávající nabývá, a tak ho „zařazují“ do určité kategorie objektů. Jako příklad uvádí větu (104b), z níž (nikoli z věty (104a)) dle autora vyplývá, že v kuchyni se odehrává

---

212 Dle Štíchy jde o zvláštní případ tzv. rozštěpení téže sémantické role (Štícha, 1984: 61).

213 K této interpretaci dodejme, že zde často jde též o vztah nositele děje a jeho vlastnosti (např. *Kapky rosy se třpytily duhovými barvami; Dům voněl čistotou; Její obrovitý obličej zářil jasně nachovou barvou* (SYN2010)).

214 K sémantické roli tohoto participantu viz odd. 6.1.2.

takový děj, který ji řadí do skupiny předmětů, které např. žádají desinsekci, nebo do kategorie míst, kde není vhodné jíst apod. (Dowty, 2000: 122).

- (104) a. *Roaches are crawling in my kitchen.*
b. *My kitchen is crawling with roaches.*

Na rozdíl od našeho pojetí pracuje M. Friedová se čtyřmi typy konstrukcí: (a) s konstrukcí s procesuálním významem (*V kuchyni voněla skořice*), (b) s konstrukcí s atributivním významem (*Kuchyň voněla skořicí*), (c) s konstrukcí s existenciálním významem (*V kuchyni vonělo skořicí*) (viz dále odd. 6.1.5) a (d) s tranzitivní konstrukcí (*Celou kuchyň provoněla skořice*).²¹⁵ Všechny čtyři konstrukce se dle autorky vztahují k totožné scéně sestávající z místa a entity vykonávající určitou činnost (např. *hemžit se*) nebo podléhající určitému stavu (např. *rozléhat se*). Rozdílná syntaktická strukturace těchto dvou participantů je dle Friedové dána odlišnou perspektivou,²¹⁶ ze které jsou tyto participanty a vztahy mezi nimi nahlíženy. Jazyk dle autorky disponuje abstraktními dějovými rámci – zobecněnými perspektivami situací (v autorčině terminologii scén) označovaných slovesy, které představují určité uspořádání význačných vlastností situace a které zároveň určují hledisko, ze kterého je daná situace prezentována. Zatímco v případě procesuální konstrukce (a) je scéna vyjadřovaná slovesem nahlížena z hlediska entity charakterizované vlastností „být voňavý“, v atributivní konstrukci (b) je situace perspektivizována z pohledu místa, kde se děj odehrává (Fried, 2005).

Zde budeme nadále předpokládat, že zatímco syntaktické konstrukce (i), typ (87a), nesou procesuální význam, konstrukce (ii), typ (87b), vyjadřují spíše význam statický.²¹⁷ Význam těchto konstrukcí je tak u sloves zkoumaných skupin ztotožněn přímo s jejich kategoriálním zařazením. Z tohoto hlediska lze podobně jako v případě sémantických rolí situačních participantů komplexní význam daných konstrukcí charakterizovat jako sémanticky „podspeifikovaný“. Slovesa vytvářející tyto syntaktické struktury tak ukazují, že míra sémantické specifikace ovlivňující syntaktické chování sloves, se může

---

215 Řazení tranzitivní konstrukce ke konverzi Nositel děje-Místo zde nepokládáme za relevantní.

216 Perspektivou Friedová rozumí takové pojetí děje mluvčím, které ústí ve specifickou hierarchickou organizaci participantů (Fried, 2005).

217 V tomto smyslu se naše pojetí syntaktických konstrukcí typu *Včely se hemží na zahradě – Zahrada se hemží včelami* shoduje též s interpretací uvedenou ve *Větných vzorcích v češtině*, kde jsou slovesa typu *svítit* a *hořet* chápána jako slovesa vyjadřující elementární neakční děje, které mohou být za určitých okolností pojaty též jako stavy (Daneš et al., 1987: 246nn).

u jednotlivých skupin sloves značně lišit.

Na závěr našeho výkladu o významu syntaktických variant (i) a (ii) připojme tabulku shrnující výskyty syntaktických konstrukcí sloves *blýskat (se)*, *bzučet*, *hemžit se*, *pulzovat*, *rezonovat*, *rozléhat se*, *třpytit se*, *vonět*, *zářit* a *znít* v ČNK v subkorpusu SYN2010. Na základě dotazu typu [tag="N...1.*"][] {0,3} [lemma="blýskat"] within<s id=".*"> jsme vyhledali 121 výskytů (dále v) syntaktických konstrukcí slovesa *blýskat (se)*, 96 v slovesa *bzučet*, 242 v *hemžit se*, 148 v *pulzovat*, 90 v *rezonovat*, 313 v *rozléhat se*, 216 v *třpytit se*, 708 v *vonět*, 1015 v *zářit* a 5146 v *znít*, z nichž jsme analyzovali vždy 200 výskytů vyjma sloves *blýskat (se)*, *bzučet*, *pulzovat* a *rezonovat*, u nichž počet výskytů nedosahoval dvou set. Nalezené konstrukce jsme třídili podle toho, zda se v prominentní syntaktické pozici subjektu nacházel Nositel děje, nebo Místo, na syntaktickou variantu (i) vyjadřující proces (Nositel děje v subj) a na variantu (ii) označující stav (Místo v subj). Např. u slovesa *pulzovat* jsme na základě dotazu [tag="N...1.*"][] {0,3} [lemma="pulzovat"] within<s id=".*"> vyhledali celkem 148 syntaktických konstrukcí, z nichž jsme 26 vyloučili jako nerelevantních. V 90 případech syntaktická konstrukce vyjadřovala proces (105a), ve 35 výskytech z těchto případů byl v pozici adverbiale též vyjádřen participant Místo (105b). 28 konstrukcí neslo stavový význam, ve všech případech byl v pozici adverbiale vyjádřen Nositel děje (106). Ve 4 případech se jednalo o syntaktickou konstrukci s formálním subjektem *to*: ve dvou případech byl v pozici adverbiale vyjádřen Nositel děje (107a), zatímco ve dvou konstrukcích tento participant povrchově vyjádřen nebyl (107b), k syntaktickým konstrukcím s formálním subjektem *to* viz dále odd. 6.1.5.

(105) a. *Výsledkem systematického studia byl objev rádiových zdrojů, které velice pravidelně pulzovaly.* (SYN2010)

b. *A uvnitř něj něco pulsovalo.* (SYN2010)

(106) *Na mýtině byl klid, les tiše pulsoval životem hmyzu.* (SYN2010)

(107) a. *Vzduch byl nabitý zvuky: pulsovalo to tu životem hmyzu.* (SYN2010)

b. *V ruce mi to bolestně pulzuje.* (SYN2010)

Slovesa	Počet výskytů	Nerelevantní výskyty	Proces Nositel děje/(Místo) (varianta (i))	Stav Místo/(Nositel děje) (varianta (ii))	Konstrukce „to“ Místo/(Nositel děje)
<i>blýskat se</i>	121	19	91/(14)	11/(11)	0/(0)
<i>bzučet</i>	96	13	71/(21)	12/(6)	0/(0)
<i>hemžit se</i>	200	5	19/(18)	164/(163)	12/(12)
<i>pulzovat</i>	148	26	90/(35)	28/(28)	4/(2)
<i>rezonovat</i>	90	37	41/(29)	12/(8)	0/(0)
<i>rozléhat se</i>	200	38	160/(119)	2/(2)	0/(0)
<i>třpytit se</i>	200	10	164/(33)	26/(26)	0/(0)
<i>vonět</i>	200	15	104/(6)	77/(67)	4/(4)
<i>zářit</i>	200	67	114/(14)	19/(19)	0/(0)
<i>znít</i>	200	126	71/(17)	3/(3)	0/(0)

Tab. 6.3. Syntaktické konstrukce sloves *blýskat (se)*, *bzučet*, *hemžit se*, *pulzovat*, *rezonovat*, *rozléhat se*, *třpytit se*, *vonět*, *zářit* a *znít* v ČNK v subkorpusu SYN2010 tříděné dle významů děj vs. stav.

Na základě frekvence syntaktických konstrukcí typu *Včely se hemží na zahradě – Zahrada se hemží včelami* v ČNK lze konstatovat, že většina uvedených sloves (*blýskat (se)*, *bzučet*, *pulzovat*, *rezonovat*, *rozléhat se*, *třpytit se*, *zářit* a *znít*) má tendenci vytvářet převážně konstrukce (i) označující procesy, typ (87a) (u slovesa *vonět* syntaktické konstrukce (i) oproti konstrukcím (ii) převažují jen lehce). Výjimku zde představuje sloveso *hemžit se*, u něž v analyzovaném materiálu převládala syntaktická varianta (ii) vyjadřující procesuálně pojatý stav, typ (87b).

Se sémantickou interpretací syntaktických konstrukcí typu (87a)-(87b) souvisí též otázka, která slovesa umožňují obě syntaktické varianty vytvářet. Předpokládáme, že možnost sloves tvořit syntaktické konstrukce ve vztahu konverze Nositel děje-Místo je vázána na schopnost slovesa implikovat ve své sémantické struktuře proces, který může být za určitých okolností pojat též jako stav. Slovesa, u nichž elementární děj nemůže být takto pojat tvoří jen variantu (i), typ (87a). Např. slovesa *žít*, *sypat se* nebo *růst* vyjadřují elementární reakční děje, které nemohou být pojaty stavově, a tak neumožňují vytvářet konstrukce (ii), typ (87b), srov. (108a)-(108b), (109a)-(109b), (110a)-(110b).²¹⁸

218 Jiným způsobem vykládá možnost slovesa vytvářet syntaktické varianty ve vztahu konverze Nositel děje-Místo Friedová. Autorka vycházející z teoretického rámce konstrukční gramatiky interpretuje konverzi Nositel děje-Místo jako zapojení sloves s totožným lexikálním významem, tj. sloves označujících stejnou scénu, do různých abstraktních dějových rámců, které zadávají perspektivizaci scény označované slovesy a z nichž zároveň vyplývá rozdílná morfologicko-syntaktická realizace participantů scény. Zatímco v našem popisu vycházíme ze základního předpokladu, že vztah lexikálně-sémantické konverze by měl být předmětem lexikografického popisu a že lexikálně-sémantická konverzíva by měla být v lexikonu vymezena výčtem, Friedová pojímá abstraktní dějové rámce jako nezávislé gramatické jednotky, do nichž se může potenciálně

(108) a. *Petr žije v Praze.* – b. **Praha žije Petrem.*²¹⁹

(109) a. *Na hory se sypal mokrý sníh.* – b. **Hory se sypaly mokrým sněhem.*

(110) a. *Na zahradě nám rostou jahody.* – b. **Zahrada nám roste jahodami.*

6.1.4 Holistická interpretace situačního participantu Místo

S významem syntaktických konstrukcí typu (87a)-(87b) souvisí též otázka holistického efektu situačního participantu Místo ve variantě (ii), typ (87b), který bývá v této konstrukci interpretován (podobně jako participant Kontejner nebo Povrch v konstrukcích s tímto participantem v přímém objektu u sloves vytvoření/vytváření souvýskytu) jako „plný“ nebo „zcela pokrytý“ (Fillmore, 1968), (Anderson, 1971), (Levin, 1993), (Dowty, 2000). S ohledem na tuto skutečnost pak někteří autoři řadí námi probíraná slovesa ke slovesům souvýskytu (Levin, 1993). Domníváme se však, že toto řazení není opodstatněné a že holistická interpretace situačního participantu Místo u diskutovaných sloves vyplývá z jiných příčin než holistický efekt Kontejneru nebo Povrchu u sloves souvýskytu.

Výše jsme syntaktické variantě (ii), typ (87b), přisoudili význam procesuálně pojatého stavu (odd. 6.1.3). Předpokládáme, že stav je obecně přisuzován každému participantu v subjektové pozici jakožto celku, srov. (111a), (111b) a (111c).

(111) a. *Dům je špinavý.* – b. *Otec je nemocný.* – c. *Jídlo je čerstvé.*

Podobně pak i procesuálně pojatý stav v syntaktických konstrukcích (ii) se vztahuje k situačnímu participantu Místo vyjádřenému v pozici subjektu jako celku. Ze sémantické charakteristiky tohoto participantu, jemuž prototypicky odpovídají výrazy označující objekty s určitou prostorovou dimenzí, pak vyplývá, že tento participant interpretujeme (podobně jako situační participanty Kontejner nebo Povrch v pozici přímého objektu u sloves vytvoření souvýskytu) buď jako prostor uvnitř objektu celkově „vyplněný“ elementárním dějem v něm se odehrávajícím (viz (87b) zde zopakovaný jako (112a)), nebo zapojit každý predikát, jehož lexikální význam je dostatečně sémanticky kompatibilní s daným abstraktním dějovým rámcem. V autorčině popisu však formální definice sémantické kompatibility chybí, a tak není zcela zřetelné, kterou morfosyntaktickou strukturaci predikát umožňuje a kterou nikoli (Fried, 2005).
219 Sloveso *žít* vykazuje též lexikální jednotku, která se vyznačuje valenčním rámcem ACT₁^{obl} PAT₇^{obl} podobným, jako mají lexikálně-sémantická konverzíva vytvářející syntaktické konstrukce (ii). Význam této lexikální jednotky lze charakterizovat jako *být zaujat něčím, naplňovat svůj život něčím*. Sloveso *žít* však v rámci daného významu konverzní variantu netvoří (srov. *Otec žije jen prací* – **V otcí žije práce*).

jako povrch objektu procesem cele zasahovaný (112b).

(112) a. *Zahrada se hemží včelami.* – b. *Plot se třpytí rosou.*

6.1.5 Bezpodmětové konstrukce a konstrukce s formálním subjektem *to*

Bezpodmětové syntaktické konstrukce (113a) a konstrukce s formálním subjektem *to* (113b) vytvářejí v češtině formální paralelu ke konstrukcím ve vztahu konverze Nositel děje-Místo (113c)-(113d), viz např. (*Příruční mluvnice češtiny*, 1996: 391n.):

(113) a. *V kuchyni vonělo vanilkou.* – b. *V kuchyni to vonělo vanilkou.*
c. *V kuchyni voněla vanilka.* – d. *Kuchyně voněla vanilkou.*

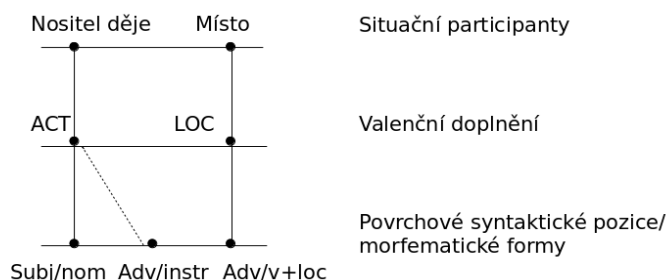
Bezpodmětové konstrukce (113a) se od konstrukcí s formálním subjektem *to* (113b) odlišují pouze nepřítomností „sémanticky prázdného“ formálního elementu *to* vytvářejícího z bezpodmětové věty větu podmětovou. Lokál má v obou variantách stejnou funkci jako v konstrukcích typu (113c), tj. označuje místo děje, zatímco instrumentál vyjadřuje stejně jako v konstrukcích typu (113d) vlastní zdroj procesu. Z hlediska povrchové syntaktické realizace situačních participantů jsou tak obě konstrukce hybridní: (a) situační participant Nositel děje je stejně jako v případě syntaktické varianty (ii) vyjádřen v pozici adverbiale, srov. (113a) a (113b) s (113d), zatímco (b) participant Místo obsazuje adverbialní pozici typickou pro konstrukci (i), srov. (113a) a (113b) s (113c). Friedová v této souvislosti poznamenává, že na rozdíl od konstrukcí typu (113c)-(113d) konstrukcím typu (113a)-(113b) chybí hledisko, z něhož je situace označovaná slovesem nahlížena, a přisuzuje těmto konstrukcím existenciální význam (Fried, 2005), viz odd. 6.1.3.

Dle Běličové instrumentál v syntaktické variantě (ii) (113d) na rozdíl od nominativu ve variantě (i) (113c) „vlastní zdroj slovesné akce nevyjadřuje, není s ním ztotožňován, naopak je od tohoto jakoby anonymního zdroje oddělen a odsunut na vedlejší pozici, v níž se uplatňuje význam sblížující toto užití s jinými funkcemi [VK: instrumentálu]. V daném případě vystupuje do popředí funkce prostředku, způsobu projevování se apod. [...] Anonymita zdroje těchto dějů [...] a současně jeho netotožnost s aktantem [VK: v instrumentálu] je [VK: v češtině] zdůrazňována častým užitím formálního subjektu *to*“ (Běličová, 1982: 44). *To* v subjektové pozici v syntaktických konstrukcích typu (113b) proto lze považovat za formální větný element, který „odsunuje“ Nositele děje

z prominentní pozice subjektu do méně signifikantní adverbialní pozice realizované podobně jako u pasivních konstrukcí instrumentálem. U Nositele děje je tak danou morfematickou formou zvýrazněna jeho neagentní povaha a nezáměrnost v provádění děje označovaného slovesem.

Co se týče lexikografické reprezentace bezpodmětových konstrukcí a konstrukcí s formálním subjektem *to* ve valenčním slovníku, zohledňujeme při ní pouze variantu s formálním subjektem. Od bezpodmětových variant vzhledem k tomu, že korpusový materiál užívání těchto nepotvrzuje, odhlížíme: na základě dotazu typu [tag="R.*" [tag="[NP]...6.*"[]]{0,3}[lemma="vonět"&tag="V.NS.*"[]]{0,3}[tag="[NP]...7.*"] jsme vyhledali 101 konstrukcí, z nichž jsme negativním filtrem vytřídili takové, které obsahují formální subjekt *to*; ze 45 nalezených výskytů ve spojeném korpusu SYN jen 4 výskyty odpovídaly námi hledaným konstrukcím, šlo však o příklady z gramatik.

Předpokládáme, že slovesu *vonět* v užitích (113c)-(113d) odpovídají dvě rozdílné lexikální jednotky. Tyto jednotky budou ve valenčním slovníku reprezentovány dvěma valenčními rámci. Užití tohoto slovesa v syntaktické konstrukci s formálním subjektem *to* nepojímáme jako další lexikální jednotku, ale jako rozdílnou povrchově syntaktickou strukturaci lexikální jednotky v (113c), při níž dochází k „odsunu“ Nositele děje z prominentní pozice subjektu (tj. k podobné změně jako např. u pasivní diateze), viz obr. 6.1 znázorňující změny v korespondenci situačních participantů a povrchově syntaktických pozic u (113c) a (113b). Tato změna je manifestována změnou morfematické formy Nositele (ACT), s nímž Nositel děje koresponduje, z nominativu na instrumentál. Valenční rámec ACT₇^{obl} LOC^{typ} odpovídající užití slovesa v konstrukci s formálním subjektem *to* by pak bylo možné derivovat z valenčního rámce ACT₁^{obl} LOC^{typ} korespondujícího s užitím tohoto slovesa v (113c) pomocí formálního syntaktického pravidla. U lexikální jednotky s valenčním rámcem ACT₁^{obl} LOC^{typ} by pak byla vyznačena možnost aplikace daného pravidla.

Obr. 6.1. Korespondence situačních participantů, valenčních doplňků a povrchových syntaktických pozic v syntaktických variantách *V domě voněla vanilka – V domě to vonělo vanilkou*.

6.2 Lexikálně-sémantická reprezentace konverze Nositel děje-Místo

V odd. 5.2 jsme na slovesech souvýskytu ukázali výhody strukturované lexikálně-sémantické reprezentace založené na lexikálně-konceptuálních strukturách (nadále LCS) oproti nestrukturované reprezentaci využívající sémantických rolí. Nyní se pokusíme ověřit, zda závěry učiněné v odd. 5.2 jsou platné i v případě konverze Nositel děje-Místo. Naše hypotézy zde budeme demonstrovat na příkladu slovesa *vonět*. Stejně jako v případě sloves souvýskytu je při formulaci LCS lexikálně-sémantických konverzí vytvářejících syntaktické varianty ve vztahu konverze Nositel děje-Místo nezbytné v prvním kroku stanovit významové komponenty těchto konstrukcí. Vyjděme zde od interpretace významu syntaktických konstrukcí uvedené v odd. 6.1.3. Zopakujme, že předpokládáme, že syntaktická varianta se situačním participantem Nositel děje v pozici subjektu označuje elementární neakční děj (varianta (i)) (114a), zatímco varianta s participantem Místo v dané pozici vyjadřuje oproti variantě (i) stav, který daný participant nabývá skrze děj, jež se v něm (114b), příp. na něm (114c) odehrává (varianta (ii)).

(114) a. *V domě voněla vanilka.* – b. *Dům voněl vanilkou.* – c. *Plot se třpytil rosou.*

Syntaktická varianta (ii) tedy navíc oproti variantě (i) zahrnuje stav participantu Místo. Vzhledem ke komplexnější významové struktuře považujeme variantu (ii) za sémanticky příznakový člen konverzního vztahu, zatímco variantu (i) za člen sémanticky nepříznakový. LCS reprezentující členy konverze Nositel děje-Místo pak mohou mít následující podobu:²²⁰

²²⁰ K inventáři lexikálně-konceptuálních struktur viz odd. 5.2.2.

(i) *V domě voněla vanilka*: [x ACT<SMELL> IN y]²²¹

(ii) *Dům voněl vanilkou*: [[y <SCENTED>] BY MEANS OF [x ACT<SMELL> IN y]]

Stejně jako v případě sloves souvýskytu odrážejí dané LCS komplexnost sémantických struktur slovesa *vonět* v rozdílné strukturaci významových komponentů. LCS popisující syntaktickou variantu (i) se skládá z jednoho dílčího děje, který odpovídá procesu, jehož zdrojem je Nositel děje a který se odehrává v určitém prostoru (viz předložka IN) [x ACT<SMELL> IN y] (konstanta zde označuje způsob provádění děje). Syntaktická varianta (ii) je oproti variantě (i) reprezentována komplexnější LCS: zatímco u varianty (i) komponenta korespondující s elementárním dějem pokrývá celou LCS, LCS varianty (ii) obsahuje navíc komponentu odpovídající důsledku tohoto děje, jímž je stav participantu Místo. LCS popisující variantu (ii) je tak složena ze dvou dílčích komponent: první komponenta odpovídá stavu participantu Místo [y <SCENTED>], který vzniká jako důsledek elementárního děje [x ACT<SMELL> IN y] odehrávajícího se v prostoru vymezeném daným participantem.

Společné sémantické jádro syntaktických konstrukcí ve vztahu lexikálně-sémantické konverze Nositel děje-Místo je tedy reprezentováno sdílenou významovou komponentou korespondující s elementárním dějem [x ACT<SMELL> IN y]. Sémantický rozdíl mezi konstrukcemi, tj. stav participantu Místo vyjadřovaný variantou (ii), se pak odráží ve větší komplexnosti LCS. Stejně jako u LCS pro syntaktické konstrukce sloves souvýskytu mohou být sémantické role Nositel děje a Místo vyvozeny z pozic proměnných v LCS: *x* koresponduje s Nositelem děje a *y* odpovídá Místu.

Předpokládáme, že syntaktické konstrukce ve vztahu konverze Nositel děje-Místo dalších sloves mohou být reprezentovány obdobným způsobem. Např. syntaktické varianty tvořené slovesem *třpytit se* (115a)-(115b) mohou být zachyceny totožnými LCS jako syntaktické konstrukce slovesa *vonět* (viz výše). Sémantický rozdíl mezi variantami sloves *vonět* a *třpytit se* je v LCS reflektován jednak odlišností konstant a jednak předložkou ON označující u slovesa *třpytit se* povrch, na němž se děj odehrává (srov. s předložkou IN u slovesa *vonět* označující prostor, v němž se děj odehrává, viz výše):

221 Rappaport Hovavová a Levinová (1998) řadí slovesa typu *blossom* a *smell* výhradně ke slovesům vyjadřujícím stav a přisuzují jim lexikálně konceptuální strukturu typu [x <STATE>]. Zde ovšem interpretujeme tato slovesa odlišným způsobem, a to jako slovesa označující buď elementární děje, nebo stavy z nich vyplývající, viz odd. 6.1.3.

(115) a. *Na nebi se třpytily hvězdy.* – b. *Nebe se třpytilo hvězdami.*

(iii) *Na nebi se třpytily hvězdy:* [x ACT_{<TWINKLE>} ON y]

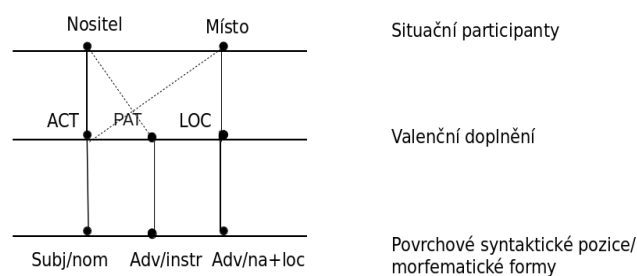
(iv) *Nebe se třpytilo hvězdami:* [[y <TWINKLING>] BY MEANS OF [x ACT_{<TWINKLE>} ON y]]

Závěrem lze shrnout, že LCS umožňují v případě sloves vytvářejících syntaktické varianty ve vztahu Nositel děje-Místo (stejně jako v případě sloves souvškytu) reprezentovat významovou strukturu těchto konstrukcí takovým způsobem, že odrážejí jak jejich sdílené sémantické rysy, tak významový rozdíl mezi nimi. Dále jsme ukázali, že syntaktické konstrukce sémanticky heterogenních tříd zkoumaných sloves (viz odd. 6.1.1) mohou být pomocí LCS zachyceny jednotným způsobem. Možnost vyvozovat sémantické role těchto sloves přímo z LCS pak představuje další výhodu této reprezentace.

6.3 Valence sloves

V tomto oddíle popisujeme valenční strukturu sloves vytvářejících syntaktické konstrukce ve vztahu konverze Nositel děje-Místo. Ukazujeme, že ačkoli tato slovesa tvoří ze sémantického hlediska poměrně heterogenní skupinu (odd. 6.1.1), z hlediska valenční struktury se chovají vcelku jednotně a odlišují se především v obligatornosti valenčních doplňků, příp. též v jejich morfemické realizaci. Tyto změny jsou vyvolány změnami v korespondenci situačních participantů s rolemi Nositel děje a Místo a valenčních doplňků, viz obrázek 6.2 znázorňující změny v usouvztažnění těchto participantů u slovesa *hemžit se* v příkladech (87a)-(87b), zde zopakovaných jako (116a)-(116b):

(116) a. *Včely se hemží na zahradě.* – b. *Zahrada se hemží včelami.*

Obr. 6.2. Korespondence situačních participantů, valenčních doplnění a povrchových syntaktických pozic slovesa *hemžit se*.

(a) Charakterizujme nejprve syntaktickou strukturaci situačního participantu s rolí **Nositel děje**. Tento participant v syntaktické variantě (i) koresponduje s obligatorním Konatelem (ACT), zatímco ve variantě (ii) je přiřazen Patientu (PAT), který může být obligatorní, nebo fakultativní²²² (117).

- (117) *Čelo se mu perlilo potem*.PAT-Nositel-děje;
Klášter zněl majestátní hudbou.PAT-Nositel-děje;
Náměstí zvučelo trubkami.PAT-Nositel-děje
Nebe se blýskalo (hvězdami).PAT-Nositel-děje;
Smetiště dýmá (hnilobným páchnoucím kouřem).PAT-Nositel-děje;
Vzduch se chvěl (rytmickým duněním).PAT-Nositel-děje;
Jabloň kvetla (růžovými květy).PAT-Nositel-děje

(b) Participant s rolí **Místo** je v syntaktické konstrukci (ii) usouvztažněn s obligatorním ACT a v konstrukci (i) koresponduje s fakultativním volným doplněním typu LOC (118).

- (118) *(Na nebi)*.LOC-Místo *se blýskaly hvězdy*;
(V lokále).LOC-Místo *čpěla kořalka*;
(Na bitevním poli).LOC-Místo *duněl dusot koní*;
(V kavárně).LOC-Místo *šuměl tichý hovor*;
(V kapli).LOC-Místo *zářilo zlato*

²²² Fakultativnost vyznačujeme závorkami.

Z hlediska morfematických forem valenčních doplnění je situační participant Nositel děje obsazující v syntaktické variantě (i) povrchovou syntaktickou pozici subjektu charakterizován formou nominativu (119a), zatímco ve variantě (ii) je tento participant vyjádřen v pozici adverbiale realizované instrumentálem (119b), příp. (u sloves vyjadřujících pachy) předložkovou formou *po*+lokál (119c).

- (119) a. *V místnosti voněly sušené houby.*Nositel-děje-nom
- b. *Místnost voněla sušenými houbami.*Nositel-děje-instr
- c. *Místnost voněla po sušených houbách.*Nositel-děje-*po*+loc

Participant Místo obsazuje v syntaktické konstrukci (i) adverbialní pozici a morfematické formy, jimiž je tento participant vyjádřen, vyplývají z funktoru LOC, s nímž je tento participant usouvztažen: obvykle jde o předložkovou skupinu *v*+lokál (120a), příp. *na*+lokál (120b). V konstrukci (ii) je tento participant realizován v subjektové pozici nominativem (121).

- (120) a. *V kavárně.*Místo-*v*+loc *zněl tichý hovor hostů.*
- b. *Na hladině.*Místo-*na*+loc *rybníka se rozvířily vlnky.*
- (121) *Kavárna.*Místo-nom *zněla tichým hovorem hostů.*

Valenční rámce sloves vytvářejících syntaktické konstrukce ve vztahu konverze Nositel děje-Místo jsou shrnuty v následující tabulce (tabulka 6.4):

Sloveso	Valenční rámce	Příklad
<i>blikat, bzučet, hemžit se, hlaholit, hučet, chrastit, chřestit, ozývat se, perlit se, plápolat, praskat, rezonovat, rozléhat se, řinčet, šumět, vířit, vřít, zablesknout se, znít, zvučet</i>	ACT ₁ ^{obl} LOC ^{lyp}	<i>Záhřebský rozhlas uvedl, že se včera v Sarajevu ozývaly výstřely z ručních zbraní. (SYN2000)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₇ ^{obl}	<i>Salón se ozýval jen zvukem žetonů a šustěním karet ... (SYN2000)</i>
<i>blyskat (se), blyštět se, dunět, dýmat, chvět se, ježít se, jiskřit (se), kvést, lesknout se, planout, plát, pulzovat, rozechvívat se, rozhořet se, rozsvítit se, rozvířit se, sálat, světélkovat, svítit, šelestit, šustit, tepat, trást se, třpytit se, vibrovat, vlnit se, vzplanout, zářit, zasvítit, zazářit, žhnout</i>	ACT ₁ ^{obl} LOC ^{lyp}	<i>Srdce měli stísněná a mnohým se leskly v očích slzy. (SYN2010)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT ₇ ^{opt}	<i>Otřel si čelo, které se mu lesklo potem. (SYN2005)</i>
<i>čpět, páchnout, vonět</i>	ACT ₁ ^{obl} LOC ^{lyp}	<i>Protože v jejím bytě čpěl česnek. (SYN2009pub)</i>
	ACT ₁ ^{obl} PAT _{7,po+6} ^{opt}	<i>Tmavý salon čpěl zatuchlým cigaretovým kouřem. (SYN2000)</i>

Tab. 6.4. Valence sloves vytvářejících syntaktické konstrukce ve vztahu lexikálně-sémantické konverze Nositel děje-Místo.

6.4 Pravidla korespondence situačních participantů a valenčních doplnění

Stejně jako u sloves souvšykytu volíme i v případě námi zkoumaných sloves takový způsob reprezentace změn v jejich valenční struktuře, který zohledňuje skutečnost, že vztah lexikálně-sémantické konverze spojuje syntaktické konstrukce tvořené odlišnými lexikálními jednotkami lexematicky totožného slovesa, nikoli konstrukce představující rozdílná povrchově syntaktická užití téže lexikální jednotky. V datové části lexikonu proto předpokládáme, že probíraná lexikálně-sémantická konverzíva budou reprezentována samostatnými valenčními rámci, zatímco v pravidlové části bude obsaženo obecné pravidlo popisující změny v přiřazení situačních participantů valenčním doplněním. Na základě popisu valenční struktury sloves vytvářejících zkoumané syntaktické konstrukce (odd. 6.3) zjišťujeme následující změny v korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění, viz tabulka 6.5:

Situační participanty	Valenční doplnění (varianta (i))	Valenční doplnění (varianta (ii))
Nositel děje	ACT	PAT
Místo	LOC	ACT

Tab. 6.5. Korespondence situačních participantů a valenčních doplnění u sloves vytvářejících syntaktické konstrukce ve vztahu lexikálně-sémantické konverze Nositel děje-Místo.

Pomocí výčtu uvedeného v tabulce 6.5 lze formulovat jediné pravidlo určující změnu v korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění: na levé straně pravidla (stejně jako v případě sloves souvýskytu) uvádíme doplnění z valenčního rámce odpovídajícího variantě (i) a na pravé straně doplnění rámce korespondujícího s variantou (ii) (tento způsob zápisu je ovšem jen otázkou konvence a doplnění lze uvádět i v obráceném pořadí)

ACT → PAT

LOC → ACT

Např. v případě slovesa *vonět* budou syntaktickým konstrukcím ve vztahu konverze Nositel děje-Místo odpovídat valenční rámce: (i) valenční rámec ACT₁^{obl} LOC^{typ} zachycující syntaktickou variantu vyjadřující jednoduchý neakční děj (122a) a (ii) rámec ACT₁^{obl} PAT_{7,po+6}^{opt} popisující variantu s významem procesuálně pojatého stavu (122b).

(122) a. *V domě voněla vanilka.* – b. *Dům voněl vanilkou/po vanilce.*

V atributu *-conv* bude v datové části lexikonu u daných valenčních rámců vyznačen příslušný typ lexikálně-sémantické konverze. Výše uvedené pravidlo pak bude obsaženo v pravidlové komponentě slovníku. Toto pravidlo usouvztažňuje aktant ACT z valenčního rámce odpovídajícího variantě (i) a aktant PAT náležící do rámce korespondujícího s variantou (ii). Ve druhém kroku nám pak pravidlo určuje, že participant přiřazený volnému doplnění LOC z valenčního rámce (i) odpovídá v rámci (ii) aktantu ACT. Změny v obligatornosti a v morfematické realizaci valenčních doplnění lze určit z informací obsažených v datové části lexikonu. Změny ve valenční struktuře lexikálně-sémantických konverzí ve vztahu konverze Nositel děje-Místo tak lze ve valenčním lexikonu zachytit obdobným způsobem jako změny ve valenčním rámci sloves souvýskytu.

Závěr

V této disertační práci jsme se zabývali možnostmi adekvátního zachycení lexikálně-sémantických konverzí v rámci valenčního lexikonu. Vztah lexikálně-sémantické konverze jsme chápali jako vztah mezi sémanticky blízkými syntaktickými konstrukcemi tvořenými odlišnými lexikálními jednotkami lexematicky totožného slovesa. Ukázali jsme, že tento vztah je spjat se specifickými změnami ve valenční struktuře slovesa, které vyplývají ze změn ve vzájemném přiřazení situačních participantů a valenčních doplňení. Lexikálně-sémantické konverze jsme zařadili mezi další lexikálně podmíněné vztahy mezi syntaktickými konstrukcemi (dvojí syntaktická strukturace téhož situačního participantu a strukturní rozpad situačního participantu) a mezi gramatikalizované vztahy mezi rozdílnými (morfo)syntaktickými strukturacemi téže lexikální jednotky konverzního (diateze) i nekonverzního charakteru (reciprocita).

Na základě analýzy dvou typů lexikálně-sémantické konverze, lokativní konverze a konverze Nositel děje-Místo, jsme navrhli možný způsob reprezentace tohoto vztahu v rámci valenčního lexikonu. Při tomto rozboru jsme se opírali především o materiál ČNK; k materiálu PZK 2.0 jsme přihlíželi zejména při analýze valenčního chování probíraných sloves (v bohaté míře jsme využívali především informace uložené v *PDT-VALLEXu*). Navržená reprezentace navazuje na lexikálně založený přístup ke změnám ve valenční struktuře. Vzhledem ke skutečnosti, že vztah lexikálně-sémantické konverze spojuje odlišné lexikální jednotky téhož lexému, navrhujeme, aby daným jednotkám v datové části lexikonu odpovídaly odlišné valenční rámce propojené zvláštním atributem, jehož hodnotou bude typ lexikálně-sémantické konverze. Součástí pravidlové komponenty valenčního lexikonu pak budou pravidla určující změny ve vzájemné korespondenci situačních participantů a valenčních doplňení. Předpokládáme, že další typy lexikálně-sémantických konverzí mohou být v lexikonu reprezentovány stejným způsobem.

Ukázali jsme, že vztah lexikálně-sémantické konverze je úzce spjat s příslušností slovesa, přesněji lexikálních jednotek slovesa, k sémantickým třídám a že mezi syntaktickými konstrukcemi v tomto vztahu lze shledávat pravidelný sémantický posun, který se promítá do morfologické charakteristiky výrazů odpovídajících některým situačním participantům. Ze syntaktického hlediska pak slovesa vykazují rozmanité změny

ve valenční struktuře zasahující počet valenčních doplňení, typ funktoru i obligatornost valenčních doplňení, včetně jejich morfemické formy. Rozbor lokativní konverze a konverze Nositel-Místo uváděný v této práci jistě není vyčerpávající. Soustředili jsme se především na ty sémantické a syntaktické aspekty, které bezprostředně souvisejí s lexikografickou reprezentací daného typu vztahu. Stranou našeho zájmu zůstaly např. slovotvorné aspekty (především u sloves souvýskytu) ve vztahu k sémantickým třídám sloves a jejich valenční charakteristice. Též v této práci nepodáváme soupis typů lexikálně-sémantických konverzí v češtině, jakkoli bychom ho považovali za cenný.

Ačkoli jsme reprezentaci lexikálně-sémantické konverze primárně navrhovali pro účely popisu valence českých sloves ve valenčním slovníku *VALLEX*, předpokládáme, že poznatky uváděné v této práci mohou být využity při popisu tohoto typu vztahu i v dalších lexikálních zdrojích.

Seznam literatury

- ANDERSON, S. R. (1971): On the Role of Deep Structure in Semantic Interpretation. *Foundations of Language* 7, s. 387-396.
- APRESJAN, Y. D. (1992): *Lexical Semantics: User's Guide to Contemporary Russian Vocabulary*. Inc. Ann Arbor, MI: Karoma Publishers.
- BAKER, M. C. (1988): *Incorporation: A theory of grammatical function changing*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- BAKER, C. F. – FILLMORE, C. J. – LOWE, J. B. (1998): The Berkeley FrameNet project. In: *Proceedings of the COLING-ACL*, Montreal, Canada.
- BĚLIČOVÁ, H. (1982): *Sémantická struktura věty a kategorie pádu: příspěvek k porovnávací syntaxi ruské a české jednoduché věty*. Praha: Academia.
- BENEŠOVÁ, V. (2008): Modality in dependent content clauses with Czech verbs of communication with imperative features. In: F. ŠTÍCHA – M. FRIED (eds.), *Grammar & Corpora / Gramatika a korpus 2007*. Praha: Academia, s. 99-106.
- BOJAR, O. – HAJIČ, J. – HAJIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. – SGALL, P. – CINKOVÁ, S. – FUČÍKOVÁ, E. – MIKULOVÁ, M. – PAJAS, P. – POPELKA, J. – SEMECKÝ, J. – ŠINDLEROVÁ, J. – ŠTĚPÁNEK, J. – TOMAN, J. – UREŠOVÁ, Z. – ŽABOKRTSKÝ, Z. (ms.): *Announcing Prague Czech-English Dependency Treebank 2.0*.
- BRESNAN, J. (1982a): *The Mental Representation of Grammatical Relations*. Cambridge, Massachusetts, London, England: MIT Press.
- BRESNAN, J. (1982b): Polyadicity. In: J. BRESNAN (ed.), *The Mental Representation of Grammatical Relations*. Cambridge, Massachusetts, London, England: MIT Press, s. 149-172.
- BRESNAN, J. (1982c): The Passive in Lexical Theory. In: J. BRESNAN (ed.), *The Mental Representation of Grammatical Relations*. Cambridge, Massachusetts, London, England: MIT Press, s. 3-86.
- BRESNAN, J. (2001): *Lexical-Functional Syntax*. Oxford: Blackwell.
- CINKOVÁ, S. – TOMAN, J. – HAJIČ, J. – ČERMÁKOVÁ, K. – KLIMEŠ, V. –

- MLADOVÁ, L. – ŠINDLEROVÁ, J. – TOMŠŮ, K. – ŽABORTSKÝ, Z. (2009): Tectogrammatical Annotation of the Wall Street Journal. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 92, s. 85-104.
- CRUSE, D. A. (1986): *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DALRYMPLE, M. – KAPLAN, R. M. – MAXWELL III, J. T. – ZAENEN, A. (eds.) (1995): *Formal Issues in Lexical-Functional Grammar*. Stanford, California: CSLI Publications.
- DANEŠ, F. (1968): Some thoughts on the Semantic Structure of the Sentence. *Lingua*, 21, s. 55-69.
- DANEŠ, F. (1985): *Věta a text: studie ze syntaxe současné češtiny*. Praha: Academia.
- DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. – KOŘENSKÝ, J. (1973): *Práce o sémantické struktuře věty*. Praha: Ústav pro jazyk český ČSAV.
- DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. (1978): Hierarchizace sémantické struktury věty. In: *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní sjezd slavistů*. Záhřeb, s. 67-77.
- DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. – JIRSOVÁ, A. – MACHÁČKOVÁ, E. – PROUZOVÁ, H. – SVOZILOVÁ, N. (1987): *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.
- DOKULIL, M. – DANEŠ, F. (1958): „K tzv. významové a mluvnické stavbě věty“. In: A. DOSTÁL (ed.), *O vědeckém poznání soudobých jazyků*. Praha: ČSAV, s. 231-246.
- DOWTY, D. R. (1991): Thematic Proto-Roles and Argument Selection. *Linguage*, 67, s. 547-619.
- DOWTY, D. (2000): 'The Garden Swarms with Bees' and the Fallacy of 'Argument Alternation'. In: R. YAEL – C. LEACOCK (eds.), *Polysemy: Theoretical and Computational Approaches*. Oxford: Oxford University Press, s. 111-128.
- FELLBAUM, CH. (1998): *WordNet: An Electronic Lexical Database*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- FILIPEC, J. – ČERMÁK, F. (1985): *Česká lexikologie*. Praha: Academia.
- FILLMORE, C. J. (1968): The Case for Case. In: E. BACH – R. T. HARMS (eds.), *Universals in Linguistic Theory*. New York: Holt, Rinehart and Winston, s. 1-88.
- FILLMORE, C. J. (1969): Types of lexical information. In: F. KEIFER (ed.), *Studies in syntax and semantics*. New York: Kluwer Academic Publishers, s. 109-137.
- FILLMORE, C. J. (1977): The Case for Case Reopened. In: P. COLE – J. M. SADOCK (eds.), *Syntax and Semantics 8: Grammatical relations*. New York, San Francisco,

- Londýn: Academic Press, s. 59-81.
- FILLMORE, C. J. – BAKER, C. F. – SATO, H. (2002): The FrameNet Database and Software Tools. In: *Proceedings of the Third International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC)*. Las Palmas, s. 1157-1160.
- FRASER, B. (1971): A Note on the *spray paint* Cases. *Linguistic Inquiry*, 2, s. 603-607.
- FRIED, M. (2005): A frame-based approach to case alternations: the *swarm*-class verbs in Czech. *Cognitive Linguistics*, 16, s. 475-512.
- GOLDBERG, A. E. (1995): *Constructions. A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- GOLDBERG, A. E. (2003): Constructions: a new theoretical approach to language. *Trends in Cognitive Science*, 7(5), s. 219-224.
- GREPL, M. (1962): K vyjadřování bezagentního děje v tzv. větách s všeobecným konatelem. In: *Otázky slovanské syntaxe*, s. 161-165.
- GREPL, M. (1973): Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích. In: *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů*. Varšava, s. 141-149.
- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1983): *Gramatické prostředky hierarchizace sémantické struktury věty*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1986): *Skladba spisovné češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- HAJIČ, J. – MIKULOVÁ, M. – OTRADOVCOVÁ, M. – PAJAS, P. – PODVESKÝ, P. – UREŠOVÁ, Z. (2006): *Pražský závislostní korpus mluvené češtiny. Rekonstrukce standardizovaného textu z mluvené řeči*. Technická zpráva: TR-2006-33, ÚFAL MFF UK Praha.
- HAJIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. – SGALL, P. (1985): Coreference in the grammar and in the text: Part I. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 44, s. 3–22.
- HAJIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. – SGALL, P. (1986): Coreference in the grammar and in the text: Part II. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 46, s. 1–11.
- HAJIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. – SGALL, P. (1987): Coreference in the grammar and in the text: Part III. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 48, s. 3–12.
- HAJIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. – SGALL, P. (2002): *Úvod do teoretické a počítačové lingvistiky. I svazek – Teoretická lingvistika*. Praha: Univerzita Karlova v Praze,

Karolinum.

- HALE, K. L. – KEYSER, S. J. (1993): On Argument Structure and the Lexical Expression of Syntactic Relations. In: K. L. HALE – S. J. KEYSER (eds.), *The View from Building 20. Essays in Linguistics in Honor of Sylvain Bromberger*. Cambridge: MIT Press, s. 53-109.
- HALL, B. (1965): *Subject and Object in English (doctoral dissertation)*. Cambridge, MA: MIT.
- HAUSENBLAS, K. (1963): Slovesná kategorie výsledného stavu v dnešní češtině. *Naše řeč*, 46, s. 13-28.
- HAVRÁNEK, B. (1928): *Genera verbi ve slovanských jazycích I*. Praha: Královská čes. společnost nauk.
- HAVRÁNEK, B. (1937): *Genera verbi ve slovanských jazycích II*. Praha: Královská čes. společnost nauk.
- HIRSCHOVÁ, M. (1988): *Česká verba dicendi v performativním užití*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- HLAVÁČKOVÁ, D. – HORÁK, A. (2006): VerbaLex – New Comprehensive Lexicon of Verb Valencies for Czech. In: *Computer Treatment of Slavic and East European Languages*. Bratislava: Slovenský národný korpus, s. 107-115.
- CHOLODOVIČ, A. A. (ed.) (1969): *Tipologija kauzativnych konstrukcij: morfoložičeskij kauzativ*. Leningrad: Nauka.
- CHOLODOVIČ, A. A. (1970): Zalog. Kategorija Zaloga. In *Materialy konferenciji*. Leningrad, s. 2-26.
- CHOMSKY, N. A. (1957): *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- CHOMSKY, N. A. (1965): *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge: MIT Press.
- CHOMSKY, N. A. (1970): Remarks on nominalization. In R. JACOBS – P. ROSENBAUM (eds.), *Readings in English Transformational Grammar*. Blaisdell, Waltham, MA, 1970.
- CHRAKOVSKIJ, V. S. (ed.) (1977): *Problemy lingvističeskoj tipologii i struktury jazyka*. Leningrad: Nauka.
- IWATA, S. (2008): *Locative Alternation. A lexical-constructional approach*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- JACKENDOFF, R. S. (1990): *Semantic Structures*. Cambridge: MIT Press.

- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny.
- KETTNEROVÁ, V. (2008): Czech Verbs of Communication with respect to Types of Dependent Content Clauses. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 90, s. 83-108.
- KETTNEROVÁ, V. (2009): Konstrukce s rozpadem tématu a dikta v češtině. *Slovo a slovesnost*, 70, s. 163-174.
- KETTNEROVÁ, V. (2011): Lokativní sémantická diateze v češtině. *Slovo a slovesnost*, 72, s. 83-101.
- KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. (2009): Changes in Valency Structure of Verbs: Grammar vs. Lexicon. In: J. LEVICKÁ – R. GARABÍK (eds.), *Proceedings of Slovko 2009, NLP, Corpus Linguistics, Corpus Based Research*. Bratislava: Slovenská akadémia vied s. 198-210.
- KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. (2010a): The Representation of Diatheses in the Valency Lexicon of Czech Verbs. In: H. LOFTSSON – E. RÖGNVALDSSON – S. HELGADÓTTIR (eds.), *Proceedings of the 7th International Conference on Advances in Natural Language Processing (IceTAL 2010)*. Berlin/ Heidelberg: Springer, s. 185-196.
- KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. (2010b): Representation of Changes in Valency Structure of Verbs in the Valency Lexicon of Czech Verbs. In: P. M. BERTINETTO – A. KORHONEN – A. LENCI – A. MELINGER – S. SCHULTE IM WALDE – A. VILLAVICENCIO (eds.), *Proceedings of Verb 2010, Interdisciplinary Workshop on Verbs, The Identification and Representation of Verb Features*. Pisa: Scuola Normale Superiore – Laboratorio di Linguistica, Università di Pisa – Dipartimento di Linguistica, s. 154-159.
- KETTNEROVÁ, V. – LOPATKOVÁ, M. (2011): The Lexicographic Representation of Czech Diatheses: Rule Based Approach. In: *Natural Language Processing, Multilinguality (Proceedings of Slovko 2011)* (Slovenská akadémia vied, Bratislava, Slovakia), Tribun EU, Brno, s. 89-100.
- KILGARRIFF, A. – RYCHLÝ, P. – SMRŽ, P. – TUGWELL, D. (2004): The Sketch Engine. In: G. WILLIAMS – S. VESSIER (eds.), *Proceedings of the Eleventh EURALEX International Congress, EURALEX 2004*. Lorient, France, s. 105-116.

- KINGSBURY, P. – PALMER, M. (2002): From Treebank to PropBank, *Third International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC-02*, Las Palmas.
- KINGSBURY, P. – PALMER, M. – MARCUS, M. (2002): Adding Semantic Annotation to the Penn Treebank. In: *Proceedings of the Human Language Technology Conference*, San Diego, California.
- KIPPER, K. – DANG, H.T. – PALMER, M., (2000): Class-Based Construction of a Verb Lexicon. In: *AAAI-2000 Seventeenth National Conference on Artificial Intelligence*, Austin, TX.
- KIPPER, K. – KORHONEN, A. – RYANT, N. – PALMER, M. (2006): Extending VerbNet with Novel Verb Classes. In: E. ATWELL – N. IDE (eds.), *Fifth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2006)*. Genova, Italy.
- KOLÁŘOVÁ, V. (2005): *Valence deverbativních substantiv v češtině (disertační práce)*. Praha: Univerzita Karlova.
- KOMÁREK, M. (2006): *Příspěvky k české morfologii*. Olomouc: Periplum.
- KOPEČNÝ, F. (1962): *Základy české skladby*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- KORDONI, V. (2005): Syntax-Semantics Interface in Lexicalist Theories. In: *Proceedings of Interdisciplinary Workshop on the Identification and Representation of Verb Features and Verb Classes*. Universität des Saarlandes, Germany, Saarbrücken.
- KOVÁČOVÁ, K. (2005): *Konverzivnost jako systémový vztah (disertační práce)*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta.
- KRÁLÍKOVÁ, K. (1980): Pasívum v generativním popisu češtiny. *Slovo a slovesnost*, 41, s. 118-126.
- LEVIN, B. (1993): *English Verb Classes and Alternations. A Preliminary Investigation*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- LEVIN, B. – RAPPAPORT HOVAV, M. (1998): Morphology and Lexical Semantics. In: A. SPENCER – A. M. ZWICKY (eds.), *Handbook of Morphology*. Oxford: Blackwell Publishers, s. 248-279.
- LEVIN, B. – RAPPAPORT HOVAV, M. (2005): *Argument Realization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LEVIN, B. – RAPPAPORT HOVAV, M. (2011): Lexical Conceptual Structures. In: K. VON HEUSINGER – C. MAIENBORN – P. PORTNER (eds.), *Semantics: An*

- International Handbook of Natural Language Meaning*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 418-438.
- LOPATKOVÁ, M. – PANEVOVÁ, J. (2004): Valence vybraných skupin sloves (k některým slovesům dandi a recipiendi). In Z. HLADKÁ – P. KARLÍK (eds.), *Čeština - univerzália a specifika, Sborník konference ve Šlapanicích U Brna*, 5. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 348-356.
- LOPATKOVÁ, M. – PANEVOVÁ, J. (2005): Recent developments in the theory of valency in the light of the Prague Dependency Treebank. In: M. ŠIMKOVÁ (ed.), *Insight into Slovak and Czech Corpus Linguistics*. Bratislava: Veda.
- LOPATKOVÁ, M. – PANEVOVÁ, J. (2007): Valence vybraných sloves pohybu v češtině. In: *Zbornik Matice srpske za slavistiku, broj 71-72*. Novi Sad: Matice srpska, s. 101-115.
- LOPATKOVÁ, M. – ŘEZNÍČKOVÁ, V. – ŽABOKRTSKÝ, Z. (2002): Valency Lexicon for Czech: from Verbs to Nouns. In: P. SOJKA – I. KOPEČEK – K. PALA (eds.), *Proceedings of TSD 2002*. Berlin / Heidelberg: Springer-Verlag, s. 147-150.
- LOPATKOVÁ, M. – SKWARSKA, K. (in prep.): Slovesa vytváření a rušení souvýskytu z hlediska valenčních vlastností.
- LOPATKOVÁ, M. – ŽABOKRTSKÝ, Z. – SKWARSKA, K. (2006): Valency Lexicon of Czech Verbs: Alternation-Based Model. In: *Proceedings of the 5th International Conference on Language Resources and Evaluation*. Genova, s. 1728-1733.
- LOPATKOVÁ, M. – ŽABOKRTSKÝ, Z. – KETTNEROVÁ, V. – SKWARSKA, K. – BEJČEK, E. – HRSTKOVÁ, K. – NOVÁ, M. – TICHÝ, M. (2008): *Valenční slovník českých sloves*. Praha: Karolinum.
- MATHESIUS, V. (1925): Slovesné časy typu perfektního v hovorové češtině. *Naše řeč*, 9, s. 200-202.
- MATHESIUS, V. (1947): *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha: Melantrich.
- MEL'ČUK, I. A. (1988): *Dependency syntax: Theory and Practice*. State University of New York Press.
- MEL'ČUK, I. A. (2004): Actants in Semantics and Syntax I. *Linguistics*, 42: 1, s. 1-66.
- MEL'CHUK, I. A. – ZHOLKOVSKY, A. K. (1984): *Explanatory Combinatorial Dictionary of Modern Russian*. Vienna: Wiener Slawistischer Almanach.
- MIKULOVÁ, M. – BÉMOVÁ, A. – HAJIČ, J. – HAJIČOVÁ, E. – HAVELKA, J. –

- KOLÁŘOVÁ, V. – KUČOVÁ, L. – LOPATKOVÁ, M. – PAJAS, P. – PANEVOVÁ, J. – RAZÍMOVÁ, M. – SGALL, P. – ŠTĚPÁNEK, J. – UREŠOVÁ, Z. – VESELÁ, K. – ŽABOKRTSKÝ, Z. (2005): *Anotace Pražského závislostního korpusu na tektogramatické rovině*. Technická zpráva TR-2005-28, Praha: ÚFAL, MFF UK.
- MÍROVSKÝ, J. (2008): *Netgraph – a Tool for Searching in the Prague Dependency Treebank 2.0 (Doctoral Thesis)*. Praha: Matematicko-fyzikální fakulta Univerzity Karlovy.
- Mluvnice češtiny 2* (1986): Praha: Academia.
- Mluvnice češtiny 3* (1987): Praha: Academia.
- MRÁZEK, R. (1976): Problematika tzv. hierarchizace propozice. *Slovo a slovesnost*, 37, s. 86-97.
- NEIDLE, C. (1994): Lexical Functional Grammar. In: E. K. BROWN – J. E. MILLER (eds.), *Concise encyclopedia of syntactic theories*. Oxford, New York: Pergamon, s. 223-231.
- ONDREJOVIČ, S. (1989): *Medzi slovesom a vetou. Problémy slovesnej konverzie*. Bratislava: VEDA.
- PAJAS, P. – ŠTĚPÁNEK, J. (2008): Recent Advances in a Feature-Rich Framework for Treebank Annotation. In: D. SCOTT – H. USZKOREIT (eds.): *Proceedings of the 22nd International Conference on Computational Linguistics*. Manchester, UK, s. 673-680.
- PALMER, M. – KINGSBURY, P. – GILDEA, D. (2005): The Proposition Bank: An Annotated Corpus of Semantic Roles, *Computational Linguistics*, 31, 1, s. 71-106.
- PANEVOVÁ, J. (1974): On verbal frames in Functional Generative Description. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 22, s. 3-40.
- PANEVOVÁ, J. (1975): On verbal frames in Functional Generative Description. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 23, s. 17-52.
- PANEVOVÁ, J. (1977): Verbal frames revisited. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 28, s. 55-72.
- PANEVOVÁ, J. (1978): Kritéria pro zjišťování významu vět. *Slovo a slovesnost*, 39, s. 96-105.
- PANEVOVÁ, J. (1980): *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha: Academia.
- PANEVOVÁ, J. (1994): Valency Frames and the Meaning of the Sentence. In: P. A.

- LUELSDORFF (ed.), *The Prague School of Structural and Functional Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamin Publishing Company, s. 223-243.
- PANEVOVÁ, J. (1998): Ještě k teorii valence. *Slovo a slovesnost*, 59, s. 1-13.
- PANEVOVÁ, J. (1999): Česká reciproční zájmena a slovesná valence. *Slovo a slovesnost*, 60, s. 269-275.
- PANEVOVÁ, J. (2003): Some issues of syntax and semantics of verbal modifications. In: *Proceedings of MTT 2003 – First International Conference on Meaning-Text Theory*. Paris: École normale supérieure, s. 139-146.
- PANEVOVÁ, J. (2007): Znovu o reciprocitě. *Slovo a slovesnost*, 68, s. 91-100.
- PANEVOVÁ, J. (2009): Ke vztahu kognitivního obsahu a jazykového významu. *Korpus – gramatika – axiologie*, 1, s. 30-40.
- PANEVOVÁ, J. a kol. (ms.): *Syntax současné češtiny (na základě anotovaného korpusu)*. Praha: Nakladatelství Karolinum.
- PANEVOVÁ, J. – BENEŠOVÁ, E. – SGALL, P. (1971): *Čas a modalita v češtině*. Praha: Univerzita Karlova.
- PANEVOVÁ, J. – MIKULOVÁ, M. (2007): On reciprocity. *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 87, s. 27-40.
- PANEVOVÁ, J. – MIKULOVÁ, M. (2010): A Few Czech Additions to Nedjalkov's Typology of Reciprocals and Reflexives. In: *Problemy grammatiki i tipologii*. Moskva: Znak, s. 253-261.
- PANEVOVÁ, J. – ŠEVČÍKOVÁ, M. (2010): Annotation of Morphological Meanings of Verbs Revisited. In: *Proceedings of the 7th International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2010)*. Valletta: European Language Resources Associations, s. 1491-1498.
- PINKER, S. (1989): *Learnability and Cognition. The Acquisition of Argument Structure*. Cambridge, Massachusetts, London, England: The MIT Press.
- PÍŤHA, P. (1980): Case frames for nouns. In: D. J. ALKEWANDE (ed.), *Linguistic Studies Offered to Berthe Siertsema*. Amsterdam, s. 91-100.
- PÍŤHA, P. (1982): K otázce valence u adjektiv. *Slovo a slovesnost*, 43, s. 113-118.
- Příruční mluvnice češtiny* (1996): Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- PUSTEJOVSKY, J. (1995): *The Generative Lexicon*. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press.

- RAPPAPORT HOVAV, M. – LEVIN, B. (1988): What to do with θ -Roles. In: W. WILKINS (ed.), *Syntax and Semantics. Volume 21: Thematic Relations*. San Diego: Academic Press, s. 7-36.
- RAPPAPORT HOVAV, M. – LEVIN, B. (1998): Building Verb Meanings. In M. BUTT – W. GEUDER (eds.), *The Projection of Arguments. Lexical and Compositional Factors*. Stanford: CSLI Publications, s. 97-134.
- RUPPENHOFER, J. – ELLSWORTH, M. – PETRUCK, M. R. L. – JOHNSON, C. R. – SCHEFFCZYK, J. (2010): *FrameNet II: Extended Theory and Practice*. <http://frament.icsi.berkeley.edu/index.php>
- SADLER, L. (1996): New Developments in Lexical Functional Grammar. In: E. K. BROWN – J. E. MILLER (eds.), *Concise encyclopedia of syntactic theories*. Oxford, New York: Pergamon, s. 259-265.
- SALKOFF, M. (1983): Bees are swarming in the garden: a systematic synchronic study of productivity. *Language*, 59, s. 288-346.
- SGALL, P. (1967): *Generativní popis jazyka a česká deklinace*. Praha: Academia.
- SGALL, P. (1976): K obecným otázkám sémantiky věty. *Slovo a slovesnost*, 37, s. 184-194.
- SGALL, P. (1980): Case and Meaning. *Journal of Pragmatics*, 4, s. 525-536.
- SGALL, P. (1992): Underlying structure of sentence and its relations to semantics. In: T. REUTHER (ed.): *Festschrift für Viktor J. Rozencvejk. Wiener Slawistischer Almanach. Sonderband 33*. Vienna: Gesellschaft zur Förderung slawistischer Studien, s. 273-282.
- SGALL, P. (1995): From Meaning via Reference to Content. In: J. HILL – P. KOŤÁTKO (eds.), *Karlovy Vary Studies in Reference and Meaning*. Prague: Filozofia Publications, s. 172-183.
- SGALL, P. (1998): Teorie valence a její formální zpracování. *Slovo a slovesnost*, 59, s. 15-29.
- SGALL, P. (2006): Valence jako jádro jazykového systému. *Slovo a slovesnost*, 67, s. 163-178.
- SGALL, P. – HAJIČOVÁ, E. – PANEVOVÁ, J. (1986): *The Meaning of the Sentence in its Semantic and Pragmatic Aspects*. Dordrecht: Reidel.
- SGALL, P. – PANEVOVÁ, J. (1976): Obsah, význam a gramatika se sémantickou bází. *Slovo a slovesnost*, 37, s. 14-25.

- SKOUMALOVÁ, H. (2001): *Czech syntactic lexicon (disertační práce)*. Praha: Univerzita Karlova, Matematicko-fyzikální fakulta.
- Slovník spisovné češtiny* (2007). Praha: Academia.
- Slovník spisovného jazyka českého* (1989). Praha: Academia.
- SOUČKOVÁ, K. (2005): *Valence sloves mluvení*. Diplomová práce. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- SVOZILOVÁ, N. – PROUZOVÁ, H. – JIRSOVÁ, A. (1997): *Slovesa pro praxi: valenční slovník nejčastějších českých sloves*. Praha: Academia.
- SVOZILOVÁ, N. – PROUZOVÁ, H. – JIRSOVÁ, A. (2005): *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení*. Praha: Academia.
- ŠMILAUER, V. (1947): Slovesný rod. In: A. OPRAVIL (ed.), *Druhé hovory o českém jazyce*. Praha: Mikuta, s. 184-195.
- ŠTÍCHA, F. (1984): *Utváření a hierarchizace větného znaku*. Praha: Univerzita Karlova.
- TESNIÈRE, L. (1959): *Eléments de syntaxe structurale*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- UREŠOVÁ, Z. (2009): Building the PDT-VALLEX valency lexicon. In: *On-line Proceedings of the fifth Corpus Linguistics Conference*, <http://ucrel.lancs.ac.uk/publications/cl2009/>, University of Liverpool, UK.
- UREŠOVÁ, Z. (2010): PDT-Vallex – trochu jiný valenční slovník. In: M. ŠIMKOVÁ (ed.), *Slovo – Tvorba – Dynamickost'. Na počest' Kláry Buzássyovej*. Bratislava: Veda.
- UREŠOVÁ, Z. (2011): *Valence sloves v Pražském závislostním korpusu*. Praha: Ústav formální a aplikované lingvistiky.
- UREŠOVÁ, Z. – PAJAS, P. (2009): Diatheses in Czech Valency Lexicon PDT-Vallex. In: J. LEVICKÁ – R. GARABÍK (eds.), *Proceedings of Slovko 2009, NLP, Corpus Linguistics, Corpus Based Research*. Bratislava: Slovenská akadémia vied, s. 358-376.
- USPENSKIJ, V. A. (1977): K ponjatiju diatezy. In: V. S. CHRAKOVSKIJ (ed.), *Problemy lingvisticheskoj tipologii i struktury jazyka*. Leningrad: Nauka, s. 65-84.
- VESELOVSKÁ, L. (2001): Od bariér k minimalismu: Některé aspekty poslední vývojové změny chomskyánského modelu jazyka. *Slovo a slovesnost*, 62, s. 274-292.
- VESELOVSKÁ, L. (2003): Analytické préteritum a opisné pasivum v češtině. Dvojitý způsob saturace silného rysu <+V> hlavy v*. In: *Sborník filozofické fakulty Masarykovy Univerzity*. Brno: Masarykova Univerzita, s. 161-177.

VESELOVSKÁ, L. – KARLÍK, P. (2004): Analytic Passives in Czech. In: *Zeitschrift für Slawistik*, 49, Berlin: Akademie Verlag, s. 163-235.

ŽABORTSKÝ, Z. (2005): *Valency Lexicon of Czech Verbs (Doctoral Thesis)*. Prague: Charles University.

ŽABOKRTSKÝ, Z. – LOPATKOVÁ, M. (2007): Valency Information in VALLEX 2.0: Logical Structure of the Lexicon. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, 87, s. 41-60.

Příloha

1. Datová komponenta lexikonu

vytírat^{impf}, vytrít^{pf}

1 ~ impf: třením odstraňovat z povrchu předmětu určitou substancí **pf:** třením odstranit z povrchu předmětu určitou substancí

-frame: **ACT**₁^{obl} **PAT**₄^{obl} **DIR**₁^{typ}

-example: **impf:** uklízečka vytírala bláto z předsíně **pf:** uklízečka vytrěla bláto z předsíně

-diat: pass: **impf:** v zimě bylo bláto z předsíně každý den vytíráno (uklízečkou/od uklízečky)

pf: v zimě bylo bláto každý den vytrěno z předsíně (uklízečkou/od uklízečky)

deagent: **impf:** v zimě se bláto z předsíně denně vytíralo **pf:** v zimě se bláto

z předsíně denně vytrě

disp: **impf:** bláto se (uklízečce) z podlahy špatně vytíralo

rez1: **pf:** bláto je (již) z podlahy vytrěno

rez2: **pf:** před příchodem hostů jsme měli (již) bláto z podlahy (od uklízečky)

vytrěno

-conv: locative (var (i)): **impf:** uklízečka vytírala podlahu **pf:** uklízečka vytrěla podlahu

-class: location

2 ~ impf: třením zbavovat povrch předmětu určité substance **pf:** třením zbavit povrch předmětu určité substance

-frame: **ACT**₁^{obl} **PAT**₄^{obl}

-example: **impf:** uklízečka vytírala podlahu **pf:** uklízečka vytrěla podlahu

-diat: pass: **impf:** podlaha byla denně vytírána (naší uklízečkou/od uklízečky) **pf:** podlaha byla vytrěna (uklízečkou/od uklízečky)

deagent: **impf:** podlaha se vytírá každý den **pf:** podlaha se každý den vytrě

disp: **impf:** podlaha se (uklízečce) vytírala špatně

rez1: **pf:** před příchodem hostů byla (již) podlaha vytrěna

rez2: **pf:** před příchodem hostů jsme měli již podlahu (od uklízečky) vytrěnu

-conv: locative (var (ii)): **impf:** uklízečka vytírala bláto z podlahy **pf:** uklízečka vytrěla bláto z podlahy

3 ~ **impf**: opatřovat povrch předmětu určitou substancí **pf**: opatřit povrch předmětu určitou substancí

-frame: **ACT**_{1^{obl}} **PAT**_{4^{obl}} **EFF**_{7^{obl}}

-example: **impf**: kuchařka vytírá lívanečnick olejem **pf**: kuchařka vytře lívanečnick olejem

-diat: pass: **impf**: lívanečnick je vytírán olejem (od kuchařky) **pf**: forma byla (od kuchařky) vytřena olejem

deagent: **impf**: před smažením lívanců se lívanečnick vytírá olejem **pf**: před smažením lívanců se lívanečnick vytře olejem

disp: **impf**: lívanečnick se olejem (kuchařce) dobře vytíral

rez1: **pf**: lívanečnick je před smažením lívanců vytřen olejem

rez2: **pf**: před smažením lívanců jsem měla lívanečnick vytřen olejem (od maminky)

-class: providing

4 ~ jen **vytřít^{pf}** **vyzrát na někoho (idiom)**

-frame: **ACT**_{1^{obl}} **PAT**_{3^{obl}} **DPHR**_{zrak^{obl}}

-example: firma vytřela zákazníkům zrak

vysvlékat/vysvlíkat^{impf},

vysvléci/vysvléct/vysvléknout/vysvlíknout^{pf}

1 ~ **impf**: snímat z těla (oděv) **pf**: sejmout z těla (oděv)

-frame: **ACT**_{1^{obl}} **ADDR**_{3^{obl}} **PAT**_{4^{obl}}

-example: **impf**: sestřička vysvlékala/vysvlíkala pacientovi košili **pf**: sestřička vysvlék(nu)la/vysvlík(nu)la pacientovi košili

-diat: pass: **impf**: košile byla pacientovi vysvlékána/vysvlíkána (sestřičkou/od sestřičky) **pf**: košile byla pacientovi vysvlečena/vysvléknuta/vysvlíknuta (sestřičkou/od sestřičky)

deagent: **impf**: před koupáním se miminku vysvlékaly/vysvlíkaly třmínky

pf: před koupáním se miminku vysvlék(nu)ly/vysvlík(nu)ly třmínky

disp: **impf**: (mamince) se třmínky špatně vysvlékaly/vysvlíkaly

rez1: **pf**: před napuštěním vany (již) byly třmínky miminku vysvlečeny/vysvléknuty/vysvlíknuty

rez2: **pf**: před napuštěním vany (již) mělo miminko třmínky vysvlečeny/vysvléknuty/vysvlíknuty (od maminky)

-rcp: ACT-ADDR: **impf**: Petr a Marie si (vzájemně) vysvlékali/vysvlíkali šaty **pf**: Petr a Marie si (vzájemně) vysvlék(nu)li/vysvlík(nu)li šaty

-conv: locative (var (i)): **impf**: chůva vysvlékala/vysvlíkala děti ze šatů **pf**: chůva vysvlék(nu)la/vysvlík(nu)la děti ze šatů

2 ~ **impf**: zbavovat těla oděvu **pf**: zbavit těla oděvu

-frame: **ACT**₁^{obl} **PAT**₄^{obl} **DIR**₁^{typ}

-example: **impf**: chůva vysvlékala/vysvlíkala děti ze šatů **pf**: chůva vysvlék(nu)la/vysvlík(nu)la děti ze šatů

-diat: pass: **impf**: děti byly ze šatů vysvlékány/vysvlíkány (chůvou/od chůvy) **pf**: děti byly ze šatů vysvlečeny/vysvléknuty/vysvlíknuty (chůvou/od chůvy)

disp: **impf**: zasádrovaná noha se (mu) z nohavic špatně vysvlékala/vysvlíkala

rez1: **pf**: při nálezu (již) bylo tělo vysvlečeno/vysvléknuto/vysvlíknuto ze šatů

rez2: **pf**: před koupáním měla maminka miminko z dupaček vysvlečeno/vysvléknuto/vysvlíknuto (od tatínka)

-rcp: ACT-PAT: **impf**: Petr a Marie se (vzájemně) vysvlékali/vysvlíkali ze šatů **pf**: Petr a Marie se (vzájemně) vysvlék(nu)li/vysvlík(nu)li ze šatů

-conv: locative (var (ii)): **impf**: chůvy vysvlékaly/vysvlíkaly dětem šaty **pf**: chůvy vysvlék(nu)ly/vysvlík(nu)ly dětem šaty

třpytit se^{impf}

1 ~ lesknout se; svítit

-frame: **ACT**₁^{obl} **LOC**^{typ}

-example: na plotě se třpytila ranní rosa

-conv: bearer of action-location (var (i)): plot se třpytil ranní rosou

-subjform: na plotě se to třpytilo ranní rosou

2 ~ lesknout se; svítit

-frame: **ACT**₁^{obl} **PAT**₇^{opt}

-example: plot se třpytil ranní rosou

-conv: bearer of action-location (var (ii)): na plotě se třpytila ranní rosa

2. Pravidlová komponenta lexikonu

Pravidla zde uváděná se vztahují ke slovesům *vytírat*, *vytřít*, *vysvlékat/vysvlíkat*, *vysvléci/vysvléct/vysvléknout/vysvlíknout* a *třpytit se*. Uvedená pravidla jsou zjednodušená, neuvádíme zde podmínky pro jejich uplatnění.

A. Pravidla pro diateze

Pass.r	Nepříznakový člen	Příznakový člen	Poznámka
Gramatém diatgram	act	pas	1
Valenční rámec	ACT₁	ACT_{7,od+2}	2
	PAT₄	PAT₁	3

Poznámky:

1. Hodnota gramatému diatgram se mění z *act* na *pas*. Tato změna vyznačuje změnu morfologické formy slovesa u příznakového členu pasivní diateze (tj. formu opisného pasiva).
2. Aktant Konatel (ACT) mění svou morfemickou formu z nominativu na instrumentál, příp. předložkovou skupinu *od+genitiv*. Tato změna je vynucena „odsunem“ Konatele z prominentní povrchové pozice subjektu do pozice adverbialní.
3. Změna morfemické realizace Patientu (PAT) z akuzativu na nominativ je spojena s „přesunem“ daného aktantu z povrchové pozice přímého objektu do prominentní pozice subjektu.
4. Morfemická vyjádření případných dalších členů valenčního rámce zůstávají zachována.

Deagent.r	Nepříznakový člen	Příznakový člen	Poznámka
Gramatém diatgram	act	deagent	1
Valenční rámec	ACT₁	ACT_∅	2
	PAT₄	PAT₁	3

Poznámky:

1. Změna hodnoty gramatému diatgram z *act* na *deagent* vyznačuje změnu morfologické formy slovesa u příznakového členu deagentní diateze (tj. reflexivní formu slovesnou).
2. Aktant Konatel (ACT) nelze v příznakových konstrukcích deagentní diateze vyjádřit.
3. Aktant Patiens (PAT) mění morfemickou formu z akuzativu na nominativ. Tato změna je spojena s „přesunem“ tohoto aktantu z povrchové syntaktické pozice přímého objektu do pozice subjektu.
4. Morfemické formy možných dalších valenčních doplnění zůstávají zachovány.

Disp.r	Nepříznakový člen	Příznakový člen	Poznámka
Gramatém diatgram	act	disp	1
Valenční rámec	ACT₁	ACT_{3,∅}	2
	PAT₄	PAT₁	3
	---	adv	4

Poznámky:

1. Sloveso nabývá v příznakové konstrukci reflexivní podobu a tato změna je zachycena změnou hodnoty gramatému diatgram z act na disp.
2. Morfematické vyjádření Konatele (ACT) se mění z nominativu na dativ (tato změna je vynucena „posunem“ daného aktantu z povrchové pozice subjektu do pozice nepřímého objektu), příp. Konatel není v povrchové struktuře přítomen.
3. Morfematická forma Patientu (PAT) se mění z akuzativu na nominativ. Tato změna je spojena s „přesunem“ daného aktantu do prominentní pozice subjektu.
4. V příznakovém členu dispoziční diateze je přítomno hodnotící příslovce.
5. Morfematická vyjádření případných dalších doplnění valenčního rámce zůstávají zachována.

Rez1.r	Nepříznakový člen	Příznakový člen	Poznámka
Gramatém diatgram	act	rez1	1
Valenční rámec	ACT₁	ACT_∅	2
	PAT₄	PAT₁	3

Poznámky:

1. Hodnota gramatému diatgram se mění z act na rez1. Změna této hodnoty určuje změnu morfologické formy slovesa u rezultativní diateze v neposessivních konstrukcích (tj. formu *být* + příděstí trpné).
2. Aktant Konatel (ACT) je „odsunut“ z prominentní pozice subjektu a v příznakové konstrukci ho nelze povrchově vyjádřit.
3. Aktant Patiens (PAT) se „přesouvá“ z povrchové pozice přímého objektu do prominentní pozice subjektu. Tento „posun“ je manifestován změnou morfematické formy PAT, která se mění z akuzativu na nominativ.
4. Morfematická vyjádření případných dalších členů valenčního rámce zůstávají zachována.

Rez2.r1	Nepříznakový člen	Příznakový člen	Poznámka
Gramatém diatgram	act	rez2	1
Valenční rámec	ACT₁	ACT_{od+2}	2
	---	BEN₁	3

Poznámky:

1. Změna hodnoty gramatému diatgram z act na rez2 označuje změnu slovesného tvaru charakteristickou pro posesivní rezultativní konstrukce (tj. formu *mít* + participium trpné).
2. Aktant Konatel (ACT) mění morfematickou formu z nominativu na předložkovou skupinu *od*+genitiv. Tato změna je vynucena „odsunem“ daného aktantu z prominentní pozice subjektu do pozice adverbialní.
3. Do povrchové struktury příznakového členu diateze je dodáno fakultativní volné doplnění Benefaktor (BEN) vyjádřené nominativem.
4. Morfematické formy dalších členů rámce zůstávají nezměněny.

Rez2.r2	Nepříznakový člen	Příznakový člen	Poznámka
Gramatém diatgram	act	rez2	1
Valenční rámec	ACT₁	ACT_{od+2}	2
	ADDR₃	ADDR₁	3

Poznámky:

1. Změna hodnoty gramatému diatgram z act na rez2 označuje změnu slovesné formy v příznakové posesivní konstrukci rezultativní diateze (tj. formu *mít* + participium trpné).
2. Aktant Konatel (ACT) mění morfematickou formu z nominativu na předložkovou skupinu *od*+genitiv. Tato změna je spojena s „odsunem“ daného aktantu z prominentní pozice subjektu do pozice adverbialní.
3. Adresát (ADDR) se „posouvá“ z pozice nepřímého objektu do subjektu; tento „posun“ se manifestuje změnou morfematické realizace ADDR z dativu na nominativ.
4. Morfematické formy dalších členů rámce zůstávají nezměněny.

B. Pravidla pro recipocitu

Rcp.r-se	Nepříznakový člen	Příznakový člen	Poznámka
Sloveso	Verb non-refl	Verb refl	1
Valenční rámec	Subj=ACT	Subj=ACT_{sem-pl}	2
	PAT₄	PAT_∅	3

Poznámky:

1. Sloveso má v reciproční konstrukci reflexivní formu (s morfémem *se*).
2. Subjektová pozice má v reciproční konstrukci formu koordinované jmenné skupiny, jména v plurálu nebo výrazu vyjadřujícího sémantickou pluralitu.
3. Patiens (PAT) se „přesouvá“ z pozice přímého objektu do pozice subjektové, pozice přímého objektu je z reciproční konstrukce vypuštěna.

4. Morfematically vyjádření případných dalších členů valenčního rámce zůstává zachována.

Rcp.r-si	Nepříznakový člen	Příznakový člen	Poznámka
Sloveso	Verb non-refl	Verb refl	1
Valenční rámec	Subj=ACT	Subj=ACT_{sem-pl}	2
	ADDR₃	ADDR_∅	3

Poznámky:

1. Sloveso má v reciproční konstrukci reflexivní formu (s morfémem *si*).
2. Konatel (ACT) má v reciproční konstrukci podobu koordinované jmenné skupiny, jména v plurálu či výrazu vyjadřujícího sémantickou pluralitu.
3. Pozice nepřímého objektu obsazená v nerecoční konstrukci Adresátem (ADDR) je z reciproční konstrukce vypuštěna.
4. Morfematically formy případných dalších členů valenčního rámce zůstávají zachovány.

C. Pravidla pro formální subjekt

Form_subj

Form_subj	Nepříznakový člen	Příznakový člen	Poznámka
Povrchová struktura	subj=ACT	form_subj	1
Valenční rámec	ACT₁	ACT₇	2

Poznámky:

1. Konatel (ACT) je odsunut ze subjektové pozice, do níž se dostává formální subjekt *to*.
2. Konatel (ACT) se „odsouvá“ z povrchové pozice subjektu do méně prominentní pozice adverbialní. Tento odsun je manifestován změnou morfematically vyjádření ACT, které se mění z nominativu na instrumentál.
3. Morfematically forma případných dalších členů rámce zůstává nezměněna.

D. Pravidla korespondence situačních participantů a valenčních doplnění

Na levé straně pravidel určujících změny v korespondenci situačních participantů a valenčních doplnění je/jsou vždy uvedeno/a valenční doplnění odpovídající syntaktické variantě (i), zatímco na pravé straně uvádíme doplnění varianty (ii).

Loc.r1	Varianta (i)	Varianta (ii)
	PAT	ORIG/Ø
	DIR1/LOC	PAT

Loc.r2	Varianta (i)	Varianta (ii)
	PAT	DIR1
	ADDR	PAT

Bear.r	Varianta (i)	Varianta (ii)
	ACT	PAT
	LOC	ACT